

Foto: Tvrđava Velika Kladuša

KORAK

ČASOPIS ZA ZAŠTITU TEKOVINA BORBE ZA BOSNU I HERCEGOVINU

BROJ 49
ISSN 1512-9411

Prof. dr. Dželal Ibraković
BITKA ZA ANTIFAŠISTIČKU ZAOSTAVŠTINU

Dr. Neven Anđelić
BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SEBE I
DEMOKRATSKIH INTERESA

Ivo Komšić:
MORALNA JE OBAVEZA BORITI SE PROTIV
POLITIČKIH RADIKALA KOJI UNIŠTAVAJU ZEMLJU

Akademik Mirko Pejanović
ZNAČAJ PLATFORME O RADU PREDSDJEDNIŠTVA
RBIH ZA ODBRAMBENO-OSLOBODILAČKI RAT

Miro Lazović
KRIZU U BIH JE PROUZROKOVALA VLAST U SRBIJI

Šaćir Hrustemović
OBILJEŽENA 80. GODIŠNJICA POBJEDE NAD
FAŠIZMOM U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Prof. dr. Mesud Šadinlija
IDENTITETSKE PODUDARNOSTI ŽRTAVA GENOCIDA
U FOČI OD 1941. DO 1945. I OD 1992. DO 1995

KORAK 49

Udruženje za zaštitu tekovina
borbe za Bosnu i Hercegovinu - Sarajevo
www.zatebebih.ba

KORAK

ČASOPIS ZA ZAŠTITU TEKOVINA BORBE ZA BIH

BROJ 49

Sarajevo, 2025.

Izdavač:

Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu

Sarajevo, Prijeka česma 15

Tel.: 061 172 891

E-mail: u.zatebebih@gmail.com

www.zatebebih.ba

Za Izdavača:

Mustafa Polutak

Redakcija:

Akademik Džemal Najetović, Dr.Orhan Bajraktarević, mr. Safet Kešo, mr.

Emir Ramić, mr. Husnija Sejdinović, Samija Rizvanović, Šefko Hodžić i

Neven Kazazović

Glavni urednik:

Nazif Osmanović

Sekretar Redakcije:

Dževad Hadžić

Lektor i korektor:

Nazif Osmanović

Dizajn i računarski prelom:

Kenan Branković

Štamparija:

Štamparija Fojnica

Za Štampariju:

Mirsad Mujčić

Tiraž:

1000 kom

SADRŽAJ

ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE

Prof. dr. Dželal Ibraković BITKA ZA ANTIFAŠISTIČKU ZAOSTAVŠTINU	7
Dr. Neven Anđelić BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SEBE I DEMOKRATSKIH INTERESA	17
Ivo Komšić MORALNA JE OBAVEZA BORITI SE PROTIV POLITIČKIH RADIKALA KOJI UNIŠTAVAJU ZEMLJU	20
Miro Lazović KRIZU U BIH JE PROUZROKOVALA VLAST U SRBIJI	23
Gojko Berić ŽIVEĆI U SVIJETU ZALJUBLJENOM U RAT	26
Zikrija Čamdžić STANJE POVRATKA DIJASPORE U BOSNU I HERCEGOVINU	29

UMIJEĆE SJEĆANJA

Akademik Mirko Pejanović ZNAČAJ PLATFORME O RADU PREDSEDNIŠTVA RBIH ZA ODBRAMBENO- OSLOBODILAČKI RAT	32
--	----

Šaćir Hrustemović OBILJEŽENA 80. GODIŠNJICA POBJEDE NAD FAŠIZMOM U DRUGOM SVJETSKOM RATU.....	41
Zlatko Dukić: MEDIJSKA MARGINALIZACIJA ANTIFAŠIZMA – KAKO I ZAŠTO?.....	56
General Mustafa Polutak RUKOVOĐENJE I KOMANDOVANJE ORUŽANOM BORBOM NA TRI FRONTA.....	61
Akademik, prof. dr. Muhamed Šestanović ŽRTVE ZLOČINA OPSADE SARAJEVA.....	72
Prof. dr. Mesud Šadinlija IDENTITETSKE PODUDARNOSTI ŽRTAVA GENOCIDA U FOČI OD 1941. DO 1945. I OD 1992. DO 1995.....	87
Nedim Hasić NAKON STRIJELJANJA, POBACALI SU IH SA LITICE, A ZATIM TIJELA POLILI KISELINOM.....	96
Brigadir Ekrem Alihodžić OSLOBAĐANJE SANSKOG MOSTA.....	102
Mr. Halima Husić 25 GODINA SJEĆANJA: MANIFESTACIJA „ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE – IGMAN“.....	107
Nedim Hasić POSLEDNJI DANI ENKLAVE ŽEPA.....	120
Zemka Seferagić OPSTATI ILI NESTATI - HASIN VRH - 31 GODINU KASNIJE.....	127
Dževad Hadžić SJEĆANJE NA HEROJE I ODBRANU SARAJEVA.....	132

Dževad Hadžić VLADA TUZLANSKOG KANTONA OBILJEŽILA 33. GODIŠNJICU FORMIRANJA 2. KORPUSA ARBIH.....	135
Nazif Osmanović OBILJEŽEN DAN FORMIRANJA 505. VITEŠKE BUŽIMSKE BRIGADE.....	138
Prof. Adnan Hadžiabdić OLOVSKA BRIGADA PRONIJELA SLAVU OLOVA I BOSNE I HERCEGOVINE	142
Sead Đulić POTREBNI STE NAM NA TERENU	146
Akademik, prof. dr. Mirko Pejanović ALIJA IZETBEGOVIĆ IMAO JE VJERU DA SUTRA MOŽE BITI BOLJE.....	148
Zemka Seferagić NAJODLIKOVANIJI PUK AUSTROUGARSKE VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU	154
Avdo Huseinović STROGO KONTROLIRANA REPUBLIKA: SRBIJANSKI BEZBJEDNJACI PRIPREMALI AGRESIJU NA BOSNU I HERCEGOVINU	159

BIH I SVIJET

Đuro Kozar PARADA ZA VANJSKU ILI UNUTARNJU UPOTREBU	165
Grujica Andrić KAKVU PORUKU ŠALJE VOJNA PARADA U BEOGRADU?	167

Akademik, dr. Adamir Jerković
IZRAELSKI KRVOLOK JE PRIJETNJA SVJETSKOM MIRU 172

KULTURA

Majo Dizdar
OSVRT I PREDSTAVLJANJE ROMANA
„PASIJIA I PASJALUK U SARAJEVU“ AUTORA DR. MUHAMEDA SMAJIĆA..... 175

Mr. Elvir Resić
RECENZIJA ZA RUKOPIS KNJIGE
“PASIJIA I PASJALUK U SARAJEVU“ AUTORA DR. MUHAMEDA SMAJIĆA 179

BITKA ZA ANTIFAŠISTIČKU ZAOSTAVŠTINU

(Ko je baštinik dobra, a za koga se veže zlo?)

Na početku treće decenije XXI stoljeća otvara se na Balkanu pitanje antifašističkog naslijeđa u čemu su pomiješani brojni markeri, a pomiješali su se ideologija, prošlost i sadašnjost, te su pod lupom savremenog doba i definicije onog što je **BIO antifašizam** i onoga što pretpostavljamo danas da je antifašizam. Direktna povod jeste sve češća kategorizacija etničkih skupina, pa i naroda i cijelih država sa oznakom da su nacističke ili da podstiču i podržavaju neonacizam. U vrijeme kada se u svijetu obilježava 80 godina od pobjede nad onim što se zvao nacizam (sa uobičajnom oznakom fašizam), a koji je bio u sprezi sa onim što se zvao fašizam, te za jednu i drugu pojavu se mislilo da su nestale, međutim očito je da će se još silnih i rasprava, a nažalost i sukoba događati radi kvalifikacija da su jedni fašisti, a drugi antifašisti. Ili da su jedni nacisti, a drugi antinacisti koji imaju zadatak da denacifikuju te prve kod kojih je primijećen recidiv nacizma (fašizma). To je znak da nisu niti jedna niti druga kategorija prevaziđene. Kao što je poznato iz historije, prvi se pojavio fašizam, kao pokret italijanskih fašista nastao 23. 3. 1919. godine u Milanu osnivanjem prvoga *Fascio di combattimento*, paravojne grupacije sastavljene od veterana Prvog svjetskog rata i deklariranih elemenata. Izrazito antikomunistički i antidemokratski, fašizam je nastao kao populistički pokret utemeljen na fanatičnoj odanosti nacionalnoj državi, stranci i vođi. To je ujedno i zbirni naziv za sve oblike takvih pokreta i ideologija: nacizam u Njemačkoj, falangizam (frankizam) u Španiji, ustaštvo u NDH, ali i četništvo u Srbiji. Ili je bar tako pisalo u silnim konvencijama i naučnim i drugim publikacijama barem preko pola stoljeća (od 1945-1995. i oko toga je bio koncenzus u cijelom svijetu). U Italiji, u teškim socijalnim i ekonomskim prilikama uz nestabilne institucije demokratske vlasti, fašizam je, kao što je poznato, predvođen B. Mussolinijem. Nacizam (nacionalsocijalizam), predstavlja političku doktrinu njemačke Nacionalsocijalističke radničke partije (NSDAP), mješavina je nacionalističkih, ksenofobičnih i rasističkih ideja o ugroženosti jedinstvene njemačke nacije od nenjemačkih etničkih elemenata unutar zemlje i vanjskih neprijatelja. Osnove je izložio A. Hitler u knjizi „Mein Kampf“ (Moja borba). Utemeljen na antisemitizmu i antikomunizmu, nacizam se razvio u ideologiju njemačke (arijevske) supremacije nad drugim narodima i potrebe osvajanja životnog prostora (Lebensraum) za osiguranje budućnosti njemačkog naroda, zahtijevajući izgradnju totalitarnoga političkog sistema uteme-

ljenog na jednom narodu, jednoj partiji i jednom vođi (Führer)¹. Tim „izmima“ ovakve vrste se često pridodaje i komunizam etatističkog tipa povezan sa grubim kršenjima ljudskih prava (gulazi, odnos prema klasnom i partijskom označenom neprijatelju, preseljenje naroda i drugi zločini). Ovi posljednji nisu dovoljno objašnjeni, jer nije bilo prave valorizacije i naučnih istraživanja zbog zatvorenosti arhiva. Možda bi za ovu priliku bilo vrijedno napomenuti da ni fašizam nije dobio dovoljnu valorizaciju kroz naučna istraživanja, jer sa padom Musolinija, 1943. godine, narod se odrekao te ideologije, a kod Nijemaca je to urađeno kroz proces denacifikacije, koji također nije do kraja osvijetljen. O Španiji da i ne govorimo, jer je generalisimus Franko ostao na vlasti u dubokoj eri pobjede antifašističke koalicije i nije izvršena nikakva denacizacija ili defašizacija. Iskustvo od 80 godina od proglašene pobjede nad fašizmom je očito pokazalo da se i fašizam i nacizam sa svojim nazivima mogu svrstati u tako nazvane društvene pojave upotrebe masovnog i institucionalnog strukturnog nasilja i da nosi određene karakteristike savremenog doba. Te karakteristike možemo pronalaziti i u prethodnim historijskim razdobljima, ali je zbog određenih specifičnosti to povezano sa erom razvoja kapitalizma kao društvenog procesa koji ima potrebu da se širi, da ispunjava svoj osnovni cilj, a to je proizvodnja profita i da takva vrsta vlasništva nad sredstvima za proizvodnju podrazumijeva zakoniti proces širenja teritorije i uticaja, što procesu daje globalizirajući značaj, izrabljivanja radnika, te korištenjem prirodnih bogatstava i, po mogućnosti, da se i ona sve više privatiziraju (postaju vlasništvo manjeg broja ljudi, korporacija). Za te potrebe krupnog kapitala se formira prostor za korištenje raznih zamišljanja (i izmišljanja) razloga povezanih sa mitološkim predodžbama, rasnim, vjerskim, ideološko-političkim navodnim supermacijama nad drugim. To je sve u cilju mobilizacije vojske, policije i svega što stoji na raspolaganju državi koja je nosilac i jednog i drugog procesa i samo ona sa svojim aparatom za nasilje može osigurati procese širenja, osvajanja, imperijalnog prisvajanja kako bi se na svjetskom nivou kontrolisali energenti, ali i rijetki minerali i osiguravao „svjetski poredak“. Ne smije se zaboraviti da su i komunistička revolucija u Rusiji, ali i Prvi svjetski rat i ono što je slijedilo poslije njega, bile proizvod ekonomske krize upravo kapitalističkog procesa. Što je izazvalo siromašenje ogromnog broja ljudi, glad, pad svjetskih berzi i kao „spasilac“ toga procesa, a ne nikakav „narodni mesija“ kroz pojavu Vođe i njegove militantne organizacije i upotreba moći i sile. Da bi se ostvarili ciljevi fašizma potrebna je nacionalna mobilizacija. Ministarstvo vanjskih poslova Rusije objavilo je u septembru 2025. godine izvještaj „O situaciji s veličanjem nacizma, širenjem neonacizma i drugih praksi koje doprinose eskalaciji modernih oblika rasizma, rasne diskriminacije, ksenofobije i srodne netolerancije“.

1 Ova teorijska razgraničenja ova dva pojma preuzeta su sa Proleksis političke enciklopedije <https://proleksis.lzmk.hr/38315/nacizam> i <https://proleksis.lzmk.hr/5370/fašizam> (posjeta 10.09.2025.). Obzirom na karakter ovog teksta to će za ovu priliku biti dovoljno da se razgraniče pojmovi, ali je jasno da fašizam baštini i jedan i drugi pojam i često se u svakodnevnoj upotrebi to poistovjećuje. Različiti su pojmovi i različitog sadržaja, ali obzirom da su nastali u istom historijskom periodu prve tri decenije XX stoljeća i da su zajednički djelovali u sklopu Sila osovine koje su i započele Drugi svjetski rat, i to ih povezuje u jedan suštinski militantni nacionalistički savez. Denacionalizacija njemačkog naroda u kojem se pojavio nacizam nije okončala elemente pojavljivanja i jednog i drugog nedemokratskog pokreta zasnovanog na nacionalnoj i rasnoj supermaciji i teškim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

U ovom dokumentu Rusi su se bavili situacijom u nizu država širom svijeta, a među kojima je i BiH. Takva kvalifikacija je data još ranije za Ukrajinu i jedan od „razloga“ vojne operacije zvane rat u Ukrajini jeste upravo detektirani nacizam u toj susjednoj zemlji. A oni koji su prvi sklopili sporazum sa nacističkim vođom Hitlerom smatraju da imaju najviše prava da druge procjenjuju po pitanju nacizma. Kod Bošnjaka se kritikuju pojave preimenovanja ulica u Sarajevu, a kod Hrvata negiranje žrtava nacizma, a preuveličavanje vlastitih žrtava. Pri tome se „objektivno“ u tom izvještaju ističe antifašizam Srba i kod njih, prema ovom izvještaju je dosljedniji atifašizam. Rehabilitacija Draže Mihailovića, veličanje ratnih zločinaca iz posljednje agresije i četničkog pokreta koji je i formalno izjednačen sa partizanskim pokretom pri čemu se partizanski pokret sve više briše.

Mada je ovo direktan povod, to ne bi bio zabrinjavajući trend jer se navijačka politika Rusije spram „pravoslavne braće Srba“ u kontinuitetu prikazuje kao svojevrsna „dosljednost“ i savezništvo koje je, najblaže rečeno, sumnjivog karaktera. Međutim, ono što ovaj svojevrsni revizionizam čini opasnim jeste korištenje i označavanje „nacizma“ kao argument u nasilnoj politici stvaranja novog (i uvijek novijeg) svjetskog poretka. Moglo bi se reći da je svjetski trend jačanje totalitarnih režima i novih „fire-ra“ koji preuzimaju sve poluge vlasti i tako se desnica radikalizira. Mogla bi se sa sociološke strane izreći konstatacija da je kriza globalističkog društva, enormne klasne razlike među ljudima na planeti te stalni strahovi od svjetskog sukoba, pauperizacija ogromnog broja ljudi neizvjesna budućnost kada je o ekologiji riječ, ali i novim tehnologijama koje prijete da uzmu radna mjesta ljudima širom svijeta... To sve izaziva jačanje nacionalizma za kojeg se mislilo da je prevaziđena kategorija. U tom smislu, nažalost, obistinjuju se slutnje da je sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu započeo i proces stvaranja, odnosno odbrane svjetskog poretka, povratka hladnoratovske retorike i trke u naoružanju pri čemu je svijet dobio i treću, pa možda i četvrtu velesilu: Kinu i Indiju. Mali narodi se uvlače u tu igru često i kao poligon za isprobavanje novih oružja i taktika i preraspored potencijalnih strateških energetskih sirovina ili kako se to modernijim jezikom kaže „minerala“. Najistrajniji u upotrebi riječi nacizam kao oznake za „neprijatelja“ najčešće se koristi u zemljama bivšeg socijalizma pri čemu su najprilježniji u tim formulacijama označavanja onog kojeg treba eliminisati ili se proširiti teritorijalno na njegov račun upravo Rusija, a njen parnjak na Balkanu je Srbija. Pri tome se polazi od vlastitih kriterija za takvu kvalifikaciju, jer nacizam, kako sada stoje stvari, stanuje u cijelom svijetu samo u tim zemljama - ne.

ŠTA JE, USTVARI, FAŠIZAM I KOJE SU NJEGOVE KARAKTERISTIKE?

Poznati naučnik Lawrence W. Britt je i sistematski istraživao prirodu fašističkih režima Franka, Salazara, Hitlera, Musolinija, Pinočea i Suharta i dijagnosticirao četrnaest zajedničkih karakteristika:²

2 Lawrence W. Britt "The Hallmarks of Fascist Regime" (2003) by Skip Stone, at www.hippy.com/php/article-226.html.

1. **moćni i kontinuirani nacionalizam** (fašistički režimi teže konstantnoj upotrebi patriotskih parola, slogana, simbola, pjesama; zastave su na svim stranama);

2. **prezir prema priznavanju ljudskih prava** (iz straha od neprijatelja i iz razloga sigurnosti fašistički režimi uvjeravaju narod da ljudska prava mogu biti ignorisana kad to nalaže "potreba"; ljudi su skloni da zažmure nad torturom, pogubljenjima, ubistvima, dugim robijanjem političkih protivnika ili da to čak odobravaju);

3. **identifikacija neprijatelja/dežurnih krivaca kao osnovnog ujedinjujućeg** razloga (narod se ujedinjuje u patriotskom zanosu oko neophodnosti da se eliminiše uočena zajednička prijetnja ili zajednički neprijatelj; to su po pravilu rasne, etničke ili vjerske manjine, liberali, komunisti, socijalisti, teroristi, u novije vrijeme islamisti, fundamentalisti itd);

4. **prevlast vojnog elementa** (čak i kad postoje vrlo ozbiljni domaći problemi vojska dobija nesrazmjerno visok udio u budžetu, a domaće životne teme su gurnute u drugi plan; vojnici i vojna služba se glamurizuju);

5. **žestok muški seksizam** (u vladama fašističkih država skoro isključivo dominiraju muškarci; tradicionalne uloge polova postaju još rigidnije; razvod, abortus i homoseksualnost su progonjeni, a o državi se održava predstava kao o temeljnom zaštitniku porodice);

6. **kontrolisani mediji** (nekad medije direktno kontrolišu vlasti, a u drugim slučajevima njih posredno kontrolišu državna regulativa, portparoli ili vladini funkcioneri; cenzura je česta, osobito u ratnim vremenima);

7. **opsesija nacionalnom sigurnošću** (vlada koristi strah kao motivaciono oruđe za vladanje masama);

8. **religija i vlast su isprepletene** (vlade fašističkih zemalja su sklone korišćenju najrasprostranjenije religije kao sredstva manipulisanja javnim mišljenjem; nosioci vlasti rado koriste religioznu retoriku i terminologiju, čak i onda kada su vjerska načela dijametralno suprotna vladinoj politici ili djelovanju);

9. **moć korporacija je zaštićena** (industrijska i poslovna aristokratija fašističke države često dovodi lidere na vlast, stvarajući međusobno probitačne odnose između biznisa i vlasti i obrazujući novu elitu moći);

10. **moć rada je ugušena** (pošto organizovana moć rada predstavlja jedinu realnu prijetnju fašističkoj vlasti, radnički sindikati se ukidaju ili oštro proganjaju);

11. **prezir prema intelektualcima i umjetnosti** (fašističke države su sklone promociji ili tolerisanju otvorenog neprijateljstva prema višem obrazovanju i univerzitetima; nije neuobičajeno da se profesori cenzurišu ili čak hapse; sloboda izražavanja u umjetnosti i književnosti se otvoreno napada);

12. **opsesija zločinom i kaznom** (u fašističkim režimima policiji je data gotovo neograničena vlast u sprovođenju zakona; ljudi prihvataju policijske zloupotrebe i spremni su se čak odreći građanskih sloboda u ime patriotizma; nerijetko postoje nacionalne policijske snage sa praktično neograničenim ovlaštenjima);

13. **neobuzdana korupcija i rašireno dijeljenje položaja i privilegija po stranačkoj pripadnosti** (fašističkim režimima uvijek vladaju grupe prijatelja i saradnika koji postavljaju jedni druge na pozicije u vlasti i koriste vlast da zaštite svoje prijatelje od polaganja računa; nije neuobičajeno da su nacionalni izvori i blaga predmet prisvajanja ili otvorene krađe od strane nosilaca vlasti);

14. **izborne prevare** (ponekad su izbori u fašističkim zemljama potpuna prevara, a drugi put se na opredjeljenja građana i rezultate izbora utiče prljavim kampanjama protiv opozicionih kandidata sve do njihove fizičke likvidacije, kontrolom broja glasača, promjenama granica izbornih okruga ili manipulacijom medija; takođe je tipično za fašističke države korišćenje sudstva za kontrolu nad izborima ili namještanje rezultata).

Slične karakteristike uočava i Umberto Eco u svojoj knjizi čiji esej pod nazivom „Vječiti fašizam“ je objavio „Peščanik“ (2025). Eco taj fašizam sa sličnim karakteristikama naziva Ur-fašizam ili vječni fašizam. On smatra da je „moguće sastaviti spisak tipičnih obilježja onoga što bih htio da zovem „Ur-fašizam“ ili „vječni fašizam“. Ova obilježja se ne daju sistematizovati: mnoga od njih su uzajamno protivrečna i svojstvena nekim drugim oblicima despotizma i fanatizma. Međutim, samo jedno od njih sasvim je dovoljno da se fašistička maglina zgusne.“³ Po njemu, su sljedeće zajedničke karakteristike: **kult tradicije**: istina je jednom zauvijek rečena i nama ostaje samo da pravilno interpretiramo njenu nejasnu poruku, što za posljedicu ima zaustavljanje napretka u usvajanju novih znanja. Tradicionalizam podrazumijeva **odbacivanje modernizma**. Ur-fašizam se može definisati i kao **iracionalizam**, koji opet počiva na kultu akcije radi same akcije. **Nepovjerenje prema intelektualnom svijetu** oduvijek je bilo simptom fašizma, od Johstove fraze koju su rado koristili Gering i Gebels “kad čujem riječ kultura, hvatam se za revolver”, pa sve do današnjih parola o “degenerisanim intelektualcima”. Kritički duh pravi razlike, a razlikovanje je znak modernizma. Za Ur-fašizam **sâmo neslaganje je izdaja**. Neslaganje je znak raznolikosti, a fašizam postiže konsenzus upravo na eksploatiranju straha od razlika. Zato Ur-fašizam poziva na **borbu protiv uljeza svih vrsta - on je rasistički po definiciji**.

Ur-fašizam **nastaje na individualnoj ili socijalnoj frustraciji**. Fašizam se svojevremeno hranio frustracijama nižih socijalnih grupa, proletera i lumpen-proletera, a danas računa na srednju klasu pogođenu ekonomskom krizom ili frustriranu političkim poniženjem. Onima koji su lišeni jasnog socijalnog identiteta Ur-fašizam nudi kao zajedničku privilegiju **pripadništvo istoj naciji**. **Tu upravo leži porijeklo nacionalizma**. Ustvari, identitet naciji osiguravaju njeni neprijatelji, pa je u korijenu Ur-fašističke psihologije opsesija zavjerom, najčešće međunarodnom. Iz toga se prirodno rađa ksenofobija.

Sljedbenicima Ur-fašizma ugrađuje se **osjećanje poniženosti pred bogatstvom i snagom njihovih neprijatelja** (Jevreji su bogati i pomažu jedan drugome preko tajnih mreža međusobne pomoći). Još jedna crta Ur-fašizma - nije riječ o bor-

3 <https://pescanik.net/vecni-fasizam/> (posjeta 10.09.2025.)

bi za život, već se život živi za borbu. **Život je, ustvari, permanentan rat.** Pacifizam je nedopustivo trgovanje sa neprijateljem. Ur-fašizam prezire slabe i promovise populistički elitizam: svaki građanin pripada najboljoj naciji na svijetu, a članovi partije su najbolji dio građanstva. U svakoj mitologiji heroj je izuzetno biće, a u fašističkoj ideologiji heroizam je norma - svako je vaspitavan da postane heroj. Taj kult heroizma je usko povezan sa kultom smrti: uostalom, moto španskih falangista bio je *Viva la muerte!* (Živjela smrt!)

I Eko, kao i Brit, ističe da u odsustvu rata fašizam svoju volju za moć prebacuje na teren mačo-seksizma, koji uključuje i prezir prema ženama i netoleranciju nestandardnih seksualnih ponašanja. Ur-fašizam je zasnovan na selektivnom populizmu: **privilegija pojedinca nisu njegova ljudska prava već pripadanje naciji kao monolitnoj zajednici koja izražava zajedničku volju.**

Kao što se vidi, obje ove liste imaju puno zajedničkog - i Britova analiza konkretnih fašističkih režima i Ekovo nastojanje da se elementi fašizma prepoznaju i u daljoj prošlosti i u savremenom svijetu.⁴

Namjerno smo se zadržali nešto duže u objašnjavanju karakteristika fašizma, ne želeći da i sami doprinosimo novim zabunama: antifašizam o kojem govorimo je naslijeđe koje je ostalo na strani pobjednika antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu, jer i nacizam i fašizam su pokreti koji su svoje uobličjenje, konkretnu historijsku formu i akciju pokazali u periodu koji bi se uslovno mogao datirati u period 1933- 1948. godina. Glavni protagonisti španski general Franko, Adolf Hitler, Benito Musolini, japanski car Hirohito su bili na čelu pokretâ koji su pokušavali da nametnu drugu sliku i da zagospodare u toj slici i da se, kojim slučajem, to ostvarilo, prisustvovali bi (oni koji bi opstali u njihovim vizijama „čišćenja krvi i tla“) zaista **novom svjetskom poretku.** Uostalom, taj novi svjetski poredak je ipak ostvaren preko pobjednika nad silama Osovine: kao svijet bez velikih imperija, preko vladajućeg koncepta nacionalne države, oslobađanja kolonija, bipolarnosti svijeta (kapitalizam-socijalizam), hladni rat, pokušaj formiranja glasa nejakih (i nevažnih za svjetsku politiku) u liku pokreta nasvrstanih. Rušenje Berlinskog zida (1989.) je najavilo još noviji novi svjetski poredak u kojem su se pod vođstvom duhovno očišćenih i punih pokajanja Nijemaca započeli procesi jačanja Evropske unije koja, kao politički entitet nije bila, kao takva, učesnik Drugog svjetskog rata, ali radi njenih osnovnih članica taj rat je i kategoriziran kao svjetski. A fašizam španskog, italijanskog i nacizam njemačkog tipa i imperijalni carizam japanskog tipa sa svojim etničkim čišćenjima, holokaustom, genocidima su postali sinonimi za svaku ideologiju koja ili veliča neke od ideoloških premisa rasne, nacionalne superiornosti povezane sa netrpeljivošću, ksenofobijama ili pokušaja nametanja velikodržavnih, ali i velikoideoloških narativa i njihovog konkretnog provođenja. Ne birajući pri tome sredstva, uključujući i nasilna kao poželjni obrazac u realizaciji ciljeva i najbrži način njihovog ostvarivanja. Rastegljivi pojmovi neofašizma se uklapaju u dvojno posmatranje svijeta: borba

4 Riječ Živorada Kovačevića na tribini Društva za istinu o antifašističkoj Narodnooslobodilačkoj borbi, održanoj 19. maja 2005. godine u beogradskom Medija centru. <http://www.republika.co.rs/358-359/12.html> (posjeta 23.01. 2020.)

principa dobra i zla. Fašizam ili ono što je svrstano u njega, kao vladajuće ideologije nacizma i fašizma, je imao u toj prvobitnoj slici saveznike u zemljama koje je osvojio i pomagače bez kojih ne bi bio tolika sila, što će reći da su njegovi protivnici bili više pripadnici ilegalnog pokreta otpora uglavnom lijeve orijentacije. I, zastanimo samo ovdje natrenutak i konstatirajmo da je ono što zovemo danas „fašizam“ bilo stanje svijesti velikog broja ljudi i vladajućih civilnih, vojnih, policijskih, obavještajnih i drugih struktura širom svijeta, uključujući i SAD, Veliku Britaniju, a o Balkanu da i ne govorimo.⁵

Čak i lijevi ideološki pokret, oličan u vladajućoj Kominterni, na čelu sa Staljinom, je prvi sklopio mirovni sporazum sa Hitlerom. Naravno, oni koji žele šabloniziranu sliku historije ne ulaze u analizu ovog sporazuma, smatrajući ga taktičkim potezom, ali je činjenica da nije došlo do Hitlerovog napada na SSSR pitanje kako bi se odvijala situacija sa definiranjem termina „fašizam“. Obzirom da je nakon 22. juna 1941. godine i herojske odbrane sovjetskog naroda i formiranje koalicije (kapitalizam- socijalizam) bez koje ni otpor Staljina Hitleru ne bi mogao biti efikasan. Slična situacija je i sa pokretom otpora ili narodnooslobodilačkim otporom Josipa Broza Tita. Upravo slika pobjedonosnog postavljanja zastave na Rajhstag u Berlinu od strane Crvene armije ostaje i kao upečatljivi „dokaz“ da SSSR-u, odnosno Rusiji danas pripada i „pravo“ da iznova prepozna fašizam. Samo ovaj put iz svojih uskih nacionalnih interesa. U jednostranom posmatranju herojske pobjede zaboravlja se i okupacija Poljske prema sporazumu Ribetropa i Hitlera. Naravno, sa povratkom hladnoratovske retorike zaboravlja se da bez ogromne materijalne i ljudske pomoći zapadnih saveznika (kapitalista pa i antikomunista) ne bi se moglo pobjedonosno suprotstaviti nacizmu i fašizmu u njihovom izvornom obliku. To prisvajanje antifašizma i njegovo baštinjenje u nekadašnjim komunističkim ideologijama, državama i vođama, se posebno napadno glorificiralo i kroz historijske udžbenike, razvijanje kulture sjećanja u socijalističkim državama, vojnim paradama, sletovima, spomenicima da se i nakon sloma komunističkih država to zadržalo kao „činjenica“. Bez obzira što su preobraćene komunističke elite napustile i komunističku ideologiju, jer kraj XX stoljeća upravo karakterizira nestanak ideologije partije radnika seljaka i poštene inteligencije, pri čemu je sa historijske scene nestalo i do tada vladajućeg marksizma-lenjinizma-staljinizma- titoizma- maoizma itd. Danas se, praktično, niko ne bori za vladavinu radničke klase, koja je i sama nakon sloma socijalizma

5 Za antifašizam u Srbiji danas Todor Kuljić kaže da je on „etniziran, relativizovan, trivijalizovan, neutralizovan i banalizovan. Zato što je okupiran i prevrednovan, on je neupotrebljiv kao opomena na zlo. Mladi na stadionima izvikuju Ratka Mladića, a ne Gevaru. Anti-antifašizam (AAF) je jednako raširen kod akademika koji brane Nedića i kod huligana. Zaokret ka kapitalizmu značio je i veliki prasak antifašizma. Zaboravljen je, čim je nacionalnooslobodilačka retorika potisla narodnooslobodilačku... Da bi istinski antifašizam bar malo oživio treba problematizovati strateški hegemoni nacionalizam centriran oko slavne nacionalne prošlosti, oko krvi slavni srpskih dinastija, i oko milosti Božije koje na naciju izliva SPC. Šta se u nacionalizmu protivu antifašizmu? Gledanje da je vlastita nacija beskonkurentna žrtva, da se uvijek branila, a nikada napadala, uvijek oslobađala, nikada osvajala. Na ovim premisama počiva sporna tvrdnja slijepih patriota da je fašizam uvijek istorija Drugih. Nije, ima ga svuda.“ Todor Kuljić debata „Antifašizam u Srbiji“ koju su organizovali F. Ebert Stiftung i Centar za demokratiju u Medija centru u Beogradu 24.4.2018. <https://autonomija.info/todor-kuljic-bespomocni-antifaszizam-u-srbiji/> (posjeta 10.01. 2020.) Prof.dr. Todro Kuljić je cijeli svoj naučni vijek posvetio pitanju fašizma i autor je knjige, „Fašizam — sociološko-istorijska studija“, Nolit, Beograd 1978.

nestala ojađena, opljačkana, osiromašena i obezvrijeđena do nivoa robovlasničkih odnosa. Upravo u zemljama socijalizma. Prihvatanje kapitalizma kao svjetskog procesa, sa svim varijacijama širom svijeta od Rusije, preko Kine do zemalja bivše Jugoslavije se dešavalo na nivou agresija, ratova, korupcije, pljačke, otimanja, od strane novouspostavljenih elita koje su umjesto klasne stavili pojam nacionalnog u svojim ideologijama brojnih stranaka i partija koje su nastale. Pljačka društvene i državne svojine i promjena vlasničkih struktura u korist nacionalnih elita i njihovih poduzetnika mijenja i institucionalni okvir koji je više preslika zapadnih institucija radi dodvoravanja fondovima, kreditima, grantovima, pomoći u „tranziciji“ upravo od strane Zapada. Tako je antikomunizam postao vladajući pristup, a obzirom na nedostatak subjekta tranzicije (umjesto klase to je postala nacija i nacionalna država). Oslanjanje na antikomunističke ideologije često se paktiralo sa upravo fašističkom emigracijom koja se našla na Zapadu i koja je ponudila i ideološku podlogu u kojoj se pored antikomunizma, protivljenju socijalističkim federacijama neminovno pojavio i **anti antifašizam**. Nacionalne ideologije bilo da su bile velikodržavnog karaktera, ili predstavljaju borbe za nacionalnu državu su paktirale sa programima koji su bili inovirani Moljevićev projekat 'Velike Srbije' ili Pavelićev projekat NDH. Bilo je nužno kroz „rad sa masama“ i propagandnim djelovanjem istaknutih preobraćenih ideologa, književnika, akademika, vjerskih institucija period komunizma prikazati kao period crvenog terora, a alternativu NOB-u pronaći u vlastitim nacionalnim vojnim formacijama koje su djelovale „u ime nacionalne stvari“.

Ta šablonizirana slika traje i nakon pada Berlinskog zida pri čemu ne slučajno Putin (2020.) pred Dan pobjede (9. maj) poručio da neće dozvoliti reviziju historije. Ukoliko i sam već ne proizvodi reviziju i sa pozicije sovjetske zaostavštine sa dominacijom Rusije, obilježavajući svakog protivnika sa fašističkim simbolima (Ukrajina) ili prećutnog priznavanja revizionizma oko Srbije u kojoj se izjednačavaju četnici i partizani, odnosno partizani se potiskuju sa historijske scene jer nema Jugoslavije, a osnovni sporazum saradnika fašizma koji je okupirao Jugoslaviju (pa time i Srbiju i Hrvatsku) je bio između četnika i ustaša kao vladajućih nacionalističkih formacija i on kao takav funkcioniра i u savremenom dobu. Naime, i tada i danas je usmjeren protiv ideološkog protivnika komunizma tada, a danas realizacije cilja uspostavljanja etnički čistih država te njihovo teritorijalno razgraničenje upravo na teritoriji Bosne i Hercegovine, oko čije podjele postoji saglasnost iz „fašističkog doba“ koje je u to vrijeme pred Drugi svjetski rat zahvatilo Jugoslaviju - kroz sporazum Cvetković Maček.

REVIZIONIZAM REVIZIONISTA

Otvoreno stavljanje na stranu separatizma u razbijanju Bosne i Hercegovine od strane ruske zvanične politike i sprečavanje da se osudi zločin na Bosnom i Hercegovinom i Bošnjacima na kraju XX stoljeća govori u prilog činjenici da i ruska zvanična politika radi na reviziji pojma fašizma i antifašizma. I sama nije više komunistička tvorevina, ali rado svojata tekovine tog perioda pri čemu se cijeli bivši SSSR svodi na

Rusiju kao što se i bivša SFRJ najčešće svodi na Srbiju. Tako da se pojavljuju jedina dva naroda (Rusi i Srbi) koji su antifašistički obojeni ma šta da rade, dok su svi drugi „fašisti“. Jer, ta farba antifašizma i oslobodilački oreol treba da ostanu zauvijek, ma koliko se svijet mijenjao.

Za ljubitelje ovdašnjih „jasnih“ diferencijacija fašizma i antifašizma valjda je, onda, i ovo dokaz da su i u posljednjem ratu, valjda, „antifašisti“ opravdano pobili valjda „fašiste“, jer su matrice iste i isti ciljevi: pljačka imovine, obezglavlivanje naroda uništenjem vođstva, intelektualne elite, paljenje i uništavanje bogomolja i kulturno- historijskih tragova, raseljavanje i biološko uništavanje, protjerivanje. Ako su ovo metode **dobrih antifašista** kakve su onda metode **zlih fašista**, ili su dobro i zlo odavno promijenili strane kroz korištenje termina i relativiziranje pojmova fašizam i antifašizam. Terorom „antifašista“ se pokušava uništiti pretpostavljeni (islamski) „terorizam fašista“ kako se često i u intelektualnim krugovima pokušava „objasniti“ neobjašnjivo. Zločin je zločin, a takvih zločina kroz narodne sudove i bez suđenja nakon Drugog svjetskog rata je bilo i oni zbog ideoloških prepreka i jednostranog pisanja historije nisu istraživani. Može li se halabukom koja sprečava raspravu o tome spriječiti istina i reći da toga i nije bilo? Jedno vrijeme može, ali će osvanuti istine o protjerivanju i čišćenju Vojvodine, silovanju žena gdje god je prošla oslobodilačka ruska vojska, ubijanja iz zabave i preventive i od strane partizana u Istočnoj Bosni (vidjeti sjećanja i Koče Popovića i Milovana Đilasa), mučenja, ubijanje djece, novorođenih beba... Taj obrazac „pobjednika antifašista“ je uspostavljen i ušao u priručnike koji su primjenjivani u praksi u Bosni i Hercegovini i u periodu 1992-1995. godine. Prema tom priručniku (bilo da ga je pravio NKVD, OZNA, KOS ili Gestapo) prema klasnom, rasnom, religijskom, ideološkom i svakom drugom protivniku, kojeg je „neko“ tako označio, i po bespogovornom „revolucionarnom“ principu - prema njemu su dozvoljena sva sredstva iz arsenala Lenjinovog „revolucionarnog terora“ ili Staljinovih čistki, Hitlerovih gasnih komora, Keraterma, kako god to nazvali.

To što ne pričamo o užasu Jasenovca, klanja na mostu u Foči, Višegradu, silovanjima kao obrascu uništenja obraza i časti „neprijatelja“ ne znači da se to nije dogodilo. Ali, ako se to u svijesti vlastitog naroda tretira kao „antifašizam“, pa je li onda moguće braniti jednoobrazno tretiranje (ne diraj u to ili to je samo tekovina lijevih) antifašizma pod kojim se i dalje danas podrazumijeva nasljedstvo iz pobjede u Drugom svjetskom ratu, ali kroz ovaj tekst samo smo dotakli da je revizionizam i ideološko sljepilo prisutno od samog početka definisanja i često je to definisanje u svrhu objašnjenja dnevnopolitičkih potreba. Ako je u Blajburgu ubijen i jedan nevini čovjek, a veliki je broj nevinih tu bio jer suđenja nije bilo, onda kao da je ubijeno cijelo čovječanstvo. Baš kao što je čovječanstvo bezbroj puta ubijeno u tom istom Drugom svjetskom ratu, ali i poslije njega. Antifašista je svaki onaj čovjek koji se aktivno suprotstavi maltretiranju, ekonomskom, fizičkom i psihičkom zlostavljanju od strane nasilnika koji smatra da zbog svoje fizičke, vojne, ekonomske, pa i ideološke nadmoći i sile može da gospodari i nameće svoje destruktivne ciljeve pravdajući to nacionalnom, rasnom, vjerskom, polnom, ideološkom, religijskom nadmoći sebe ili svoje grupacije. Odnosno, ovaj (ovi) su - fašisti. Antifašisti su na strani dobra

i generičkog morala da su svi ljudi rođeni jednaki i da svi imaju ista prava i odgovornosti i pred Bogom i pred ljudima. Fašisti su na strani zla i destrukcije, terora bilo da se on tretira kao revolucionarni, vjerski, ideološki, sekularni, rasni, polni, etnički ili bilo kakav drugi. A niko u svijetu nije imun od tako definiranog fašizma i niko nema tapiju da samo kod njega „stanuje“ antifašizam. Uvijek, ovisno od historijskih okolnosti, se ova dva pojma mogu da prometnu u svoju suprotnost. Uostalom i u samom korijenu i jedne i druge riječi je fašizam. A to što se libimo nazvati fašizmom ponašanja Staljina, Izraela na prostoru Palestine, Srbije u Bosni i Hercegovini, Hrvatske u Bosni i Hercegovini.... to je stvar vlastite percepcije u kojoj smo „mi“ (dobri), a oni „drugi“ loši. I tako - ukруг. Antifašizam je univerzalna kategorija koja se ne može posmatrati iz uske nacionalno-šovinističke pozicije, a karakteristike koje ističu i Brit i Eco bi bilo dobro analizirati u vlastitom primjeru svakog od pojedinačnih naroda. Naravno, prethodno se odreći mitoloških predrasuda o tome da smo samo mi „uvijek na strani dobrog u historiji“. Takvo nešto naglašava Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda utvrđena od nepostojeće institucije ili zamišljenog udruženja građana pod nazivom „Svesrpski sabor“, 06.06.2024. godine, u Beogradu, je usvojena u skupštinama (Narodnoj skupštini Republike Srpske i Skupštini Republike Srbije).⁶

Za kraj možda najbolju formulaciju je dao Todor Kuljić: „Antifašizam nije više nužan normalizovanom nacionalizmu kao ključni ideološki sadržaj, kao što je npr. bio komunistima na vlasti. Ali, ipak, pošto pokušavaju da ga svojataju, nacionaliste treba opomenuti.“ Ko neće da govori o nacionalizmu trebalo bi da čuti o antifašizmu“⁷

6 A to su uz sve drugo posebno pozivanje na historijsku ulogu srpskog naroda koji je donosio slobodu svim balkanskim narodima žrtvujući vlastiti narod, što Deklaraciji daje jednu notu mesijanstva koja se potvrđuje i u konstataciji da se Deklaracija donosi u procesu njegovanja antifašizma i antinacizma uz napomenu da je srpski narod uvijek bio na pravoj strani historije. Te dvije konstatacije da srpski narod donosio slobodu svim balkanskim narodima, te da je vođen antifašizmom i antinacizmom bio uvijek na pravu stranu historije, predstavljaju stereotip koji se od „Načertanija“ (1844.) uspostavlja kao polazište odnosa prema drugim oko sebe. I tu se mogu naći elementi informacije koju je rusko Ministarstvo vanjskih poslova uputilo UN-u i koje kao zemlje sa njegovanjem neonacizma pominje i Bosnu i Hercegovinu, a posebno naglašava samo Srbiju kao antifašističku. Šire u mom tekstu koji će biti u Zborniku povodom godišnjice „Svesrpskog sabora“ i donošenja navedene deklaracije - „Deklaracija na krilima populizma“.

7 Todor Kuljić: Anti-antifašizam, Peščanik 2006. <https://pescanik.net/anti-antifaszizam/> (posjeta 10.01. 2020.)

BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SEBE I DEMOKRATSKIH INTERESA

Da li je moguće promijeniti Izborni zakon BiH bez ustavnih promjena? Stručnjaci kažu da nije. Tako je BiH u situaciji začaranog kruga iz koje bi stručnjaci trebali pokušati naći izlaz. Stručnjaci, a ne političari bi trebali pronaći izlaz. Ovi drugi su upropastili petnaest godina. Dosta.

Petnaestogodišnjica odluke Evropskog suda za ljudska prava u korist **Derve Sejdića i Jakoba Fincija** prošla je a Bosna i Hercegovina je više u znaku iščekivanja šta će Veliko vijeće ovog suda odlučiti u slučaju koji je **Kovačević** donio protiv svoje države.

Osnovna je **kontradikcija** u ovim, kao i u svim u međuvremenu dobivenim slučajevima, da oni u samom imenu sadrže „**protiv Bosne i Hercegovine**“, iako su svi ovi građani i građanke zapravo započeli i iznijeli sve ove **procesu u interesu Bosne i Hercegovine**. Sama država se postavlja protiv same sebe i demokratskih interesa.

Tu se ulazi u **srž postojanja ovog suda** koji omogućava svom građanstvu, ne samo državljanima zemalja članica, da zatraže **pravnu zaštitu protiv 46 država članica**, ukoliko one svojim činjenjima ili nečinjenjima dolaze u suprotnost sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima zasnovanoj na principima demokratije, vladavine prava i ljudskih prava. **Zabrana diskriminacije** na bilo kojoj osnovi teoretski stavlja građanstvo u jednakopravan položaj koji država nekada ne ispuni, ili čak i diskriminira.

Bosna i Hercegovina je drugačije uređena te su diskriminirajuće zakonske odredbe, političko ponašanje te, napose, sudske odluke moguće **ne voljom pojedinaca**, već na osnovu **Ustava** te konsekventnih zakona. Izborni zakon podvlači neke diskriminatorne osnove na koje su ukazivali **Pudarić, Šlaku, Zornić, Pilav**, pored ostalih, u svojim pritužbama protiv države.

Stoga se postavlja pitanje **šta je država?** U bosanskohercegovačkom slučaju, politika je **personalizirana** a ne institucionalizirana, pa se i ovo pitanje preinačuje u **ko je država**.

To su, dakle, svi **izabrani politički moćnici** koji ignorišu odluke Evropskog suda za ljudska prava od decembra **2009. godine**.

Iako su formalno institucije te koje **nisu provele** odluke suda, očito je tokom ovih petnaest godina da su pojedinci i političke grupe spriječile **promjene Ustava i Izbornog zakona**. Dakle, grupe koje su na vlasti tokom ovog perioda imaju **sopstvene interese** formirane drugačije i separatno od interesa države, ili u suprotnosti za opštim i univerzalnim principima ljudskih prava.

Sada bi najlakše bilo ukazati na **demokratske nedostojnosti** tih otuđenih centara moći, ili uperiti na primjer **Bosne i Hercegovine** koja uporno ignoriše zahtjeve ne samo suda u **Strasbourg**u, već i Vijeća ministara Savjeta Evrope te Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope. Međutim, praksa je skoro pa ustaljena u Evropi. **Velika Britanija** je izgubila u procesu gdje je predmet bila opšta zabrana prava glasa zatvorenima **2005. godine**, da bi implementirala odluku suda tek **2017. godine**. Četiri su se premijera izmijenjala u tom periodu, još više vlada, ali do promjene je došlo tek **12 godina** nakon presude.

Početak 2024. godine, skoro polovina – **49%** – presuda Evropskog suda za ljudska prava tokom posljednjih deset godina **još uvijek je čekalo** na implementaciju. Ukupno je bilo **1.326 presuda** u glavnim slučajevima na čekanju za implementaciju, uključujući i **11 iz Bosne i Hercegovine**. Da je pravda spora, dokaz je i prosječan period čekanja na izvršenje od šest godina i osam mjeseci, dok je to u slučaju **Bosne i Hercegovine** kraće za tri mjeseca. Doda li se tome **vrijeme prije presude**, kao i sam pokušaj dostizanja pravde u sopstvenoj zemlji, vidljivo je da je ona zaista spora, ali dostižna. **Sredinom 2023.** godine, trećina glavnih slučajeva iz Bosne i Hercegovine **još uvijek je čekalo** na izvršenje nakon sudskih odluka.

Građanstvo svoja prava najteže ostvaruje u **Azerbejdžanu**, gdje je **50 vodećih slučajeva na čekanju** da ih država implementira, a ukupno **82%** slučajeva od svih presuđenih u Strasbourg u nije izvršeno u ovoj zemlji. **Azerbejdžan** nije nikada bio bastion demokratije, pa bi poređenje možda trebalo potražiti u drugim primjerima.

Azerbejdžan, Rusija i Turska bile su države sa najsporijom primjenom odluka i otvorenim ignorisanjem zahtjeva iz **Strasbourga**. **Ruski slučajevi** se još uvijek računaju, pa **tamošnji procenat raste** iako je zemlja sada van Savjeta Evrope i jurisdikcije ovog suda, ali stari slučajevi čekaju na primjenu koju **vlasti u Moskvi ignorišu**.

Turska je treća država poznata po sporosti ili konfrontiranju sa Savjetom Evrope, što sve zajedno dovodi do mogućeg zaključka da moćne zemlje, po bilo kojoj osnovi, nastoje **parcijalno primijeniti sudske odluke** do čega se dolazi političkim pregovaranjem. **Bosna i Hercegovina** nije moćna zemlja, ali je u interesu i suda i Vijeća ministara Savjeta Evrope da presude budu implementirane.

Pored ostalog, i zbog toga je **BiH bila stavljena** na listu zemalja za nadgledanje – monitoring – zajedno sa **Armenijom, Azerbejdžanom, Gruzijom, Mađarskom, Moldavijom, Poljskom, Srbijom, Turskom i Ukrajinom**. U nacionalnom je interesu brisanje sa liste ovakvih država i napredovanje – da napredovanje – do statusa koji imaju **Albanija, Bugarska, Crna Gora i Sjeverna Makedonija**.

Status, pozitivan ili negativan, dobiva država, ali odgovornost je političkih klika koje su **deinstitucionalizirale politiku** u Bosni i Hercegovini i **personalizacijom** iste kočice demokratske procese, vladavinu prava i zaštitu ljudskih prava.

No, **bh. političke elite** nisu jedini uzrok ovakvog stanja. Prvenstveno, osnove za ovakvo stanje uspostavljene su u američkoj avio bazi **1995. godine**. „Avijatičarski ustav“ iz **Daytona** postavio je bazu sa jasnim ciljevima **utvrđivanja mira i izgradnje države**. Nijedan ustav na svijetu nije nepromjenjiv, iako su procesi uglavnom komplikovani da bi se spriječio politički avanturizam autokrata i autoritarnih grupa, pa čak i **diktatura većine**.

Stoga zaklinjanje u *Dayton* – prevedeno kao zaklinjanje u ustavna rješenja države – te samim time zaklinjanje u državu **nije istinsko vjerovanje** u istu, već je to **kočenje izgradnje države**, njeno preobražavanje u politički stacionar, a ne u dinamičnu tvorevinu koja će se po potrebama građanstva mijenjati.

Kako smo ustanovili **personalizaciju politike u Bosni i Hercegovini**, jasno je da se ona mora ne samo **depersonalizirati**, već se taj proces mora započeti sa **promjenom „persona“** na vlasti koje smatraju da su oni država. Tek njihovom promjenom, zamjenom sa političkim elitama koje sebe vide kao privremene slugе naroda i građanstva koje popunjavaju institucije, doći će se u poziciju da se **politika depersonalizira, institucionalizira** i konačno promijeni ili dopuni Ustav. Za takvo što je potreban **novi izborni zakon**.

Da li ga je moguće promijeniti **bez ustavnih promjena**? Stručnjaci kažu da nije. Tako je **BiH** u situaciji začaranog kruga, iz kojeg bi stručnjaci trebali pokušati naći izlaz. Stručnjaci, a ne političari bi trebali pronaći izlaz. Ovi drugi su **upropastili petnaest godina**. Dosta.

Ivo Komšić

MORALNA JE OBAVEZA BORITI SE PROTIV POLITIČKIH RADIKALA KOJI UNIŠTAVAJU ZEMLJU

Radikali svih boja upinju se nivelirati ono što je tradicionalno održavalo BiH kao 'mirnu Bosnu'. Idu tako daleko da revidiraju ne samo daleku povijest BiH nego i nedavnu prošlost kojoj smo svjedočili.

Moral i politiku su teoretičari društva i filozofi povijesti davno razdvojili. Princip razdvajanja je bio razumljiv: politika je javna djelatnost a moral odnos čovjeka prema sebi, pridržavanje subjektivnih načela. Razlozi su bili pragmatičko-politički jer se javna djelatnost odvija prema javnim zakonima koji se ne bi smjeli miješati s moralnim, unutarnjim zakonima svakog čovjeka. Za politiku nije presudno da li je netko moralan ili nemoralan nego da li provodi javne zakone ili ih krši. Za nemoral se ne odgovara pred javnim zakonima, država kao subjekt javnih zakona ne smije ispitivati savjest ljudi i moralne prekršaje. To rade samo totalitarni režimi koji ljude sude po javnim zakonima i onda kada nešto loše sanjaju o tom režimu. Pred javnim zakonom se može odgovarati samo za djelo. Danas postoje režimi koji su zvanično moralne ili običajne prekršaje unijeli u svoja zakonodavstva. Moralna ili vjerska policija kontrolira privatna ponašanja.

Međutim, moral je važan subjektivni faktor u ljudskom ponašanju. Ako se ispravno shvati, on ima važan i društveni učinak jer obavezuje da se subjektivno djeluje tako da princip te djelatnosti može važiti za sve ljude. Tako moral nadilazi ljudski subjektivizam i postaje mjerilo odgovornosti svakog čovjeka prema drugim ljudima i javnosti uopće. Dakle, moral obavezuje ljude da privatno djeluju tako da princip njihove djelatnosti može biti općeprihvaćen. Ako je nešto općeprihvaćeno ono postaje društveno, postaje dio kulture. Moralna osoba djeluje iz dužnosti prema moralnim vrijednostima i istovremeno odgovorno prema javnim zakonima.

Pošto su javni zakoni u demokratskim državama rezultat demokratskih odnosa, a to znači volja građana, onda je i moralna i politička dužnost svakog građanina poštivanje tih zakona. Najviši javni zakon svake države je njen ustav. Poštivanje ustava i zakonâ koji su iz njega proizašli je, dakle, i moralna obaveza.

Javni zakon BiH, postojeći Ustav, proizašao je također iz određene moralno-političke situacije. Istina, nastao je u ratu i dio je mirovnog sporazuma, što znači da je mir

bio najviša i moralna i politička vrijednost i princip na kojem je trebao nastati. U toj situaciji jedino ispravno moralno i političko djelovanje bilo je dovesti do mira. Rat se vodio protiv države BiH, njene cjelovitosti i suverenosti. Mir je morao biti pravedan i postavljen na drugačije principe, suprotne ratnim ciljevima.

Ustavni principi na kojima je BiH povijesno utemeljena također su postavljeni u jednom prošlom ratu u kome se shvatilo da BiH treba biti konstituirana kao država ravnopravnih naroda, tj. država koju konstituiraju njeni narodi ravnopravno. Taj princip je spasio BiH u tom ratu jer samo se takvim principom mogla zaustaviti borba za nacionalne teritorije u kojima bi se izgradile nacionalne države, što bi vodilo direktno u podjelu države i rušenje njene tradicije. U ovom ratu, Washingtonski sporazum je ugradio u Ustav Federacije BiH princip konstitutivnosti naroda, odnosno njihove državotvornosti. Time se omogućio ravnopravan položaj naroda u državi i prekid rata za nacionalne teritorije. Taj princip je neprovodiv bez teritorijalne cjelovitosti države jer se državotvornost ne može potvrditi na dijelu državne teritorije. Zbog toga je Federacija u Washingtonu projektirana na cijelom prostoru BiH a ne samo na jednom njenom dijelu.

Isti ovaj princip konstitutivnosti unesen je u Daytonski sporazum kao garancija ravnopravnosti naroda, iako se entitetskim uređenjem odustalo od federalizacije države. Narodi su konstitutivni, tj. državotvorni u oba entiteta. To je ustavno-pravni položaj naroda bez obzira kako se u javnoj politici to provodi.

Oni koji danas taj princip tumače kao pravo na otcjepljenje ili separatizam direktno ruše oba ustava, i federalni i državni. Moralna i politička obaveza i odgovornost svih politika i građana BiH jeste očuvanje ravnopravnosti, građanske i nacionalne, jer je nacionalna pripadnost dio građanske slobode. Ako poštujemo moralni zakon koji može biti općeprihvaćen u BiH, onda je moralna dužnost pridržavati se ravnopravnosti naroda, odnosno konstitutivnosti koja to osigurava. Samo poštivanjem tog moralnog principa, koji je i politički, osigurava se cjelovitost države i lojalnost njenih naroda i građane, bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersko-kulturnu pripadnost.

Danas smo svjedoci da se taj temeljni moralni princip, bitan i za političku djelatnost, ne poštuje. Zamijenjene su teze: tek napuštanjem tog principa može se sačuvati BiH. Politika stranaka koje se bore i dalje za svoje nacionalne države, nekih nevladinih organizacija i pojedinih intelektualaca, usmjerena je protiv tog principa, na rušenje temelja naših javnih zakona. Ne radi se, dakle, samo o politici nego i o moralnoj destrukciji, o uništavanju onog obrasca društvenog ponašanja koji je bio temelj političke kulture u BiH.

Osim političkog sljepila i odsustva odgovornosti prema društvu i državi radi se o nemoralu i bestidnosti. Sramotno je da se javljaju i da su tako agresivne organizacije i pojedinci koji ruše one moralne principe koji su u povijesti BiH osiguravali homogeno multietničko društvo i jedinstvo politike i države. To se očekivalo od nacionalista ali ne od onih kojima su puna usta multietničnosti i građanskih sloboda. Oni svoju sramotu prekrivaju građanskim pravom i patriotizmom. To rade bestidno,

javno i s velikim ambicijama, a da se uopće ne pitaju kuda to vodi. – Rušenje temeljnih principa politike BiH je uvod u kaos.

Građani imaju pravo tražiti promjene, pa i promjene najvišeg državnog zakona, pogotovu kada se zna u kojim okolnostima je on nastao. Ali to se mora raditi u demokratskoj proceduri koja pretpostavlja građansku suglasnost. To također pretpostavlja i novi princip javnog zakona i novi moralni princip djelovanja koji može biti općeprihvaćen.

Rušitelji principa konstitutivnosti naroda nastupaju s političkom platformom: jedan narod, jedna nacija, jedna država. To je uvođenje kvantitativnog, proporcionalnog principa u uređenju države koji manjinskim narodima ukida pravo na državotvornost i pretvara ih u nacionalne manjine. Da bi sačuvali svoju državotvornost i ravnopravnost morali bi se odreći i svog naroda i nacije. To je platforma bošnjačkog nacionalizma, kao što su secesija i separatizam platforme srpskog i hrvatskog.

Druga velika sramota naše javne politike je u tome što moralno-politički dignitet narodâ i njihovu ravnopravnost u državi mora štiti visoki predstavnik, stranac u BiH. Po euforičnim i radikalnim nastupima prema njemu može se mjeriti radikalizam prema temeljnim principima uređenja države. Naravno, treba priznati da ti principi nisu ugrađeni čisto u Daytonski ustav i da su reakcije na tu činjenicu opravdane. Da je to učinjeno danas Međunarodni sud za ljudska prava ne bi imao što raditi. Međutim, treba napomenuti da su svi vodeći akteri dejtonskog pregovaranja prihvatili principe na kojima je Daytonski ustav uspostavljen. Radikali svih boja upinju se nivelirati ono što je tradicionalno održavalo BiH kao „mirnu Bosnu“. Idu tako daleko da revidiraju ne samo daleku povijest BiH nego i nedavnu prošlost kojoj smo svjedočili. Krenuli su na reviziju i referendumskog pitanja iz 1992. godine, temeljem kojeg je država dobila međunarodno priznanje i samostalnost. Precizno značenje tog pitanja im smeta jer je ono samo parafraza onoga što je davne 1943. godine utvrđeno u Mrkonjiću, na zasjedanju ZAVNOBiH-a. Građani naše zemlje su se izjasnili pozitivno o tom pitanju jer su djelovali odgovorno kao moralno-političke osobe. Njihov moral ih je obavezivao na princip koji može biti zakon za sve. Znali su da bez tog principa ne može opstati država, niti oni kao njeni građani.

Danas je apsurd i opća lakrdija da se ovi radikali zalažu za građansko društvo dok ga svojim djelovanjem potpuno onemogućuju. Nije im dovoljno da to čine nacionalisti koji su simbole zajedništva uništili odmah na početku rata. Pod parolom građanstva oni ustvari stvaraju novu platformu nacionalistima. Sa srpskim i hrvatskim nacionalizmom se obračunavaju tako što legitimiraju bošnjački nacionalizam.

KRIZU U BIH JE PROUZROKOVALA VLAST U SRBIJI

Kriza u Bosni i Hercegovini je prouzrokovana politikom aktuelne vlasti u Srbiji i projektima koji se vode iza kulisa. Tu prije svega mislim na projekt 'SANU 2', koji promovise koncept destrukcije BiH kroz davanje što više atributa Republici Srpskoj.

Cilj te politike je da Bosna i Hercegovina postane prazna ljuštura, a takva politika je zapravo srž koncepta 'srpskog sveta'.

Dragan Čović i HDZ igraju ulogu podrške Dodikovoj politici.

Politika Dragana Čovića direktno drži vodu politici Milorada Dodika. Njihova koordinacija se ogleda u usklađenim zahtjevima koji objektivno vode ka slabljenju državnih institucija.

Međunarodna zajednica se uglavnom vodi vlastitim interesima. Pojedine zemlje žele nešto dobiti od Vučića i zato vode takvu politiku. No, ono što se dešava u BiH nije izolovan problem – to je problem koji će kad-tad dočekati Evropsku uniju.

Stabilizacija Bosne i Hercegovine znači i stabilizaciju Evrope. Ako to Evropa ne shvati na vrijeme, imat će vlastiti problem, jer će se sve ovo preliti na regiju i šire.

Ipak, vidim pozitivnu ulogu koju bi mogli odigrati Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke Države.

Očekujem da Britanija preuzme vodeću ulogu u BiH.

Želio bih da upravo Velika Britanija zajedno sa SAD-om bude motor promjena. Moje iskustvo iz rata mi govori da Britanija nikada nije bila više naklonjena BiH nego danas.

Mene iznenađuje stav Nizozemske, koja ima posebnu odgovornost zbog historijskog konteksta, ali nije podržala uvođenje sankcija Miloradu Dodiku.

Opozicija u Republici Srpskoj smogla je snage da se odupre Dodikovoj politici. Projekti koje sada zagovaraju su, po mom sudu, vrijedni podrške. Dokument koji su nedavno predstavili je konstruktivan i treba ga podržati. Vidjet ćemo kako će na to reagovati Dragan Čović.

Što se tiče izmjena Izbornog zakona, siguran sam da prijedlog koji promovise HDZ ne može proći bez izmjena Ustava.

Dragan Čović stvara alibi Dodiku. On je svjestan da izmjene koje traži na Domu naroda nikada neće proći. Time se zapravo cementira status quo.

U Predstavničkom domu BiH mora se pokušati formirati nova parlamentarna većina.

Objektive, iz FBiH i RS, morale bi povući odlučne poteze. Mogu ponuditi koaliciju opozicionim strankama poput SDA i DF-a kako bi se stvorila nova većina. Problem Doma naroda bi ostao, ali to bi već bio izazov za međunarodnu zajednicu i Christiana Schmidta.

Na sceni je imitacija vlasti. Trojka je nesvjesna da su Dodik i Čović imali ranije dogovore, a njih su iskoristili kako bi Trojku predstavili kao opciju koja širi iluzije. Danas imamo situaciju u kojoj Trojka ne zna šta radi.

Trebamo sve pozvati na ozbiljniju i dosljedniju borbu za građansku Bosnu i Hercegovinu.

Bošnjački narod ne može opstati bez države BiH, a stabilna, demokratska i funkcionalna BiH ne može postojati ako nije građanska. Naglašavam da se ideja građanske države danas površno zastupa.

Građanska BiH ne podrazumijeva unitarizam niti dominaciju Bošnjaka. Oni koji je zagovaraju moraju imati hrabrosti razgovarati i s onima koji joj se protive.

Pozivam na prevazilaženje rovova iskopanih prije 30 godina i izgradnju mostova dijaloga i povjerenja.

Bez BiH nema budućnosti za hrvatski narod ovdje. Ko to ne razumije, ne razumije ni osnovne postulate zajedničkog života.

Ja često spominjem da se Jugoslavija još nije raspala, odnosno da taj proces nije okončan sve dok se ne promijeni političko razmišljanje u Srbiji.

Svi nesporedumi, sve silnice nacionalne isijavaju se sa ovih prostora. Ja često kažem - Jugoslavija se još nije raspala, jer sjena tog raspada lebdi iznad BiH, Crne Gore i Kosova. Dok se definitivno ne promijeni sadašnja politika u Srbiji i ne skloni sa političke scene ovdje neće biti stabilnosti.

Za Distrikt Brčko smatram da bi mogao biti model za funkcionisanje cijele države.

Brčko treba biti treći entitet. Njegov politički i administrativni model mogao bi biti uzor za uređenje cijele BiH. Time bi RS bila presječena, a Brčko bi bilo politički subjekt koji garantuje balans.

Kada govorimo o sigurnosnoj situaciji u BiH, ja nisam zabrinut – ne isključujem da bi moglo biti incidenata, ali ne vjerujem da će doći do rata. Sada su druge okolnosti, i NATO je svuda oko nas.

Nema snage ni motiva da se napravi rat na ovim prostorima. Incidente ne isključujem, uvijek ima nekih budala koji bi isprovocirali incidente, ali to će se zadržati na nekim lokalnim i pojedinačnim stvarima.

BiH ima perspektivu, Srbija treba sagledati svoju odgovornost prema politikama 90-ih godina.

Politika Aleksandra Vučića je zarobila Srbiju, ali i region.

Čuli smo za otvaranje Pandorine kutije koju je najavio Vučić ukoliko se usvoji Rezolucija o Srebrenici u UN-u.

Istu takvu kutiju je otvorio Slobodan Milošević 90-ih godina, a najveću cijenu je platila BiH.

Bilo kakvo otvaranje Pandorine kutije dovelo bi do toga da Srbija bude još veći gubitnik nego sada.

Takođe ističem da amandmani Crne Gore na Rezoluciju o genocidu nisu dobri ni za BiH, ni za Crnu Goru.

Crna Gora se nalazi u teškoj situaciji, etabliran je srbijanski utjecaj unutar Crne Gore. Amandman nije dobar ni za nas, ni za Crnu Goru, ondnosno Republiku Srpsku. Genocid se ne može individualizirati, to je dio sistema, planirana aktivnost.

Gojko Berić

ŽIVEĆI U SVIJETU ZALJUBLJENOM U RAT

Razmjere i brutalnost ratnih zločina postale su zapanjujuće, pa je među fenomenima s kojima se nosi savremeni svijet nasilje postalo prvorazredna politička, religijska i medijska tema.

Dođe tako neko vrijeme pa čitavi narodi polude, krenu za svojim poludjelim vođom i stanu činiti zlo drugima, da bi na kraju i sami završili u paklu istorije. Još je Shakespeare u 16. stoljeću pisao o nasilju koje je u određenim vremenskim intervalima potresalo svijet i ljudima nanosilo patnju. Nisu slučajno njegove tragedije pune krvavog pira. Ali, nije potrebno navoditi primjere masovnog nasilja iz daleke prošlosti, dovoljno je pomenuti neke koji su obilježili našu epohu i koji govore da to zlo nikada nije iščezlo. Hitler i Nijemci su paradigma takvog ludila u prošlom stoljeću, nazvanom "krvavim".

Imajući u vidu da je Balkan bio dio te tragične priče, Andrić je zapisao: "Ponekad se čovek pita da nije duh većine balkanskih naroda otrovan i da, možda, nikad više neće ni moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini". Četvrt stoljeća nakon njegove smrti, uspavana Evropa se suočila sa Slobodanom Miloševićem i srpskim slučajem, nespremna da zaustavi bujanje agresivnog etničkog nacionalizma na prostoru Jugoslavije u nestajanju. I danas pristižu, a pristizaće ko zna do kada, računi za naplatu ravnodušnosti i neodlučnosti evropskih lidera tog vremena, koje će se pamtititi po genocidu počinjenom nad Bošnjacima u Srebrenici.

Do danas je u Srebrenici i povodom Srebrenice bezbroj puta izrečena poruka urbi et orbi "Da se više nikad i nikome ne dogodi", možda nikad glasnije i na toliko važnih mjesta u svijetu kao tokom obilježavanja 30. godišnjice ovog zločina vojnih i policijskih snaga Republike Srpske. Oni koji su ovog jula tu poruku izgovarali u najboljoj namjeri morali su znati da je ona istog časa bila demantovana događajima u Gazi, gdje već puna 22 mjeseca izraelske snage čine zločine sa obilježjima genocida nad palestinskim narodom. Ubijaju ga sistematski, razornim granatiranjem i izgladnjavanjem.

Najpotresniji su prizori stradanja djece, dnevno u prosjeku gine čitav jedan razred. Ubijaju ih dok čekaju u redu za hranu ili vodu. Oko devetsto hiljada djece je bez hrane i lijekova. Televizijski snimci iz pakla Gaze postali su preteški za gledanje. Ali,

dok dio svijeta osuđuje izraelske zločine, drugi dio ih smatra dozvoljenim. Problem je što i moralne osude ostaju samo na tome, pa se doimaju kao licemjerne. Kakve, na primjer, koristi imaju Palestinci od izjave predsjednice Evropske komisije Ursule von der Leyen da su “prizori iz Gaze neizdrživi” i da su “civilni u Gazi patili predugo”? Prošlo je od njene izjave dvadesetak dana, a oni i dalje pate.

I nije samo Gaza poprište zvjerstava nad civilima. Krvavi rat u Ukrajini ulazi u svoju četvrtu godinu, Sirija ponovo gori, užasima u Sudanu i Mijanmaru (bivša Burma) ne vidi se kraj. Prema pisanju londonskog Guardian, prošle godine sukobi između država dostigli su vrhunac – 61 sukob u 36 zemalja. To je najveći zabilježeni broj od 1946, a ova godina bi mogla biti još gora. “U svijetu zaljubljenom u rat, Nobelova nagrada za mir djeluje sve više anahrono – i politički kompromitovano”, ističe kolumnista ovog lista Simon Tisdall, navodeći slučaj sadašnjeg američkog predsjednika. “Nijedna osoba ne oličava moralnu i ratnohuškačku zbrku savremenog svijeta bolje od Donalda Trumpa, majstora prinude i manipulacije. On vjeruje, naprimjer, da zaslužuje Nobelovu nagradu za mir 2025. godine. A ipak je, u dogovoru s Izraelom, nedavno bombardovao Iran i usmrtio brojne civile. U njegovom moralno iskrivljenom pogledu taj nelegalni čin agresije bio je opravdan jer ‘uvodi mir’.

Barack Obama je dobio tu nagradu 2008. i to – ni za šta. Kad bi barem Trump četiri naredne godine radio ništa. Još gore, za nagradu ga je nominirao izraelski premijer Benjamin Netanyahu – najveći neprijatelj mira i morala. Možda bi bilo bolje zamijeniti nagradu za mir titulom ‘Ratni gospodar godine’ – i raspisati potjernicu za njenim dobitnikom”, ironično primjećuje Simon Tisdall. Ali, ironija neće obuzdati Netanyahua, niti ispraviti Trumpov moralno iskrivljeni pogled. Rješenje problema autor teksta vidi u sferi morala i lične etike, pa mir i spasenje miliona nevinih shvata kao moralni imperativ čovječanstva.

Međutim, običan čovjek je davno izgubio nadu u djelotvornost moralnih postulatata u svijetu “zaljubljenom u rat”, pa svako pozivanje na njih doživljava kao praznu priču. Taj obični čovjek očajnički pokušava da shvati zašto se i u ime čega nad njim provodi nasilje. Očaj palestinskih žena, muškaraca i djece u Gazi, uhvaćen TV kamerama, rječito kazuje da oni nemaju odgovor na to pitanje. I od koga da očekuju spas? UN je postao tigar od papira, a Allah kao da ne čuje njihove krike iako i dalje jedino u njega vjeruju. “Zašto su nam ovo uradili?”, pitanje je koje će majke Srebrenice mučiti do kraja njihovih života. Šta je to što ljude, do juče normalne komšije, preko noći učini zvijerima? I hoće li to ikada prestati? Ili će riječi “Da se više nikad i nikome ne dogodi” odlaziti u vjetar? Zanimljivo je vidjeti šta o tome misli poznati hrvatski sveučilišni profesor Anđelko Milardović, sociolog i politolog, inače ljevičar: “Demokratski svijet je na raskrižju. Blizu smo kraja svjetskog poretka koji nam je poznat, a jasno vidljive konture početka novog svijeta koji se rađa, pokazuju da se čovjek kao pojedinac, ali i na razini nacionalnih država, vraća na početne postavke, vraća se svom prirodnom stanju prije nego što su ljudi osmislili države i društvo kako bi stvorili nekakav red i poredak. U prirodnom stanju glavni je pokretač čovjekov da zgrabi, uništi, omalovaži, zaobiđe... Na globalnoj razini – poštovanje dobiva onaj tko ima duže oružje i tko je dalekometnik. Žrtve se ponižavaju, a agresori respektiraju.

Svjedočimo slomu velikog međunarodnog pravnog poretka i stvaranju nekakve patološke normalnosti. Demokratski svijet danas mora izabrati između ustavnog poretka i čovjekova prirodnog stanja kojim upravlja agresivnost. Nema trećeg.”

Bosna i Hercegovina, kao nijedna druga zemlja u Evropi, već trideset godina živi u patološkoj normalnosti, uspostavljenoj simbiozom rata i Mirovnog sporazuma. I ona će morati da bira između nepovredivog ustavnog poretka i haosa postojeće duboke države, koja je oblikovana vladavinom *prirodnog stanja* ovdašnjeg čovjeka i koja svaki dan ima zapaženo mjesto u crnoj hronici naših medija.

STANJE POVRATKA DIJASPORE U BOSNU I HERCEGOVINU

Povratnici iz dijaspore zauzimaju specifičnu poziciju u procesu oporavka i razvoja Bosne i Hercegovine. Oni ponekad donose kapital, znanje, međunarodne mreže, inovativne ideje i poduzetnički duh, ali ulazak u složenu realnost domaćih struktura — institucionalnih, kulturnih i socioekonomskih — često pokazuje da je „povratak“ mnogo složeniji od administrativnog akta.

Rat i ratne migracije tokom 1990-ih ostavile su duboke ožiljke: razrušena infrastruktura, etničko čišćenje, raseljavanje stanovništva, ekonomski slom, politička fragmentacija i institucionalna slabost. Ti temelji otežavaju održivost povratničkih procesa i reintegraciju.

UNDP-ov izvještaj o povratnicima u BiH (Returnee Assessment) ukazuje na nekoliko dimenzija reintegracije koje moraju biti adresirane: ekonomska, socijalna, psihosocijalna i institucionalna.

Također, u novijim studijama se analizira jaz između politika i stvarnih kapaciteta institucija da služe povratnicima te nedostatak koordinacije među nivoima vlasti (državnim, entitetskim, kantonalnim, lokalnim).

Glavni izazovi povratnika su administrativne barijere i birokratija, priznavanje diploma stečenih u inozemstvu, problemi sa nostrifikacijom, promjena adresnih podataka, izdavanje ličnih dokumenata, usklađivanje zdravstvenog osiguranja i pokretanje poslovnih aktivnosti – sve to može potrajati mjesecima, a katkad i godinama. Neujednačen poslovni ambijent i ekonomska nestabilnost, visoki troškovi, porezi, neuređen sistem poticaja, nedostatak kredita i teškoće u pristupu tržištima — sve to obeshrabruje ulaganja povratnika. Mnogi se, pritom, vraćaju s iskustvom rada u konkurentnijem okruženju — očekivanja su visoka, ali prepreke često nadmašuju njihovu spremnost. Društvena i kulturna reintegracija, povratnici koji su dugo živjeli u inozemstvu mogu imati drukčije norme, navike, vrijednosti i očekivanja, što može dovesti do osjećaja otuđenosti u lokalnim zajednicama. Poseban izazov je za djecu i mlade, koji možda ne poznaju jezik, obrazovni sistem, običaje ili čak lokalni dijalekt, psihološki i emotivni otpori, povratak često nosi sjećanja na rat ili traumatska iskustva, kao i očekivanja koja se ne uklapaju u realnost. Istraživanja pokazuju da se

povratnici nalaze između dva svijeta — često ne osjećaju potpunu „pripadnost“ ni doma, ni inostranstva.

Trenutno postoji rizik ponovnog iseljavanja (remigracije), kada se suoče s ograničenim mogućnostima i razočaranjem u institucionalne strukture, mnogi povratnici ponovno odluče napustiti zemlju. UNDP-ov izvještaj naglašava kako potreba povratnika često odražava razloge zbog kojih su napustili BiH — radne, obrazovne i socijalne prilike.

Rodne nejednakosti, žene-povratnice suočavaju se s dodatnim preprekama — pristupom tržištu rada, usklađivanjem porodičnih i radnih obveza, diskriminacijom ili nejasnim politikama podrške. IOM je izmjerio da žene imaju veću vjerovatnoću da imaju poteškoća s dugoročnom (re)integracijom nego muškarci. Također je problem i neravnomjeran razvoj lokalnih zajednica/periferija. Povratak je često u ruralne ili manje razvijene opštine, gdje javne usluge, infrastruktura, obrazovanje, zdravstvo i prometna povezanost često zaostaju. To otežava održivost povratka, jer povratnik može brzo osjetiti razliku u kvaliteti života u odnosu na inozemstvo.

Koliko je do sada bilo povratnika iz dijaspore je predmet i dalje rasprave, jer zavisi od metodologije, definicija (“povratnik”, “raseljeni”, “izbjeglica”) i vremenskih okvira. Evo nekoliko relevantnih podataka:

- Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, od potpisivanja Dejtonskog sporazuma do danas evidentirano je oko 1.062.000 povratnika (što predstavlja približno polovinu od procijenjenih 2,2 miliona izbjeglih i raseljenih osoba).

- Savez udruženja izbjeglica rješava da “zvanični izvori ... ostaju pri tvrdnji da je broj povratnika premašio milion”.

- Studija „The Role of Mobility, Networks and Reintegration“ ukazuje da su u okviru IOM-ovih programa za asistenciju povratka, u periodu 2011–2020, samo 1.661 Bosanac/Bosanka vratio/la u BiH putem tih programa.

Ne smijemo zaboraviti da mnogi povratnici nisu u okviru asistiranog procesa – njihovi povrsci odvijaju se „samostalno“ i ne bilježe se uvijek u sistemu zvaničnim statistikama.

- U obrazovnom sektoru: u školama Tuzlanskog kantona u 2025. godini do septembra evidentirano je 116 učenika-povratnika, u odnosu na 74 povratnika u početku školske 2024./2025. godine. U srednjim školama u istom periodu vratilo se 20 učenika, a godinu ranije 8 učenika.

- Portal MojPosao.ba navodi da je u proteklih 12 mjeseci otprilike 6.000 ljudi iz dijaspore apliciralo za posao u BiH kao potencijalni povratnici.

Dakle, iako su zvanične brojke velike (preko milion), realnost je da velik dio povratnika nije adekvatno zabilježen, te da je broj održivo integriranih povratnika manji od onog što bi te brojke sugerisale.

Moguće strategije i preporuke za poboljšanje položaja povratnika

Da bi se stanje povratnika iz dijaspore u BiH unaprijedilo i učinilo održivim, potrebno je kombinovati strateške, institucionalne i lokalne mjere:

- a) Standardizirana baza podataka i praćenje povratnika
Osigurati da svi povratnici (bilo asistirani ili neasistirani) budu zabilježeni u centralnoj evidenciji, sa podacima o demografiji, obrazovanju, zanimanju, mjestu povratka, potrebama i statusu integracije.
- b) Jednostavnije procedure i „jedno-šalter“ rješenja
Uvođenje „fast track“ procedura za nostrifikaciju diploma, priznavanje radnog iskustva iz inozemstva, izdavanje dokumenata, pokretanje biznisa, fiskalne i poreske olakšice.
- c) Ciljane subvencije, zajmovi i grantovi za povratničke poduhvate
Posebno za malu i srednju privredu, poljoprivredu, obrte i inovativne startupe. Takođe, mentorstvo, savjetovanje i podrška mladim povratnicima u pokretanju biznisa.
- d) Lokalni razvoj i infrastrukturne investicije
Ulaganje u puteve, vodovod, internet, škole, ambulante — da povratnici u lokalnim sredinama ne osjete nepovoljne uvjete života u odnosu na urbane centre.
- e) Programi obrazovanja i podrške djeci povratnika
Jačanje školskih kapaciteta za integraciju, dodatne kurseve jezika, podršku u nastavi, savjetovanje i uključivanje roditelja.
- f) Psihosocijalna podrška i kulturno mostovanje
Savjetovanje, radionice, mentorstvo, programi kulture i identiteta — kako bi se olakšalo emocionalno prilagođavanje između „inostranog“ i „domaćeg“ identiteta.
- g) Snažniji institucionalni okvir, koordinacija i odgovornost
Jasna nadležnost na državnom, entitetskom i lokalnom nivou — definisati odgovornosti, mehanizme koordinacije i mjere evaluacije politika povratka.
- h) Angažiranje dijaspore u razvoju i politici
Uključiti povratnike i ljude iz dijaspore u planiranje razvojnih politika, prenos znanja i iskustava te javne dijaloge. Institucionalizirati mehanizme suradnje (savjetodavna tijela, fondovi, partnerstva javnog-privatnog sektora).
- i) Monitoring rezultata i evaluacija politika
Uspostaviti mehanizme praćenja povratnika nakon npr. 1, 3 i 5 godina – kako bi se ocijenilo koliko su politike održive, te, prema potrebi, prilagodive.

Akademik Mirko Pejanović

ZNAČAJ PLATFORME O RADU PREDSJEDNIŠTVA R BiH ZA ODBRAMBENO-OSLOBODILAČKI RAT

Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, donesena 1992. godine, je politički projekat na kome su postavljeni temelji demokratske, pravne i cjelovite BiH ravnopravnih naroda koji u njoj žive. Njome su postavljeni temelji unutrašnjeg ustrojstva države, definiran karakter odbrambenooslobodilačke borbe i odbrambenih snaga.

OČUVANJE MULTIETNIČKOG BIĆA BiH

Platformu je usvojilo Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine sredinom juna 1992. godine. Istovremeno je početkom juna 1992., na prijedlog bloka opozicionih stranaka, Predsjedništvo popunjeno kadrovima iz srpskog naroda. Bili su to dr. Nenad Kecmanović i dr. Mirko Pejanović, koji su izabrani na mjesta Nikole Koljevića i Biljane Plavšić. Time je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine dobilo svoj puni legitimitet i legalitet da organizuje odbranu Bosne i Hercegovine od nametnute agresije Srbije i Crne Gore (Savezne Republike Jugoslavije).

Kao svoj strateški cilj za odbranu Republike Bosne i Hercegovine Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je imalo očuvanje istorijskog multietničkog bića Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu se, u punom jedinstvu svojih sedam članova, odlučilo da usvoji jedan programski dokument političko-ustavnog karaktera. Taj dokument će dobiti naziv Platforma o radu Predsjedništva u ratnim uslovima.

Platforma je oblikovana sadržajno sa više cjelina. To su ove cjeline: kakva Bosna i Hercegovina, odnosi i institucije koje garantuju nacionalnu ravnopravnost, za kakve međudržavne odnose je zainteresovana Bosna i Hercegovina, odnos prema prekidu rata i uspostavljanju mira u Bosni i Hercegovini, politička osnova opštenarodnog odbrambenog rata, apel svim patriotskim snagama.

Na temelju programskih usmjerenja Platforme osigurano je:

- Jedinstvo članova Predsjedništva u rukovođenju otporom i odbranom protiv agresije na Bosnu i Hercegovinu.

- Formiranje Armije Republike Bosne i Hercegovine kao oružane sile za vođenje odbrambeno-oslobodilačkog rata.

- Oblikovanje osnove za pregovore o postizanju mirovnog političkog rješenja rata u Bosni i Hercegovini.

Sa postizanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u istorijsko vrijeme izgradnje mira i integracije države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO-savez.

Ključne riječi su: Bosna i Hercegovina, suvereni i nezavisni državopravni status države Bosne i Hercegovine, agresija na Bosnu i Hercegovinu, Platforma o radu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Armija Republike Bosne i Hercegovine.

DRUŠTVENO-ISTORIJSKI KONTEKST

U istoriji zemalja i naroda postoje periodi koji postaju prelomni u razvoju državnosti jedne zemlje. Istorijski slijed događaja u vremenu disolucije SFRJ i sloma socijalizma krajem 80-ih godina XX stoljeća doveo je do prelomnih momenata u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine tokom 1990., zatim 1991. i 1992. godine.

Važno je potcrtati da je referendumsko pitanje bilo zasnovano na principima Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, održanog 1943. godine, kada je obnovljena državnost Bosne i Hercegovine

Tako je 1990. postala istorijski prelomna godina. Te godine se u Bosni i Hercegovini ukida jednopartijski sistem i uvodi politički pluralizam. Od ljeta do jeseni formiran je višepartijski sistem i provedeni višepartijski izbori u novembru 1991. godine. Na prvim višestranačkim izborima građani su apsolutno povjerenje dali Stranci demokratske akcije, Hrvatskoj demokratskoj zajednici i Srpskoj demokratskoj stranci. Ove tri stranke, najčešće nazivane narodne stranke, osvojile su u Skupštini Bosne i Hercegovine 84% poslaničkih/zastupničkih mjesta. Sve druge parlamentarne stranke osvojile su 16% mjesta u Parlamentu Bosne i Hercegovine. To su bile stranke ljevice i liberalne stranke: Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, Savez reformskih snaga za Bosnu i Hercegovinu, Liberalna stranka, Muslimanska bošnjačka stranka i Demokratski socijalistički savez. Ove stranke u Skupštini Bosne i Hercegovine djelovale su kao opozicione parlamentarne stranke.

Novi višestranački saziv Skupštine Bosne i Hercegovine konstituisan je početkom 1991. godine. I izbori i početak vršenja višestranačke vlasti odvijali su se mirno. Ali ne zadugo mirno. Već sredinom 1991. u Skupštini Bosne i Hercegovine započinje diskusija o političkoj budućnosti Republike Bosne i Hercegovine. U novonastalim istorijskim prilikama, uslovljenim disolucijom SFRJ, rasprava o političkoj budućnosti Bosne i Hercegovine slijedila je kao nužnost odlučivanja o daljem državopravnom statusu Republike Bosne i Hercegovine u istorijskim uslovima disolucije Socijalistič-

ke Federativne Republike Jugoslavije. Radi se o tome da je disolucija SFRJ tokom 1991. i početkom 1992. ušla u svoj krajnji ishod. Zapravo, tokom 1991. godine tri jugoslovenske republike: Hrvatska, Slovenija i Makedonija su provele referendume građana i proglasile svoju suverenost i nezavisnost. Srbija i Crna Gora su odlučile formirati Saveznu Republiku Jugoslaviju. U takvim okolnostima organi Jugoslovenske federacije su prestali funkcionisati.

REFERENDUM

Tokom ljeta i jeseni 1991. godine u Skupštini Bosne i Hercegovine dolazi do polarizacije i međustranačkog sukobljavanja u diskusiji o političkoj budućnosti Bosne i Hercegovine. Do političkog sukobljavanja dolazi najprije među vladajućim strankama, koje su na početku mandata 1991. godine proglasile zajedničku vlast. Stranka demokratske akcije, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine i Srpska demokratska stranka došle su u sukob na pitanju istorijskog prava Republike Bosne i Hercegovine, da kao i druge jugoslovenske republike, u uslovima disolucije Federativne Jugoslavije, opredijeli svoj suverenitet i nezavisni državopravni status. To znači da budućnost gradi kao suverena država unutar slobodnih evropskih zemalja. U tim okolnostima se u Parlamentu Bosne i Hercegovine oblikuju dvije političke opcije.

Prvu opciju o suverenom i nezavisnom državopravnom statusu Republike Bosne i Hercegovine zagovaraju dvije vladajuće stranke: Stranka demokratske akcije i Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine zajedno sa pet opozicionih stranaka: Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine, Savez reformskih snaga za Bosnu i Hercegovinu, Liberalna stranka, Muslimanska bošnjačka stranka i Demokratski socijalistički savez. Drugu opciju zagovara Srpska demokratska stranka, kojoj se pridružuje Srpski pokret obnove, a to je da Republika Bosna i Hercegovina ni na koji način ne može biti suverena izvan Jugoslavije.

PREDSJEDNIŠTVO JE ORGANIZovalo ODBRANU BIH OD AGRESIJE

Izlaz iz ovog međustranačkog sukobljavanja pronađen je u ideji raspisivanja referenduma građana o suverenom i nezavisnom državopravnom statusu Bosne i Hercegovine. Skupština Bosne i Hercegovine je donijela odluku o raspisivanju republičkog referenduma 25. januara 1992. godine. Referendum, na kome se građani izjašnjavaju bez razlike o suverenom i nezavisnom državopravnom statusu Bosne i Hercegovine, održan je 29. februara i 1. marta 1992. godine. Na referendum je izašlo 64% građana upisanih u državni birački spisak. Pozitivan odgovor na referendumsko pitanje dalo je 99% svih koji su se izjašnjavali na referendumu.

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je usvajanjem Platforme oblikovalo svoju strategiju u vidu programsko-političkog i ustavnog dokumenta za odbranu države BiH.

Važno je potcrtati da je referendumsko pitanje bilo zasnovano na principima Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, održanog 1943. godine, kada je obnovljena državnost Bosne i Hercegovine. Samo referendumsko pitanje glasilo je: Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?

Na temelju rezultata referenduma građana, zemlje Evropske zajednice, njih 12, donijele su odluku 6. aprila 1992. godine o međunarodnom priznanju Republike Bosne i Hercegovine. Potom su Bosnu i Hercegovinu 7. aprila 1992. priznale Sjedinjene Američke Države i mnoge druge zemlje svijeta. Do kraja 1992. godine Bosna i Hercegovina je dobila međunarodno priznanje od 76 zemalja svijeta. U organizaciju Ujedinjenih nacija Bosna i Hercegovina je primljena 22. maja 1992. Time je Bosna i Hercegovina postala subjekt međunarodnog prava i faktor izgradnje mira u svijetu.

OPSADA SARAJEVA

Istovremeno, Bosna i Hercegovina nije imala sreće da kao Slovenija ili Republika Češka u miru razvija svoju državnost kao suverena država. Početkom aprila je izvršena agresija JNA na suverenu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu. Upravljanje nad JNA preuzela je Savezna Republika Jugoslavija. Ta agresija počela je opsadom Sarajeva.

Miloševićev politički režim je imao čvrst plan da Bosna i Hercegovina ostane u sastavu Savezne Republike Jugoslavije. Koncept postojanja Savezne Republike Jugoslavije bio je, zapravo, koncept velike Srbije. Svi korpusi JNA sa teritorije Slovenije i Hrvatske dislocirani su u Bosnu i Hercegovinu do kraja ljeta 1992. godine. Snage JNA, a kasnije (u maju 1992. godine) JNA je preimenovana u Vojsku Republike Srpske, koja je držala pod kontrolom 70% teritorije Republike Bosne i Hercegovine.

RAT U BIH: SVAKO SE SNALAZIO KAKO JE ZNAO I UMIO

Miloševićev režim je računao na to da će izlaskom srpskih predstavnika iz Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine (N. Koljević i B. Plavšić) nakon referenduma građana početkom 1992. godine, te izlaskom poslanika SDS-a iz Parlamenta BiH, Bosna i Hercegovina šutke ostati u Saveznoj Republici Jugoslaviji, a suštinski u velikoj Srbiji.

Međutim, obrt se dogodio tokom maja i početkom juna 1992. Taj obrt se događa sa potpunom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine kandidatima iz srpskog naroda. Popuna je izvršena na temelju tada važećeg zakona o izboru članova Pred-

sjedništva. Članovi Predsjedništva koji su podnijeli ostavke zamijenjeni su, na prijedlog Bloka opozicionih stranaka, dr. Nenadom Kecmanovićem i dr. Mirkom Pejanovićem, koji su po broju glasova na izborima 1990. bili sljedeći na listi iza B. Plavšić i N. Koljevića. Kecmanović je bio član Predsjedništva do augusta 1992. godine, kada je otišao u Beograd. Na to mjesto je u novembru 1992. izabrana profesorica Tatjana Ljujić Mijatović.

ZADACI PREDSJEDNIŠTVA

Kada je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine popunjeno 1. juna 1992. godine, ono je po Ustavu Bosne i Hercegovine dobilo puni legalitet i legitimitet.

Osim prijedloga Bloka opozicionih stranaka (koordinaciju rada ovog opozicionog bloka vodio je akademik Muhamed Filipović) za popunu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, bio je i prijedlog da se donese Platforma o radu Predsjedništva u ratnim uslovima. Tom platformom se na programskoj osnovi definiše: Karakter države Bosne i Hercegovine za koju se bore patriotske i demokratske snage, kao i politička osnova za formiranje Oružanih snaga za odbranu suverene i međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine.

Dejtonskim sporazumom su zaustavljena vojna dejstva, uspostavljen je mir na cijelom prostoru BiH. Snage NATO-saveza su po odluci Vijeća sigurnosti u decembru 1995. dobile ulogu međunarodnih mirovnih vojnih snaga za implementaciju mira

U tom cilju Predsjedništvo je na samom početku juna formiralo Komisiju za izvedbu prijedloga Platforme za djelovanje Predsjedništva u ratnim uslovima. Komisiju su činili dr. Nenad Kecmanović, Fikret Abdić i Stjepan Kljuić. U međuvremenu je dr. Kecmanović imao povredu u saobraćajnoj nesreći. Mene je zamolio da napišem prvi draft Platforme. Ja sam to učinio, pod svijećom u mom stanu na Breki. Taj prvobitni tekst, sa neznatnim dopunama, usvojilo je Predsjedništvo RBiH juna 1992. godine.

Usvajanjem Platforme za djelovanje Predsjedništva u ratnim uslovima, Predsjedništvo je dobilo programski dokument ustavnopravne sadržine. Taj dokument je omogućio puno političko jedinstvo članova Predsjedništva. Takođe je Platforma omogućila političku osnovu za formiranje Armije Republike Bosne i Hercegovine. Uz to, Platforma je omogućila jedinstvenu osnovu za pregovore o postizanju mira u okviru Ženevske mirovne konferencije tokom 1992. i 1993. godine i kasnije pregovore koji su rađeni za postizanje Vašingtonskog i Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. Malo podsjećanje: Ženevska mirovna konferencija je radila od septembra 1992. do novembra 1993. Konferencijom je predsjedavao Cyrus Vance, pomoćnik generalnog sekretara OUN-a. Tokom novembra i decembra 1992. godine na Ženevskoj mirovnoj konferenciji predložen je Vance-Owenov plan sa 10 provincija. Ovaj mirovni plan nije potvrdila Skupština Republike srpskog naroda. Tako je mirovni

plan sa 10 provincija i organima Bosne i Hercegovine - odbačen. (Vidi šire: Kasim I. Begić: Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, str. 109-121)

Sljedeći mirovni plan koji je pripremila Ženevska mirovna konferencija bio je plan Owen-Stoltenberg sa tri etničke republike: srpska, hrvatska i bosanska. I ovaj plan je odbačen od Sabora Bošnjačke republike 1993. godine. (Vidi šire: Kasim I. Begić: Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, str. 127-154)

ZNAČAJ PLATFORME ZA DJELOVANJE PREDSJEDNIŠTVA

Platforma je u svojoj strukturi imala više segmenata:

- Kakva Bosna i Hercegovina
- Odnosi i institucije koje garantuju nacionalnu ravnopravnost
- Za kakve međudržavne odnose je zainteresovana Bosna i Hercegovina
- Odnos prema prekidu rata i uspostavljanju mira u Bosni i Hercegovini
- Politička osnova opštenarodnog odbrambenog rata

- Apel svim patriotskim snagama. (Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima u knjizi: Mirko Pejanović: Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini, Bosanska knjiga, Sarajevo 1999, str. 292-295)

Posebnu težinu ima programsko stajalište: za kakvu će se Bosnu i Hercegovinu boriti demokratske i multietničke snage Bosne i Hercegovine?

U Platformi je Bosna i Hercegovina definisana kao suverena i nezavisna država građana, konstitutivnih i ravnopravnih naroda Muslimana, Hrvata, Srba i pripadnika ostalih naroda koji u njoj žive. Republika Bosna i Hercegovina konstituiše se na principima parlamentarne građanske demokratije, što podrazumijeva prije svega tržišnu ekonomiju, stranački pluralizam i ljudska prava i slobode. Ovo određenje države Bosne i Hercegovine ne sadrži dvije premise. Zapravo, sadrži istorijsko naslijeđe odluka Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a po kome je Bosna i Hercegovina, u obnovi državnosti, utemeljena kao država svojih građana i istovremeno svojih ravnopravnih naroda: Bošnjaka, Srba, Hrvata i pripadnika ostalih naroda koji u njoj žive.

Riječ je o tome da je država Bosna i Hercegovina u Platformi o djelovanju Predsjedništva u ratnim uslovima definisana na temelju savremenih demokratskih standarda postojanja i egzistencije pravnih država u zemljama Evropske unije, kao i viševjekovnoj multikulturalnosti bosanskohercegovačke političke zajednice. Tri njena naroda: Bošnjaci, Srbi i Hrvati su unutar Bosne i Hercegovine uspostavili i razvili svoj kulturni i nacionalni identitet.

Uz određenje karaktera države Bosne i Hercegovine, zapravo njenog istorijskog i multikulturnog bića, definisane su i osnove unutrašnjeg ustrojstva države Bosne i Hercegovine. Radi se o tome da se unutrašnje ustrojstvo Bosne i Hercegovine kao

multikulturne i multireligijske zajednice zasniva na regionalnoj i lokalnoj samoupravi, koja uvažava ekonomske, kulturne, istorijske i etničke kriterije. (Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima, u knjizi: Mirko Pejanović: Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini, Bosanska knjiga, Sarajevo 1999, str. 292)

Ovim pristupom bi se Bosna i Hercegovina približila modelima teritorijalne organizacije u zemljama Evropske unije koji su izvedeni na principima regionalne i lokalne samouprave. Ima se u vidu činjenica da su sve zapadnoevropske zemlje od vremena primjene Evropske povelje o lokalnoj samoupravi od 1985. godine svoju unutrašnju teritorijalnu organizaciju izvele na principima lokalne i regionalne samouprave. Izlaganje ovih principa u Platformi za djelovanje Predsjedništva u ratnim uslovima fokusira se na univerzalne evropske standarde. Ali na pregovorima za predlaganje mirovnih planova dominantan je bio etnički pristup. Njega je pratilo vojno stanje na terenu. Predstavници međunarodne zajednice su nekritički uvažavali stanje na terenu. Zbog toga su svi mirovni planovi izvedeni na etničkoj osnovi, kako Vašingtonski mirovni sporazum 1994. godine, tako i plan Kontaktne grupe 1994. godine te Dejtonski mirovni sporazum 1995.

U Platformi za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima utemeljena je strategija o sveopštem građanskom otporu i odbrani integriteta i istorijskog bića države Bosne i Hercegovine. Na strategiji koju definiše Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima formirana je Armija Republike Bosne i Hercegovine kao oružana sila građana Bosne i Hercegovine i pripadnika svih njenih naroda.

Na iskazanom patriotskom raspoloženju građana formirane su jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine. Struktura Armije Republike Bosne i Hercegovine zasnovana je na glavnom štabu Armije Republike Bosne i Hercegovine i sedam korpusa sa sjedištem u gradskim regionalnim centrima. Prvi korpus je formiran u Sarajevu. Za odbranu Sarajeva život je dalo 6.585 boraca iz svih naroda. Sarajevo je bilo ključna tačka i cilj agresije. (Vidi šire: Značaj Platforme za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima za koncepciju otpora i odbrane Bosne i Hercegovine, u: Mirko Pejanović: Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću, University Press-magistrat izdanje, Sarajevo, 2021, str. 138-146)

Odbrana Sarajeva kao središta državnih institucija bila je ključna za odbranu suverenosti i integriteta države Bosne i Hercegovine. U Tuzli je formiran Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine. Grad Bihać je formirao svoj Peti korpus. Grad Zenica je formirala Treći korpus. Od 1993. godine unutar Armije Republike Bosne i Hercegovine formirana su još dva korpusa: Šesti sa sjedištem u Konjicu i Sedmi sa sjedištem u Travniku. Vrhovnu komandu nad Armijom Republike Bosne i Hercegovine vršilo je Ratno predsjedništvo (redovni sastav Predsjedništva proširen u ratnim uslovima s predsjednikom Vlade, komandantom Glavnog štaba Armije Republike Bosne i Hercegovine i ministrom unutrašnjih poslova).

Sve vrijeme rata Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je vršilo ulogu vrhovne komande iz opsjednutog Sarajeva. Snage Prvog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine su u ljeto 1993. godine dovršile izgradnju tunela ispod piste Aerodroma Sarajevo u pravcu Dobrinja - Butmir. Na ovaj način je uspostavljena operativna komunikacija između glavnog grada Sarajeva i gradskih centara na slobodnoj teritoriji pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Tokom 1994. jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine iz odbrambenih prelaze i u ofanzivne vojne aktivnosti i proširuju slobodnu teritoriju. Združena akcija više korpusa: Petog, Sedmog, Prvog, Trećeg i Drugog tokom 1995. omogućila je da se oslobodi veći teritorij u centralnoj Bosni, Bosanskoj krajini i zapadnoj Bosni.

Multietnički sastav i jedinstvo Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, kao i narasla snaga Armije Republike Bosne i Hercegovine su valjana osnova za dobijanje povjerenja međunarodne zajednice prema konceptu države Bosne i Hercegovine i konceptu odbrane njenog integriteta i njenog istorijskog multietničkog bića. Ta podrška će biti iskazana, najprije, u vidu donošenja Vašingtonskog mirovnog sporazuma u martu 1994. godine, čime je zaustavljen bošnjačko-hrvatski vojni sukob. U nastavku svog liderstva u traženju mirovnog političkog rješenja za Bosnu i Hercegovinu, Sjedinjene Američke Države su uložile moć i prestiž da se nakon plana Kontaktne grupe iz 1994. godine potpiše Dejtonski mirovni sporazum u decembru 1995. godine. Ovim sporazumom su zaustavljena vojna dejstva, uspostavljen je mir na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Snage NATO-saveza su po odluci Vijeća sigurnosti u decembru 1995. dobile ulogu međunarodnih mirovnih vojnih snaga za implementaciju mira.

ZA PAMĆENJE

Platforma za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima imala je temeljnu programsko-političku važnost u definisanju i realizaciji koncepcije odbrane Bosne i Hercegovine u ratu, kojoj je bio nametnut 1992. godine u obliku agresije Savezne Republike Jugoslavije na suverenu i međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu.

Na temelju Platforme za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u uslovima rata definisane su osnove za formiranje Armije Republike Bosne i Hercegovine kao svegrađanske oružane sile za odbranu integriteta i istorijskog multietničkog bića Bosne i Hercegovine. Po svom sastavu Armija Republike Bosne i Hercegovine je bila multietnička i opštepatriotska oružana sila. Njenu strukturu su činili glavni štab i sedam korpusa u gradovima Bosne i Hercegovine. Tokom 1993. i 1994. Armija Republike Bosne i Hercegovine je izrasla u respektabilnu oružanu silu države Bosne i Hercegovine. Njene ofanzivne aktivnosti na širenju slobodnih teritorija u 1994. i 1995. godini doprinijele su jačanju povjerenja međunarodne zajednice u odbrani i opstojnosti suverene i nezavisne države Bosne i Hercegovine.

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je usvajanjem Platforme za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima oblikovalo svoju strategiju u vidu programsko-političkog i ustavnog dokumenta za odbranu države Bosne i Hercegovine.

Uz mobilizaciju građanskih patriotskih snaga i uz snažno djelovanje Armije Republike Bosne i Hercegovine u oslobodilačko-odbrambenim aktivnostima, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je učestvovalo u traženju mirovnog rješenja za rat u okviru pregovora koji su vođeni u okviru međunarodne zajednice.

Vašingtonski mirovni sporazum 1994. godine omogućio je strateški preokret za postizanje Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. kao cjelovitog mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma omogućuje izgradnju mira i integraciju države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO-savez na početku XXI stoljeća.

OBILJEŽENA 80. GODIŠNJICA POBJEDE NAD FAŠIZMOM U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Savezi antifašista iz bivših jugoslovenskih republika, 10. maja 2025. godine, u Tuzli su zajedno obilježili 80-tu godišnjicu pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, ali i pokazali da je bez njihovog jedinstva antifašizam nemoćan pred starim i novim fašizmom

Zlatko Dukić, predsjednik SABNOR-a Tuzlanskog kantona

MLADI DANAS ČUVAJU SVIJET OD NOVOG FAŠIZMA

Tuzla i njen Trg slobode, su u subotu, 10. maja 2025. godine bili domaćin "Pobjede 1945-2025.", masovnog skupa antifašista iz svih krajeva bivše zajedničke zemlje, koji su pripremili savezi antifašista država, nastalih poslije Jugoslavije. Organizator svečanog zajedničkog obilježavanja 9. maja i 80. godišnjice pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu i Dana Evrope, bio je SABNOR u BiH, a domaćin SABNOR Tuzlanskog kantona i UABNOR grada Tuzle.

Delegacije saveza antifašista iz pet država (iz tehničkim razloga uslovljeno odustvo predstavnika Sjeverne Makedonije) odali su počast žrtvama fašizma na Spomen-kompleksu Slana banja i na tuzlanskoj Kapiji, a potom se na Trgu slobode (ne slučajno baš u Tuzli, čiji čvrsti antifašistički temelji su iznova potvrđeni, i ne bez razloga na mjestu s tim imenom) pridružili velikom broju okupljenih iz svih krajeva Bosne i HHhHercegovine i regiona.

Sve je teklo u znaku poštovanja, vrednovanja i uvažavanja onoga što je antifašizam bio onda kada je to bilo presudno za naše prostore, ali i u vezi s onim što je danas i, pogotovo, što bi trebalo da bude sutra. Tom porukom su intonirana i sva zvanična obraćanja: premijera Tuzlanskog kantona Irfana Halilalagića, gradonačelnika Tuzle Zijada Lugavića, predsjednika SABNOR-a u BiH Seada Đulića, potpredsjednika SUBNOR-a i antifašista Crne Gore Stevana Radunovića, predsjednika Zveze združenj borcev Narodnooslobodilnoga boja Slovenije Marijana Križmana, zamjenika predsjednika SUBNOR-a Srbije Dragoljuba Đorđevića, potpredsjednika Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske Jovana Vejnovića, predsjed-

nika Međunarodne federacije veterana otpora, Mađara Vilmoša Hantija i Dženite Omerdić, izaslanice i savjetnice pokrovitelja ove manifestacije, člana Predsjedništva BiH Denisa Bećirovića.

Sažete u najvažnije poruke, njihove riječi su bile, s velikim razlozima, naglašeno pozivanje na poštovanje i uvažavanje, ali i nezaborav tekovina i vrijednosti, a pogotovo žrtava, antifašizma i borbe protiv fašizma kao najvećeg zla u historiji civilizacije, nekad i danas.

Jer, čuli smo, antifašizam – posebno onaj koji su nam u naslijeđe ostavili Titovi partizani – predstavlja našu prošlost, poštovanja i pamćenja vrijednu, ali istovremeno je i jedino opredjeljenje za budućnost – kao sinonim za slobodu i čovjekov dosotojanstven, miran i sretan život.

I umjetnički dio programa na ovom skupu je bio u znaku značaja, veličine i neprolaznih vrijednosti povoda i mjesta okupljanja. Uveličali su ga poznati tuzlanski vokalni ansambl "Tuzlanke", crnogorska rediteljka i kantautorka Dušanka Belada i istaknuta glumica Jovana Brnović, slovenačka muzička umjetnica Marjetka Popovska i operna pjevačica Barbara Othman i virtuoz na harmonici Marjan Krajina iz Hrvatske.

Iz obilja poruka, upućenih sa ovog jedinstvenog praznika antifašizma iz Tuzle, prvi put na ovaj način i uz učesnike iz gotovo svih krajeva Jugoslavije, ovako organizovanog nakon njenog raspada, teško je izdvojiti najvažniju. Ipak, ključno je ono što je u svim obraćanjima istaknuto u prvi plan – da samo ovo, zajedničko i združeno sjećanje, ali i zalaganje za reafirmaciju i snaženje antifašizma, jeste obrazac aktivnosti, koji je namijenjen novim generacijama, kako bi na vrijeme bile obaviještene i pripremljene za ono čime im prijete novi oblici i novi poklonici fašizma danas, i kod nas i oko nas.

Obraćanja zvanica na svečanom skupu u povodu 80-te godišnjice pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu. Centralni skup svih antifašističkih saveza država nastalih raspadom Jugoslavije održan je u Tuzli 10. maja 2025. godine na Trgu slobode.

Irfan Halilagić, premijer Tuzlanskog kantona

IDEJA EVROPSKOG JEDINSTVA I MIRA NE MOŽE POSTOJATI BEZ TEMELJA ANTIFAŠIZMA

„Koristim ovu priliku da sve vas i ovdje prisutne zvaničnike svih nivoa vlasti, cijenjene sugrađane Grada Tuzle i Tuzlanskog kantona najiskrenije pozdravim u ime Vlade Tuzlanskog kantona i u svoje lično ime. Naravno, želim iskoristiti priliku na samom početku da uputim iskrene čestitke povodom 80-te godišnjice od pobjede nad najvećom ljudskom pošasti sa kojom smo imali priliku da se suočimo i protiv koje smo se borili, nad fašizmom, nad nacizmom. Ali, naravno, da iskoristim i priliku da čestitam Dan Evrope i Dan Zlatnih ljiljana, koje 9. maja obilježavamo ovdje u Bosni i Hercegovini.

Ovaj datum nas okuplja u čast onih koji su, vođeni idealima slobode, položili svoje živote u borbi protiv najmračnijih pojava u historiji čovječanstva. Okupljeni danas ovdje u Tuzli, na Trgu slobode, a nedaleko od Slane banje i spomenika koji govore univerzalnim jezikom otpora i žrtve, odajemo počast njima, borcima Narodnooslobodilačke borbe ali i pripadnicima Armije Republike Bosne i Hercegovine, logorašima i svim žrtvama fašizma kako onog iz 20. stoljeća tako i njegovih savremenih oblika.

Zato je simbolično i ispravno što isti ovaj dan obilježavamo i Dan Evrope, jer ideja evropskog jedinstva i mira ne može postojati bez temelja antifašizma. Vjerujem da će Bosna i Hercegovina sa svim svojim narodima i građanima uskoro i formalno postati dio Evropske zajednice kojoj po svojoj vrijednosti objektivno i pripada.

Antifašizam nije samo dio naše prošlosti, on je temelj naše sadašnjosti i jedini ispravan put u budućnost. To je vrijednost na kojoj je nastajala poslijeratna Evropa, vrijednost koju baštinimo kao univerzalni odgovor na mržnju, podjele i nasilje. Zato, nema boljeg mjesta za obilježiti ovaj 80-ti rođendan pobjede, 80-tu godišnjicu pobjede nad fašizmom nego je to Tuzla.

Grad i Kanton koji su u najmračnijim dobima i periodima i četrdestih i devedestih godina ostali vjerni principima ljudskosti, suživota, tolerancije, međusobnog poštovanja i uvažavanja. Stoga, Bosna i Hercegovina, a posebno Tuzla i Tuzlanski kanton imaju moralno i historijsko pravo da se ponose svojim antifašističkim nasljeđem. Na ovim prostorima su od 1941. do 1945. godine vođene ključne bitke za slobodu. Naši su ljudi rame uz rame sa antifašistima širom Evrope branili dostojanstvo čovjeka i pravo na različitost.

Nažalost, danas svjedočimo da ta borba nije završena. Danas je moramo voditi na razne načine, što olovkom u učionicama, kroz medije, u institucijama protiv revizionizma, govora mržnje i poricanja zločina. Tuzla je uvijek bila i ostala i jeste bastion multietničkog suživota, tolerancije i solidarnosti. Takvu Tuzlu, takav Tuzlanski kanton, takvu Bosnu i Hercegovinu i takvu regiju želimo graditi u budućnosti - modernu, demokratsku i naravno evropsku.

Dragi prijatelji, danas dok se sjećamo, mi zapravo potvrđujemo da nećemo zaboraviti, da nećemo dozvoliti da se relativiziraju zločini, da se iskrivljuje historija i da se fašizmu u bilo kojem obliku ponovo otvore vrata. Naša je obaveza da istinu čuvamo, da sjećanje prenosimo i da antifašističke vrijednosti živimo, i to svaki dan.

Hvala Vam što ste danas ovdje sa nama. Hvala Vam što zajedno čuvamo dostojanstvo i dostojanstveno se borimo protiv fašizma. Živjela sloboda, živio antifašizam i živjela Bosna i Hercegovina. Svako dobro!"

Zijad Lugavić, gradonačelnik Tuzle

NAŠA PROŠLOST NAS OBAVEZUJE DA BEZ SUOČAVANJA SA ZLOM NEMA TRAJNOG MIRA I DA BEZ ISTINE NEMA PRAVDE

„Poštovani sugrađani i sugrađanke, dragi gosti, dragi antifašisti - SMRT FAŠIZMU! Hvala vam što ste se okupili u ovolikom broju u našoj Tuzli, Tuzli koja već veliki broj decenija baštini tekovine antifašizma. Tuzlanke i Tuzlaci, građani i građanke Tuzle žive antifašizam, žive zajednički život, žive poštovanje i bogatstvo različitosti. Pa, da li ima išta ljepše na svijetu?

Želio bih da pozdravim sve prisutne po redu i časti, hvala vam što ste se okupili u ovako velikom broju u našoj Tuzli. Danas zajedno obilježavamo dva izuzetno važna datuma. U Tuzli već drugi dan slavimo slobodu nad fašizmom i Dan Evrope. Ovo je dan koji nas podsjeća na hrabrost, žrtvu i viziju boljeg svijeta. Na današnji dan 1945. godine, završetkom Drugog svjetskog rata u Evropi, poražena je najmračnija ideologija dvadesetog vijeka - fašizam.

Milioni života su izgubljeni, ali je pobjeda antifašističkih snaga donijela nadu u slobodu, pravdu i ljudsko dostojanstvo. Tuzla, grad sa duboko ukorijenjenim antifašističkim vrijednostima, s ponosom baštini tradiciju otpora, solidarnosti i zajedničkog života. Naši sugrađani su tokom historije uvijek birali stranu čovječnosti i slobode. I na to svi možemo i moramo biti ponosni. Danas također slavimo i Dan Evrope. Dan kada je započet put ka ujedinjenju i mirnoj Evropi kroz Šumanovu deklaraciju. Taj san o zajedništvu naroda, o Evropi koja se temelji na miru, saradnji i poštovanju različitosti jeste i naš san.

Bosna i Hercegovina, kao država kojoj je mjesto u porodici evropskih naroda, ima obavezu da gradi društvo slobodnih ljudi, ravnopravnih građana i da se dosljedno zalaže za evropske vrijednosti. Zato, danas, više možda nego ikada do sada, moramo podsjećati na važnost i značaj očuvanja mira, demokratskih principa i borbe protiv svih oblika ekstremizma i netrpeljivosti.

Naša prošlost nas obavezuje ali nas i uči da bez suočavanja sa zlom nema trajnog mira i da bez istine nema pravde. U ime Grada Tuzle i u svoje lično ime zahvaljujem se svima koji su svojim djelovanjem kroz historiju i danas stajali na strani antifašizma, tolerancije i zajedničkog života. Posebnu zahvalnost danas izražavamo preživjelim borcima Narodnooslobodilačke borbe kao i njihovim porodicama. Neka Dan pobjede nad fašizmom i Dan Evrope ostane podsjetnik da mir nije zauvijek zagarantovan ali da vrijedi svakoga truda i svake borbe.

Hvala Vam što ste se okupili u ovolikom broju, hvala Vam što danas zajedno šaljemo najsnažniju poruku čitavom svijetu, a to je poruka antifašizma, poruka ljubavi, poruka sloge, poruka mira, poruka zajedničkog života, poruka za borbu protiv svih oblika diskriminacije, protiv svih oblika slobode. Danas je možda svijetu potrebna nego više ikada do sada, i zato je ovaj skup veoma značajan ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i regiju i čitav svijet. Hvala vam na svemu i dobrodošli u Tuzlu.“

Sead Đulić, predsjednik SABNOR-a BiH

MI OD DANAS MORAMO ZAHTIJEVATI, A NE MOLITI...

„SMRT FAŠIZMU! Pozdravljam vas u ime Saveza antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini. Istovremeno svima vama čestitam ovu 80-tu godišnjicu pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu. Godine 1945. jeste vojnički poražen fašizam, nacizam i sve ono što je išlo uz to. Ali, mi antifašisti nekako smo se u međuvremenu uspavali i one zatrte klice su oživjele i narasle tako da se ne samo Evropa, ne samo svijet i mi na ovim našim prostorima susrećemo sa brojnim oblicima neofašizma i neonacizma.

Ja volim reći kada govorim o Bosni i Hercegovini - Mi danas ovdje živimo po svim uzusima, da smo jedno klasično neofašističko društvo. Nije više, u ovom vremenu, fašizam i nacizam onakav kakav je bio u onom vremenu - 1941., 1942., kod nas 1945., promijenio je svoje lice, drugačiji je, drugačije djeluje. Ušli su nam u organe vlasti. Da bi im se mogli suprotstaviti, moramo naučiti danas prepoznavati moderne oblike fašizma i neofašizma.

Kada to učinimo onda će naš odgovor biti drugačiji. Ja često kažem - ne možemo danas biti Titove dobivene bitke. To nam se dešava kada obilježavamo razne godišnjice iz Drugog svjetskog rata i iz Narodnooslobodilačke borbe. Te bitke su dobivene i žive u historiji, u legendi, u pjesmi, u pamćenju onih koji pamte, u srcu onih koji to slijede, ali to je bilo.

Zašto je bilo i zašto je bilo moguće?

Bilo je moguće jer su Titovi partizani bili jedinstveni, zaboravili su sve razlike među njima, okupili se oko onoga što je svima zajedničko - ideja slobode, ideja jednakosti i ravnopravnosti, ideja socijalne pravde. I tu su sve našli. I onda su mogli 9. maja, odnosno kod nas 15. maja, biti dio svjetske antifašističke koalicije, biti pobjednici. Ako mi jesmo danas njihovi sljedbenici onda moramo na primjeru Titovih partizana staviti ustranu sve razlike. Smiješno su male, serviraju nam ih da su ogromne i prevladavajuće. Osnovne životne potrebe: sloboda, jednakost, ravnopravnost, socijalna pravda i slične stvari, kao i Titovim partizanima, ni danas svi nemamo na svakom pedlju naših država.

Okupimo se oko toga, kao što su se Titovi partizani okupili. Mi danas koji jesmo ovdje i oni koji nisu mogli doći baštinimo isto antifašističko naslijeđe. Ugledajmo se na one čije ideje baštinimo i u čije se ideje kunemo. Ako to uradimo onda će se naša snaga osjetiti i naš glas čuti diljem nam naše bivše zajedničke domovine. Dok smo rascjepkani, dok pričamo o razlikama, a mi antifašisti počeli smo govoriti u jedan glas, i ovaj skup to potvrđuje, oni će biti u prednosti. Ovo je prvi put od devedesetih godina da su svi savezi antifašista i boraca NOR-a sa prostora bivše nam zajedničke domovine osmislili jednu manifestaciju, ovu ovdje u Tuzli, skupili se na jednom mjestu i odlučili da svima kažu: Ne može više ovako, hoćemo da bolje živimo! Hoćemo priču o miru, a ne o ratu! Hoćemo priču o ljubavi, a ne o mržnji, jer tako smo naučili!

Tako smo odgojeni i to slijedimo! Kada to uradimo i to proširimo sve naše zemlje bit će bolje, ljepše i bit će život drugačiji.

Zaboravili smo da smo mi 1945. godine bili pobjednici. Jugoslovenski narodi jedini u Evropi imali su revoluciju, digli ustanak, jedino su oni oružano djelovali, pucali i došli do slobode. Jedini smo mi imali slobodne teritorije u okupiranoj Evropi sve četiri godine rata. Zašto se toga, uglavnom, naše vlasti, odriču. Zato što zapravo često na vlasti imamo one koji su sljedbenici ideja poraženih 1945. godine.

Mi na to moramo odgovoriti. Nemamo pravo na šutnju. Moramo svi govoriti. Nemamo pravo na nedjelovanje. I nemamo pravo na nejedinstvo. Titovi partizani su bili partizani – proleter, borci za slobodu. Danas ih nacionalno prebrojavaju. Čak i neki od nas nasjednu na to. Na to nemamo pravo. Oni su bili proleter, udruženi u jedinstvenu antifašističku borbu za slobodu svih na svakom pedlju svoje zemlje. Ako to slijedimo, onda nikada više ne smijemo nikoga moliti da nešto uradi, da nešto promijeni, ne smijemo ni tražiti.

Moramo zahtijevati, jer nijedna od sadašnjih država nastalih disolucijom Jugoslavije, da nije bilo Titovih partizana, ne bi danas izgledala ovako. Pitanje je da li bi mogla biti i samostalna. Zato mi o tome moramo govoriti. Svi zajedno, udruženo, snažno...I stvari će se morati promijeniti jer nas je više nego njih. Samo previše smo fini a naspram sebe imamo bahate i primitivne ljude. Moramo pokazati odlučnost i snagu onih čije ideje slijedimo. Kada to uradimo, bit će slobode, ljubavi, pravde i prosperiteta kod svih nas. Živjeli, i SMRT FAŠIZMU!“

Stevan Radunović, predstavnik antifašista Crne Gore

BORBA NAŠIH NARODA U PROŠLOSTI ZASLUŽUJE SVAKO POŠTOVANJE

„Poštovane drugarice i drugovi, uvaženi antifašisti. Imam priliku da vam se u ime SUBNOR-a Crne Gore obratim povodom najznačajnijeg datuma u savremenoj istoriji čovječanstva, kada je Evropa nakon godina mraka, nasilja i nečovječnosti konačno odahnula. Sjećamo se tog istorijskog trijumfa slobode nad tiranijom, humanosti nad mržnjom, demokratskih vrijednosti nad totalitarnim posrnućem, jednakosti nad superiornosti jedne nacije i boje kože.

Pobjeda nad fašizmom nije bila laka niti je izvojevana brzo. U njenoj veličanstvenosti utkane su ogromne žrtve, hrabrost i odlučnost miliona ljudi širom svijeta. I sa posebnim osjećajem ponosa mogu reći da nije bilo herojstva ljudi sa naših prostora ne bi bilo ni ovog dana koji se punih osam decenija obilježava širom Evrope, jer upravo su naši preci odbili mogućnost predaje ili saradnje sa okupatorom. Uzeli tek odložene puške i čvrsto dignutim pesnicama zadali prvi, a kasnije i sve bitnije udarce fašizmu.

Kao i uvijek, naši narodi nisu to radili u osvajačkim pohodima već u odbrani sopstvene teritorije imena i pomena. Otuda i njihova borba je posebna vrijedna i

zaslužuje svako poštovanje. O njihovoj veličini vama ovdje prisutnima nema potrebe posebno pričati, jer nas je upravo poznavanje istorijskih činjenica danas i okupilo. Nama je prošlost svijetla i dobro znana ali kao takva čini nam opomenu više da zagledani u budućnost budemo svjesni svih opasnosti sadašnjice jer svjedočimo narastanju nacionalističkih struja širom Evrope koje baštine fašističke ideološke devijacije. I kao takvi predstavljaju se kao naizgled poželjna alternativa izmorenim demokratskim strujama.

Svjedočimo i svojevrsnom paradoksu koji bezbjedonosnu situaciju u globalnom planu čini nikada složenijom. A to je da potomci onih koji su odigrali nezamjenjivu ulogu u pobjedi nad fašizmom već više od tri godine sprovode agresiju nad mirnom i demokratskom državom kakva je Ukrajna.

Posebno je paradoks stalno što i oni obilježavaju Dan pobjede u društvu drugih autoritarnih vođa koji bi činili isto da im može biti. Ono što nas posebno zabrinjava je da pored navedenog svjedočimo zahuktalim hegemonističkih porivima i na ovdašnjim prostorima koji obnavljaju carstva, prekrajaju istoriju i granice, žele dezintegrisati države jer su im ove postojeće previše male pa bi pravili jednu veliku, jednonacionalnu i jednovjersku. Sa ovog velelepnog skupa iz grada u čijem je genetskom kodu suživot i tolerancija, uz prisjećanje na borce iz NOB-a, parafrazirajući riječi boraca Druge čete trećeg bataljona Četvrtе proleTERSke brigade, poručujemo im: Dok bude antifašista na ovim prostorima, ti vam naumi neće proći.

Kao neko ko dolazi iz države na čijim je prostorima opalila prva puška u fašizmu porobljenoj Evropi, a nije ni neskromno reći i svjetionika koji je u mrak iznad kontinenta upalio prvi zrak nade, obaveza je više da antifašističke vrijednosti beskompromisno branimo i čuvamo. Nažalost, i Crna Gora se sada suočava sa nikada većom najezdom istorijskog revizionizma. Osvejdočene četničke vojvode smo instalirali na visoke državne funkcije. Predsjednici opština, koje su dale veliki broj boraca za dostojanstvo Crne Gore, na himni pokazuju srednji prst. I što posebno boli, sva njihova nedjela se tolerišu pod plaštom navodno nikada većeg pomirenja i slobode a sve pod dirigentskom palicom jedne vjerske organizacije koja nikada niti jednim svojim činom nije pokazala da priznaje niti poznaje državnu autentičnost Crne Gore.

Zbog svega navedenog naša borba daleko od toga da je bespotrebna i zamrla, a ponajmanje zaludna, na nju nas obavezuje patnja naših junačkih predaka kao jedna od dvije konstante u milenijskom trajanju države. Druga je sloboda. Na nju nas obavezuje sva ona tuga žena, majki i sestara što su ispraćale svoje muževe, sinove, braću, ali i same učestvovalе u Oslobođilačkoj borbi. Njihove suze, ali i onaj osmijeh Ljuba Čupića koji je dao pred sudnju uru i kao takav borbi za slobodu dao jednu posebnu dimenziju, odnosno nesalomivu vjeru da dolaze dani slobode. Sudbina ili kosmička pravda će htjeti da se Ljubo osmijehne smrti na isti dan kada će tri godine kasnije Evropa po prvi put ugledati svjetlost pobjede i time postati neizostavan dio antifašističkog trijumfa.

Poštovani prijatelji, mnogo je razloga zbog kojih naša borba mora biti neprestana i postojana. Imamo ih u želji da sačuvamo svjetlu prošlost, sadašnjost učinimo

boljom, a našem potomstvu obezbijedimo sigurnu budućnost. I to zasnovanu na temeljima antifašizma. Zato, uz sjećanje na one koji su pali za slobodu i antifašističke vrijednosti, obavežimo se da ćemo nerijetko podsjećati i sebe ali i one druge koliko nas ima na okupljanjima poput ovog kao što je današnje. I, na kraju, vrlo dobro namjerno poručimo tima drugima - bolje je da obuzdate svoje naume i dopustite da živimo zajedno u miru i slozi. Ne prebrojavajte koliko nas ima koji smo spremni stati u odbranu tekovina i borbe i pobjede nad fašizmom.

I ne iskušavajte našu odlučnost da istrajemo u toj odbrani. SMRT FAŠIZMU, SLOBODA NARODU! Živjeli i hvala vam na pažnji.“

Marijan Križman, predsjednik ZZB NOB Slovenije

MORAMO SE PONOSITI NAŠOM HISTORIJOM

„Dobar dan i lijep pozdrav svima. Drugarice i drugovi, pozdrav iz Slovenije. Jučer smo imali veliku priredbu u Ljubljani, gdje smo obilježili 80-tu godišnjicu pobjede nad fašizmom i nacizmom. Mogu vam reći da smo ponosni jer nam je tom prilikom predsjednica države uručila Zlatni red za zasluge. To je najviše priznanje države Slovenije. To je priznanje za tekovine Drugog svjetskog rata i sve ono što mi radimo i što su radili oni iza nas od 1945. godine do danas. To je naš posao. To mi moramo raditi. I mi moramo, znači, historiju sahraniti i othraniti. Ali, ima još nešto drugo, mi trebamo i mlade ljude. Treba ići na izbore. Ako mi ostanemo doma i ako mi govorimo to će neko drugi za nas napraviti, onda će ono što je rekao drug Žulic uvijek neki drugi vladati koji nisu naši. Ako mi ne potičemo ljude da idu na izbore, da ne ostanu doma, da im damo kandidate da ih mogu birati onda mi nećemo nikada promijeniti vlast. Nego ćemo samo govoriti. Tako da ja mislim da je potrebno mnogo, mnogo toga napraviti da bi mi nekako vratili nazad ono što smo već odavno izgubili.

Ali, došli smo i do toga da se sada skupljamo, sve nekadašnje republike današnje države, sada smo tu. Neki drugi put, znači 17. ćemo biti u Poljani, u Sloveniji, i tako dalje... I to je veliki korak kojeg smo napravili poslije 1991. godine. Fašizam ne nosi više crne odjeće. Fašizam se obuče u lijepe kravate. Fašizam nosi sasvim druga odijela. Pogledajte kakva odijela nosi premijerka Meloni u Italiji. Ona je fašist. Da je fašist to kaže svojim djelima. A zašto je uspjela na izborima pobijediti? Zato jer je ljevica zaspala. Zato jer su zaspale naše kolege i svi su mislili - sve će se nešto samo uraditi. Ništa se, dragi moji, neće uraditi samo. I da nije bilo Josipa Broza Tita, koji je sakupio komuniste, partizane i sve ostale ne bi bilo ni slobode, ne bi bilo ni nas. I nemojmo se sramiti izreći riječ Tito, partizani, komunisti.

Komunisti su bili najnaprednija stranka koja je složila sve one rodoljube koji su se išli boriti za slobodu i ostvarili su državu u kojoj smo živjeli dosta dobro, nije nam bilo loše i u onoj državi. Sad svi imamo svoje države, ali trebamo te države sačuvati. Jer ako dođu na vlast ljudi kojima je stalo samo do kapitala i te države ćemo izgubiti. Zato, mi moramo napraviti mnogo više i da se ne skupljamo samo stari ljudi, nego

moramo povući u svoje krugove mlade, nove snage koje će napraviti iskorak naprijed i ostvariti neku Evropu koju svi želimo i u kojoj želimo živjeti jednakopravno i u kojoj želimo napredak i boljitak za sve. I još jedanput, vidite, svijet ide po nekim čudnim pravilima, kapitalizam dobija veliki zamah ali kapitalizam generira fašizam. Zato, jer fašizam odbija socijalne programe, odbija skrb za ljude, odbija sve ono što nije korisno.

To je razlika između ljevice i desnice, između fašizma i nekog drugog ko brine za ljude. I zato se mi moramo pobrinuti i napraviti sve da ostanemo skupa, da ostanemo prijatelji i drugovi kao što je to bilo stvoreno zajedništvo u Drugom svjetskom ratu. To se mora vidjeti, i ne smije nas biti sram naše historije, jer takvu historiju ima malo koja država u svijetu. Hvala lijepa!”

Dragoljub Đorđević, član Predsjedništva SUBNOR-a Republike Srbije

RASPAD JUGOSLAVIJE JE POKAZAO DA MRŽNJA MOŽE DA NADJAČA LJUBAV I SLOBODU A IDEOLOGIJA RAZUM I UM

„Danas vam se obraćam s posebnom emocijom kao nekadašnji student Tehnološkog fakulteta u Tuzli. Pripala mi je nesvakidašnja čast da vam se obratim na ovom veličanstvenom skupu, da saopštim da smo obnovu antifašističkog jugoslovenskog korpusa započeli u Beogradu 4. jula 1941. godine, povodom poziva Centralnog komiteta komunističke partije i Josipa Broza Tita narodima Jugoslavije na ustanak i to u vrijeme kada se vjerovalo da je nadmoćna i nepobjediva njemačka soldateska koja je u tom trenutku svojom čizmom ‘zgazila’ Evropu. Narodi Jugoslavije, ostavši bez države, naoružali su se otimajući oružje od neprijatelja, vodili borbu i u toj borbi, uz ogromnu žrtvu od 1.750.000 ljudi, pobijedili.

Drugarice i drugovi, dragi borci, dame i gospodo, zadovoljstvo mi je i čast što povodom 80-te godišnjice okončanja Drugog svjetskog rata prenosim pozdrave 80.000 članova SUBNOR-a Srbije i još uvijek živih boraca učesnika Drugog svjetskog rata. Ovim okupljanjem ovdje u Tuzli boračke organizacije bivše Jugoslavije pokazuju svoje jedinstvo i poštovanje tradicija i tekovina Drugog svjetskog rata da odlučno čuvaju antifašističku tekovinu i državotvornu ulogu u očuvanju mira i slobode naroda.

Drugi svjetski rat je pokazao da čovječanstvo nije imuno na stvaranje kolektivne svijesti građana zasnovanoj na mržnji, šovinizmu, fašizmu i nacizmu. To dokazuje primjer stvaranja fašističke Njemačke. Kada se uspostavi propagandna politika kolektivnog zla i zavlada mržnja ratovi su neizbježni. Ratovi proizvode invalide, ljude ginu, umiru, a zločinci postaju heroji i teško se uspostavlja mir i povjerenje među ljudima. Posljedice su teške i dugo traju. Bosna i Hercegovina je teritorija na kojoj su u Drugom svjetskom ratu vođene najžešće i najuspješnije bitke. Ratovalo se, velike bitke i ofanzive odvijale su se na ovom području. Ovdje je formirana Oslobodilačka

vojska Jugoslavije, ovdje se gradila svijest naroda o vrijednostima kao što je patriotizam, borba za slobodu, herojstvo, nacionalna ravnopravnost, solidarnost, pravda i humanost.

Drugi svjetski rat je potpuno razobličio najveće zlo čovječanstva oličeno u ideologiji fašizma i nacizma. Posljedice tog zla i danas se osjećaju kako na Balkanu tako i u cijelom svijetu.

Dragi prijatelji, raspad Jugoslavije je pokazao da mržnja može da nadjača ljubav i slobodu, da ideologija može da nadjača razum i poremeti um. Fašizam poprima nove savremene oblike svog djelovanja. Ratovi sve više postaju sredstvo legalne prisile i ucjene. Relativizuje se suverenitet i sloboda, ne poštuje međunarodno pravo i negiraju međunarodne institucije. Medijska propaganda formira svijest građana sa namjerom da se manipulira istinom i lako izazivaju sukobi i ratovi.

Danas svjedočimo lokalnim ratovima u svijetu, koji prijete pokretanje sukoba širih razmjera. Nedavno smo i mi savremenici bili u sukobu ovdje na Balkanu i vidjeli kolika je propagandna moć kada želi da ugrozi mir. Posljedice tih sukoba i danas osjećamo. Ljudske žrtve i materijalna šteta su jedino evidentne, a ideološke i političke posljedice će još dugo biti retoričko pitanje. Nadam se da će neki drugi ljudi, neke mlađe generacije razumjeti prošlost i korektno urediti svoje odnose u budućnosti.

Drugarice i drugovi, časno je danas biti ovdje na ovom skupu u znak zahvalnosti svima koji su svojim životima branili slobodu od fašističkog zla koje je prijetilo da ugrozi sve civilizacijske vrijednosti i čovječanstva. Fašizam kao ideologija i stanje društva nije poraženo. Naša je dužnost da zajedno pružimo otpor svakom vidu ugrožavanja slobode i zastrašivanja pojedinaca i etničkih grupa. Naša je dužnost da u međusobnoj saradnji javno reagujemo na svaki vid ugrožavanja individualnih i kolektivnih prava i sloboda građana. Na kraju vas pozivam da se uskoro vidimo u Srbiji i nastavimo da branimo i čuvamo mir kao svetinju ljudskog roda. Moramo učiniti sve da rata više ne bude. SMRT FAŠIZMU!"

Jovan Vejnović, član Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske i predsjednik Saveza društava Josip Broz Tito

UMJESTO PREGRADA I ZIDOVA MI MORAMO POČETI GRADITI I MOSTOVE

„Dobar dan! Prije nego što pređem na ono što sam napisao, imam emocionalnu potrebu da se obratim ovom skupu i građanima Tuzle. Oni su jedan od rijetkih primjera koji devedesetih godina nije zagrizao trulu, otrovnu jabuku nacionalizma i šovinizma. Na tome mu najsrdačnije čestitam. Zašto je tada to bilo moguće? Zato što su se građani Tuzle držali tekovina socijalističke revolucije i Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije i zato što su poštovali odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Kažu da je to komunistički dokument. To je najkvalitetniji politički dokument koji je do sada napravljen na ovom prostoru.

Oni koji ga se ne drže, oni završe tamo gdje smo mi završili 1991. godine. Kada se napusti ideja o građaninu kao osnovi države, a promovira se etnicitet kao najvažniji element svega, od toga pa do rata nije daleko. Najgora je riječ, riječ proizvodi sve, poslije toga dolazi ubistvo.

Drugovi i drugarice, dragi prijatelji, najsrdačnije vas pozdravljam u ima SAB-a Hrvatske. Ovo je za nas veliki dan. Poslije civilizacijskog sunovrata kroz koji smo prošli devedesetih godina prvi put se okupljamo na jednom mjestu zajedno i obilježavamo možda najznačajniji događaj u povijesti civilizacije.

A to je osamdeset godina od pobjede nad fašizmom i nacizmom. Naši narodi su krenuli u borbu protiv najmračnije sile koja se pojavila u povijesti ljudskog društva i njegove civilizacije. Kako su krenuli? Krenuli su u borbu bez države, bez vojske, bez vojne sile, bez ikakve društvene organizacije. Dakle, trebalo se boriti protiv višestruko jačeg neprijatelja i istovremeno graditi sve komponente za organiziranje tog otpora.

Ta dva procesa tekla su istovremeno. Ljudi se i danas pitaju kako je to bilo moguće. Gotovo iz ničega stvoriti sve neophodno da se izgradi masovni snažni pokret koji je od prvog trenutka imao jasno zacrtani cilj. Taj cilj bio je - osloboditi zemlju od okupatora i izgraditi novo, pravednije i demokratskije društvo i državu. Kako je to bilo moguće? Sve političke društvene strukture su se raspale, jedina organizirana politička i šira društvena sila bila je Komunistička partija Jugoslavije. Ta snaga je ponudila program, projekt oslobodilačke borbe. Taj projekt se zasnivao na najširoj političkoj osnovi, prikupiti sve snage spremne da se bore za oslobođenje zemlje i ponuditi izgradnju novog društva, zasnovanog na radnom čovjeku i građaninu, uz poštovanje nacionalne ravnopravnosti i socijalne jednakosti.

Nije to bila nikakva ortodoksna i tvrda dogmatska linija, kako to danas tvrde 80 godina poslije zatucani šoviniisti i klerofašisti. Da je to bila Narodnooslobodilačka borba, da je bila takva, da je bila dogmatska, nikada ne bi urodila plodom. Ali, nećemo se baviti tim koji danas prekrajaju povijest. Nažalost, to danas dosta uspješno čine i pokušavaju vratiti kotač povijesti natrag. Mi nemamo potrebe braniti NOB-e i sve ono što su učinili jugoslovenski partizani. Njih su branili i odbranili djela koja su činili. Njih brani činjenica da to priznaje i sav normalan svijet.

Samo da ih podsjetim, da podsjetim te demokrate, da su na obilježavanju 70-te godišnjice oslobođenja u Normandiji, na velikom ekranu ispred kojeg su sjedili svi važni državnici svijeta, bile prikazane slike vođa antihitlerovske koalicije. Samo njih pet. A, znate li ko je bio peti? - Josip Broz Tito.

Ali, nećemo dalje o tome. Naši slavni poštovani prethodnici dobili su svoju bitku protiv uništavanja ljudske civilizacije. Na nama je danas da učinimo sve da se aveti prošlosti ne vrate u punoj snazi na povijesnu pozornicu. Dakle, naše je da bijemo našu bitku protiv modernog neofašizma koji sve odvažnije pokazuje svijetu svoje nakazno lice i svoje anticivilizacijske namjere. Na nama je da učinimo sve što možemo. Da poslije svega što nam se desilo devedesetih godina i što nas je vratilo vremenski i civilizacijski mnogo unazad kako bi se danas svojim snagama vratili u

normalne svjetske civilizacijske procese. Prostor bivše Jugoslavije treba normalizaciju stanja i odnosa među državama. Umjesto pregrada i zidova mi moramo početi graditi i mostove. Naši ljudi nisu porušili mostove. Te mostove porušile su vladajuće političke elite. Kako bi se situacija i odnosi normalizirali, oni moraju biti građeni na međusobnom poštovanju i otklanjanju svih prepreka, uspostavljanju neophodne ekonomske suradnje koja će donijeti korist svima.

Da bi se uspješno razvijali, mi moramo uspostaviti zajednički ekonomski prostor koji će osigurati normalnu cirkulaciju kapitala, znanja i ljudi. Svi znate koliko nam treba vremena da pređemo novonastale granice. To je nedopustivo rasipanje vremena i novca. Ako se u Evropi može putovati preko otvorenih granica i naše granice moraju biti otvorene za suradnju. Mi moramo između naših država uspostaviti našu varijantu šengena. Mi poštujemo nove političke realnosti, novu državnu strukturu i arhitekturu ali mi također moramo ukloniti sve prepreke povezivanju kultura i otvoriti prostor kulturnoj integraciji. To su tražili i na tome radili naši slavni preci i nosioci ideja jugoslovenstva. Nestanak Jugoslavije ne znači odustajanje od ideja kulturne, ekonomske i ljudske integracije. Jedino kroz takav proces možemo uspostaviti trajan mir i osigurati uspješan razvitak. Koliko god to danas izgledao uzaludan posao mi moramo uporno na to pozivati i na tome insistirati. Mi znamo da su naše snage i mogućnosti ograničene, bile su i naših predaka u borbi 1941. godine. Neka nam oni budu uzor, jer su oni ipak pobijedili. Pozdravljam vas našim iskonskim pozdravom koji je danas potreban. SMRT FAŠIZMU!“

Vilmos Hanti, predsjednik Međunarodne federacije veterana otpora – antifašista

PUNA PODRŠKA ASOCIJACIJAMA ANTIFAŠISTA SA PROSTORA SVIH DRŽAVA NASTALIH RASPADOM JUGOSLAVIJE

„Dobar dan. Mi antifašisti moramo biti okupljeni i moramo pozdraviti ovaj skup u ime Međunarodne federacije antifašista. Prenosim vam pozdrave Međunarodnog pokreta antifašista. Naši jezici nisu isti ali su naše misli i naša srca jedinstvena. Međunarodna federacija pruža snažnu podršku svim naporima i borbi organizacija, odnosno asocijacija antifašista iz ove regije.

Antifašisti iz cijele regije bivše Jugoslavije doprinijeli su ukupnoj pobjedi nad fašizmom. Ono što je Tito učinio inspiriše i nas i daje nam snagu da se i mi dalje borimo za ono za šta se on zalagao. Sve ono što sam danas čuo od vas ovdje koji ste govorili mi to podržavamo, mi prihvatamo to. To treba da bude poticaj za dalju borbu za bolje sutra. Hvala!“

**Dženeta Omerdić, profesorica i savjetnica
člana Predsjedništva BiH, dr. Denisa Bečirovića**

BEZ ANTIFAŠISTIČKIH VRIJEDNOSTI BOSNA I HERCEGOVINA ALI I ZEMLJE IZ REGIONA TEŠKO DA ĆE OSTATI ISTRAJNE NA SVOM EVROPSKOM PUTU

„Poštovani organizatori, dragi antifašisti Bosne i Hercegovine i regiona, dragi gosti, sugrađanke i sugrađani Grada Tuzle, svakako i okolice, izuzetna mi je čast što imam priliku da vas danas pozdravim i da vam se obratim u ime člana Predsjedništva BiH dr. Denisa Bečirovića.

Danas smo ovdje da odamo počast svima onima koji su poginuli tokom Drugog svjetskog rata u Narodnooslobodilačkoj borbi, ali, molim vas, nemojmo zaboraviti ni one koji su svoj život dali u Odbrambenooslobodilačkom ratu tokom devedesetih godina, tokom agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Zašto ovo kažem. Zato što smo mi u Bosni i Hercegovini svjedoci postojanja generacija koje su u različitim periodima branile iste vrijednosti. Branili su slobodu, branili su pravo na život, branili su jednakost i branili su sve ono što mi danas ponovo pokušavamo vratiti u svakodnevni život.

Ono što je bitno naglasiti jeste da je država Bosna i Hercegovina uvijek bila na pravoj strani historije, uvijek. U našem državno-pravnom identitetu su sadržani svi principi antifašističke borbe. Međutim, dozvolit ćete mi da prenesem i sljedeću poruku. Mi u Bosni i Hercegovini smo svjedoci da 1945. godine nije stavljena tačka na borbu protiv fašizma.

Rekli bismo da je stavljen zarez. I zato vas molim da svi vi koji predstavljate antifašističke organizacije iz Bosne i Hercegovine i regiona još više, zajedno sa zvaničnim predstavnicima vlasti koji imaju sluha za ono za šta se borite godinama, da zaista implementiramo u stvarni svakodnevni život. Nama je potrebno ponovo vratiti jednakost svih, potrebna nam je sloboda, potrebna nam je dosljedna implementacija socijalne pravde. Bez tih antifašističkih vrijednosti Bosna i Hercegovina ali i zemlje iz regiona teško da će ostati istrajne na ovom svom evropskom putu.

Molim vas, neko je prije mene naglasio, fašizam u onom obliku u kojem je poražen 1945. godine ne postoji, ali ćete dozvoliti da kažem da danas možda postoji i opasniji, perfidniji oblik fašizma. Naše generacije danas se odgajaju da je uredu veličati ratne zločince, da je uredu negirati ratne zločine i ono što je posebno opasno da je sasvim prihvatljivo educirati o jednom revizionističkom pristupu historiji i historijskim činjenicama. I to je opasnost, i to je borba koja je pred nama. I ne preostaje nam ništa drugo nego da zasučemo rukave i svako spram svojih kapaciteta se potrudimo da za ono što su se naši preci borili i izborili mi zadržimo u 21. stoljeću. S tim u vezi, pozdravljam još jednom sve prisutne, gostima svakako želim dobrodošlicu, da se fino provedu u Tuzli, u Bosni i Hercegovini. Živjela država Bosna i Hercegovina i, svakako, SMRT FAŠIZMU!“

PLATFORMA ZA IZGRADNJU ANTIFAŠISTIČKOG DRUŠTVA U 21. STOLJEĆU

Predstavnici antifašističkih organizacija iz država nastalih raspadom Jugoslavije, na sastanku održanom u Zagrebu 11. marta 2022. godine, čiji je domaćin bio Savez antifasističkih boraca i antifašista Hrvatske, raspravljali su o brojnim izazovima sa kojima se suočavaju u današnjem društvenom trenutku, ali i o svom zajedničkom odgovoru na njih.

Kontinuitet razgovora o ovom pitanju i razmatranja predloženog nacrtu zajedničke Platforme nastavljen je na sastancima u Ljubljani, Sarajevu, te Nikšiću 13. jula 2024. godine, ali i na organima svih državnih boračkih i antifašističkih organizacija u vremenu između Zagreba i Nikšića..

Svjesni ozbiljnosti trenutka i vremena u kojem živimo, ali i potencijalnih opasnosti trendova što su sve prisutniji u nemalom broju europskih država, pa tako i u našim, kao i svoje odgovornosti za očuvanje i odbranu povijesnih istina i neprolaznih vrijednosti antifašizma, konstatiramo:

Djelovanja kojima se poriču tekovine i vrijednosti antifašizma suprotna su temeljima ujedinjene Evrope i ustavnim temeljima naših država. Unatoč tome, takva se djelovanja kod nas toleriraju, a nerijetko javno zagovaraju i institucionalno podržavaju.

Stoga se, konstantno, pitamo:

- Kako reagovati u ovim političkim i ekonomskim okolnostima?
- Jesmo li u stanju očuvati slobode koje su krvavo osvajane u našoj zajedničkoj historiji?

Nameće se odgovor da antifašisti moraju svakodnevno raditi na tome; promovisati i razvijati građansko društvo i braniti osnovna ljudska i individualna prava koja ne smiju biti politički marginalizirana u državama koje jesu ili žele biti dijelom evropske porodice država.

Mi moramo odgovoriti na pitanje: Koja je zajednička crvena linija preko koje nećemo preći?

To je pitanje koje treba da postavimo zajedno, ali i da ga nametnemo našim društvima. To je pitanje koje treba da postavi i svaki pojedinac sebi u svom ličnom mikrokosmosu.

Antifašizam je civilizacijska vrijednost koja stoji iznad svih ideoloških i političkih opredjeljenja. To je moralni stav, po kojem je fašizam zločinačka tvorevina sa kojom nema kompromisa i posljednji je trenutak da se sve antifašističke i demokratske snage u našim zemljama ujedine i kažu odlučno i generacijsko "ne" fašizmu koji opet dolazi na naše kućne adrese kao i '41. prošlog stoljeća. Gotovo svaki dan suočavamo se s pokušajima historijskog revizionizma, u vrijeme kada fake news, natpisi na društvenim mrežama i teorije zavjere imaju više utjecaja na javni diskurs od činjenica sadržanih u naučnim i historijskim knjigama. Protiv takvih laži možemo se boriti

samo insistirajući na istini i to kroz obrazovanje i odgoj, kako u školi tako i u porodici, te javnom prostoru. Upravo zato ne smijemo zaboraviti pouke naučene u Drugom svjetskom ratu. Moramo stvarati tolerantno i uključivo društvo lišeno ekstremizama, nacionalizama, mržnje i netolerancije. Društvo koje će biti na ponos svima koji su se žrtvovali za te vrijednosti. Društvo koje će se uvijek naći na ispravnoj strani historije. Društvo antifašizma za 21 vijek. Istovremeno, ne možemo biti imuni i šutjeti na brojne neofašističke pojave i politike u svijetu, koje posljednjih godina jačaju, a njihov uticaj značajno se osjeti i prelijeva i u naše države.

Antifašistički savezi iz naših zemalja, u ime starih i mladih antifašista i boraca za slobodu, svih generacija čestitih Slovenaca, Hrvata, Bosanaca i Hercegovaca, Srba, Crnogoraca, Makedonaca i drugih građana koji žive sa nama, ponosno donosi Platformu za izgradnju antifašističkog društva u 21. stoljeću:

- Antifašisti se zalažu za očuvanje Evrope izgrađene na zajedničkom antifašističkom naslijeđu, a protiv su svih oblika potkopavanja tih temelja, jer to jeste direktni udar na njen demokratski poredak.

Zlatko Dukić

MEDIJSKA MARGINALIZACIJA ANTIFAŠIZMA – KAKO I ZAŠTO?

(Prilog za Okrugli sto povodom 80. godišnjice Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u Sanskom Mostu, 22. juna 2024. godine)

Pošto smo mi, danas ovdje okupljeni, saglasni u tome da je i **Drugo zasjedanje ZAVNO-BiH-a** presudna tekovina antifašističke borbe, dakle kolosalna antifašistička vrijednost – posebno zbog usvajanja **Deklaracije**, kao povelje naroda Bosne i Hercegovine i faktičke preteče **Povelje Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima**, usvojene 1949. godine – imamo razlog više za to da se, 80 godina kasnije, ozbiljno zapitamo zašto, iz kojih razloga i, posebno, sa kojim ciljem prilično razjedinjeni, povremeni i nedovoljno organizovani naš aktuelni antifašizam - **hronično ima sporredno mjesto u medijskom tretmanu i, uopšte, našem javnom prostoru**. Nije dovoljno stav o tome svesti na vlastito, prigušeno pojedinačno nezadovoljstvo zato što se u informativnoj emisiji ove ili one televizije, u novinama ili na društvenim mrežama, pod uslovom da se ikako pomene, neka antifašistička manifestacija, događaj ili povod, smjeste pred kraj emisije, uvrh glave kao vijest u novinama i na portalima. Pa da samo nemoćno odmahnemo rukom, progundamo nešto sebi u bradu i očas to zaboravimo.

U isto vrijeme, u vrh interesovanja i pregleda aktuelnih i važnih događaja stavljaju se učestale manifestacije neofašizma. Urednici medija su vrlo hitri i ažurni kad nas treba obavijestiti o tome da je na nekoj fudbalskoj utakmici, na nekom skupu povodom datuma iz nedavne ratne prošlosti ili u nekoj trećoj prilici, došlo do siledžijske demonstracije fašističke ikonografije, poziva na obračun ili primjera ratnohušakačkog arlaukanja. Tada nas – ozbiljno, a ispravno i s razlogom – upozore na povampirenje fašizma, koji ovdje i dalje ima pogodne tle i dobro se prima, kad god se i gdje god se posadi.

O čemu se, dakle, tu uopšte radi – kad znamo i vidimo ovu obrnuto proporcionalnu šemu pristupa dvjema stranama istog, mračnog problema?

Otkud i zašto to da se profašistički ekscesi naglašeno i s razlogom ističu u prvi plan, a antifašistički glas, makar bio i pretežno dekorativno-paradne i svečarsko-manifestacione profilacije, obavezno tisne ukraj, na marginu, pa ispada da se javnost tek reda radi o tome obavijesti, ako se ikako i obavijesti?

Valjalo bi se dobro potruditi u traženju odgovora na ovo pitanje, za šta danas i ovdje nije prilika. Zato ću samo **pokušati dokučiti neke od elemenata za ozbiljnije razmišljanje o ovoj temi i nagovijestiti moguće načine promjene tog stanja** – i o nama, korisnicima javnog informisanja kad se radi, a i o ljudima u medijima kad je riječ.

Najprije se moramo vratiti na početak problema i na pitanje - **gdje su danas, šta su, kakvi, u čijoj funkciji i kako baždareni mediji javnog informisanja kod nas?**

Kako god to nekom zvučalo, mislim **da je javno informisanje u vrhu spiska profesija, koje su se, za više od tri minule decenije, u nas srozale na najnižu moralnu, profesionalnu i estetsku tačku.** Divljačko-haotična tajkunska tranzicija je u oblasti javnog informisanja, kao u rijetko kojoj drugoj sferi, proizvela ekspanziju **poltronstva, neobjektivnosti, sluganstva, doziranog informisanja i priklanjanja ovoj ili onoj nacionalnoj, političkoj, interesnoj, ideološkoj** itd. opciji.

Krajnje uprošteno kazano, nikad ovdje **nije bilo toliko podjela, rovova i ujedanja i među novinarima i u informisanju.** Nikad, kao od devedesetih godina prošlog vijeka, nije bilo tako povoljnih uslova za to da lako prosudimo kom jat u kom političkom, nacionalnom i interesnom taboru pripada neka novina, neki radio ili televizijski program, ovaj ili onaj portal. I nikad se, kao sada nije – sa stanovišta objektivnog izučavanja elementarnih premisa ove profesije – moglo lakše i slikoviti-je zaključiti kako ne treba raditi, kako se ne smije informisati, kako izgleda s umišljajem odvagana, zlonamjerna, maliciozna, frizirana, grubo neobjektivna informacija...

Držim da su tri osnovna razloga za tu pojavu, tačnije - za posljedice pojave, čiji uzroci su:

1. Naopaka privatizacija je zajahala i prostor javnog informisanja, pa je bjeso- mučna tajkunizacija omogućila i to da su se mnoge krive ruke, na krivim mjestima, dočepale i medija;

2. Ekonomske prilike, koje su odavno postale neprilike, medije su više gasile i zatirale, nego podsticale i razvijale, pa je njihovo održavanje na tom, divljem tržištu – u uslovima beznadežnog smanjenja tiraža i pretvaranja medija u robu – moguće jedino kad se razlikuješ od drugog i kad se dočepaš, a ako treba i izmisliš senzaciju, aferu, slučaj, skandal;

3. Profesija novinar je frontalno razvodnjena, relativizirana i pojeftinila – do mjere, u kojoj mladi ljudi koji završe studij žurnalistike (a četiri su takva fakulteta u ovoj zemlji), jedva čekaju da se zaposle u bilo kom mediju, ne pitaju za profesionalnost, za etičnost, za to čiji je i kakav medij, za to mogu li ono što znaju iskazati, primarno im je da rade, i to samo onako kako gazda kaže.

Najmanje što se množe desiti u takvoj klimi – i što, nažalost, imamo – jeste **opasno negativna selekcija informacija,** njihovo svrstavanje po ključu **nacionalnog, političkog, tajkuskog, teritorijalnog,** a nerijetko i **vjersko-ideološkog profiliranja.** Sa otužno malim brojem izuzetaka, koji samo potvrđuju to pravilo.

U oči pada nekoliko oblika iščašenja, dakle anomalija, na koje smo već navikli i, nažalost, po inerciji ih prihvatili kao nešto normalno:

. **o istom događaju se govori na različit način**, zavisno od potreba onoga u čijim rukama ili na čijoj strani je medij,

. iz istih razloga, **izostavljaju se ili retuširaju činjenice, a odmah prilazi komentaru**, što je zanatski nedopustivo, jer se tako zlatno novinarsko pravilo „činjenica je neprikosnovena, dakle obavezna, a komentar slobodan“ – grubo baca pod noge,

. **događaj se zanemari, zaboravi, kao da ga nije bilo**, jer onome čiji je medij – i onima kojima je medij namijenjen – on ne ide u prilog, ništa mu (im) ne znači ili je, vrlo često, protiv njegovog (njihovog) interesa, ubjeđenja i svjetonazora, plus što se pervertirano uklapa u izreku „ono što nije zabilježeno (u mediju), nije se ni dogodilo“.

U tako izopačenoj „kvadraturi kruga“ naše medijske slike, nekim medijima (i ljudima u njima) **najmanje je potrebna još i afirmacija antifašizma**, s kojom bi bili još izraženije protiv sebe, svog interesa i svog ubjeđenja. I zato svečarske, manifestacione prilike, kada se, recimo, prigodno oblježavaju datumi iz antifašističke prošlosti – obično **u takvim medijima izostaju ili su informacije o njima gurnute u stranu, među nevažne**. I zato javnost **ne zna ono što bi morala znati, na šta ima pravo**, kad se radi o obilježavanju važnih datuma iz **Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilačke borbe**. Jer, medijski mandarini novog doba, u skladu sa svojim konjunktorno-merkantilističkim, profitnim i politički izvitoperenim aršinima, to redovno svrstaju u rubrike „**mračne prošlosti**“, „**komunističkog masla**“, „**retrogradnih ideja**“, itd.

Ne znaju, na svoju i našu žalost, da zanemarivanje i najmanjeg oblika javljanja antifašizma, potvrde da ima onih koji ga osjećaju, koji ga žive i poštuju, predstavlja kakvu-takvu, ali bolju nego nikakvu, branu protiv svih novih oblika fašističkog povampirjenja i neofašističkih pojava.

Dubok glib nemoralnog i neprofesionalnog, direktno je, tako, proporcionalan količini neosjećaja za to da je – na isti način, na koji se javnost upozorava na četničko okupljanje u Višegradu, mahanje kukastim krstom na fudbalskom stadionu ili na monstruznu parolu „Nož, žica, Srebre-nica“ – potrebno dati javni značaj činjenici da se ne zaboravljaju datumi iz Drugog svjetskog rata, zajedno sa datumima iz borbe protiv fašizma iz Oslobođilačkog rata 1992-1995. godina... To je cjelina, to su dvije strane jedne, ozbiljne, važne, krupne, vjerodostojne priče o našoj borbi protiv fašizma.

Jasno nam je da će se teško i sporo promijeniti ono što imamo kao iskustvo, samo uz ovakvo skretanja pažnje. Posebno zato što, ponoviću, antifašizam i, uopšte, patriotski front ove zemlje – i dalje hronično pati od nedovoljnog jedinstva, manjkave organizovanosti, ali i olčitog zanemarivanja, izraženog u odsustvu podrške i razumijevanja, a u nekim slučajevima i grubog ismijavanja i ponižavanja od strane vlasti. **Sve i dalje počiva na entuzijizmu, jednoj vrsti pozitivne ubijeđenosti i nadahnuća**. Ali, zahvaljujući medijskoj ignoranciji, čak podsmijehu, izaziva ignori-

sanje i neshvatanje, pa se može čuti i ono sirovo, primitivno, anticivilizacijsko „Šta hoće te starkerlje“ ili „Zar će nam opet komunisti nametati svoje?“ i slično.

Sve to je, znamo, najprije i najviše **posljedica mnogih manjkavosti i šupljina, ali i neshvatljivih naopakosti u našem obrazovnom sistemu** (npr.: „**dvije škole pod jednim krovom**“; učenje po nastavnim planovima i programima susjednih zemalja, frizirana istorija, itd.). Jer, ako mlad čovjek iz kuće ne ponese osnovno znanje o fašizmu i antifašizmu, pa ga još i u školi tome ne nauče – jer su naši udžbenici istorije uvredljivo skromni u lekcijama na novu temu, onda se, zaista, ne smijemo čuditi nad podatkom da će posao formiranja sakatih ličnosti, sakatih u smislu nepoznavanja bar osnovnih civilizacijskih, univerzalnih vrijednosti antifašizma, mediji javnog infomisanja dovršiti na najbolji način tako što će zanemariti, gurnuti na marginu, proglasiti beznačajnim i nevažnim svaki, čak i najmasovniji oblik antifašističke aktivnosti, organizovanja i djelovanja.

Zato je borba protiv medijskog ignorisanja, hotimičnog zanemarivanja i smišljenog potiskivanja antifašizma, antifašističkih snaga, primjera organizovanja starih, ali i mladih poklonika borbe protiv novih oblika fašizma - **civilizacijski trajan zadatak i trajno opredjeljenje**, u kome ćemo najbolje istrajati i uspjeti onda **kada to bude svojstvo svakodnevne svijesti, prakse i navike što većeg broja, naročito mladih ljudi**.

Drukčija projekcija ovog pitanja je beskorisna, štetna i opasna improvizacija, nemar i neozbiljnost. A naš antifašistički front, koji se – i ovog puta – javnosti nameće uz jedan od najvećih datuma naše antifašističke prošlosti, iz ovog mora izvući još više razloga za učvršćivanje u uvjerenju da se medijima – s rijetkim časnim izuzecima, poput **Oslobođenja**, koje je čedo antifašizma i dubokih antifašističkih korijena, te **FACE TV** i povremeno **Federalne televizije** – predstavimo argumentima, koji će i najtvrdim, najzaostalijim i najviše prepariranim glavama u njima pomoći da shvate da je **antifašizam trajno opredjeljenje normalnog, mentalno zdravog čovjeka, a ne ideološka ili neka druga, prevaziđena zabluda**.

Moguće je da se to jednog dana ostvari, da generacije koje dolaze, pogotovo ako im antifašizam bude iskreno ubjeđenje i životni pogled, trijumfuju u nastojanju da medijima u nas bude privlačno i nešto poput ovog što mi ovdje radimo, a ne samo to hoće li, danas-sutra, neka neofašistička protuha napraviti eksces i isprovocirati sukob. Kad to tako bude, onda će i opšte prilike biti bitno povoljnije, demokratskije, a mediji – pogotovo oni kojima to još nije ušlo u glavu – shvatiti da je antifašizam prostor na kome i oni mogu postići više, ostvariti bolje i afirmisati se objektivnošću, moralom i profesionalnošću. Više nego dosad i više nego sada.

Pri čemu, naravno, ne smijemo zaboraviti i naše obaveze. Posebno:

1. Upornije i istrajnije nametati svoj rad, svoje poglede i svoja iskustva kroz redovnu, neprestanu komunikaciju, kontakte, saopštenja i konstruktivnu agresivnost prema medijima;

2. Iskoristiti sve mogućnosti pristupa mladim naraštajima, radi njihovog educiranja i popunjavanja šupljina, koja im ostavlja oficijelni obrazovni sistem, te

popularisati i osnovno informisanje o tradiciji antifašizma i stalnim opasnostima od neofašizma;

3. Spremno reagovati na svaki oblik skrnavljenja antifašizma i antifašističke tradicije, na uvođenje neofašizma na mala vrata, kao što je rušenje antifašističkih spomen-obilježja, njihovo premještanje, obezvredivanje, itd. – jer se na uobičajeno sirovo kidisanje profašističkih i neofašističkih ideja i grupa, jedino uspješno može odgovoriti pozitivnom upornošću i ponavljanjem nepobitnih činjenica i argumenata.

Sve ovo je, naravno, mnogo lakše kazati, nego postići. No, moramo biti načisto s tim da dosad o ovoj temi nismo dovoljno ni govorili. Uglavnom smo se neumorno i aktivno vrtjeli u krugu ubijedenih antifašista, organizovanih ili neorganizovanih, povezanih ili ne, „lupajući glavu“ time kako se nametnuti, kako privući medije javnog informisanja, kako ono što radimo učiniti atraktivnim i važnim. I najčešće se oslanjali na usamljene istomišljenike ili poštovaoce u medijima, pretežno lokalnim, dok su oni drugi, oni s višeg nivoa – uključujući i državne javne servise u sve tri varijante – uredno ignorisali ono što antifašisti rade, posebno u unutrašnjosti.

Vjerovati u to da će se ovakav odnos i ovakav manir morati i moći promijeniti – **naša je obaveza, naša dužnost, konačno jedna od zadaća**, koja će biti potvrda smisla onoga što radimo. Problem će, vrlo vjerovatno, biti vrijeme, potrebno da se to ostvari. Ali, antifašistička borba nikad nije bila lišena problema, nikad pošteđena iskušenja i teškoća, pa to ni sada neće biti slučaj. Uostalom, da bogata antifašistička tradicija i brojne generacije antifašista nisu vjerovali u mogućnost nadjačavanja problema, iskušenja i teškoća – nigdje ih ne bi bilo.

Zato ni mi nemamo pravo na drukčiji odnos.

RUKOVOĐENJE I KOMANDOVANJE ORUŽANOM BORBOM NA TRI FRONTA

Rukovođenje i komandovanje OS i ARBiH tokom 1993. i početkom 1994. godine se suočilo sa vođenjem oružane borbe na dva i tri fronta, što ionako složenu situaciju još više komplikuje. Srpsko-crnogorski agresor sa VRS, koristeći zauzetost ARBiH u borbi sa HV i HVO, preuzima ofanzivna borbena dejstva u Istočnoj Bosni, s ciljem okupiranja Srebrenice, Žepe i Goražda. RiK sa nivoa GŠARBiH usmjerava i pruža pomoć koliko je u toj situaciji bilo moguće, s obzirom da, zbog aktiviranja fronta na cijelom ratištu, nije u stanju direktno da interveniše i pruži pomoć u snagama. Agresor uspijeva okupirati dobar dio ovog dijela Podrinja, ali ne i prostor u cjelini, zahvaljujući, prvenstveno, odlučnoj odbrani branilaca i angažovanju međunarodne zajednice.

Sarajevo je neprekidno na udaru agresora, pa RiK preduzima mjere, radnje i postupke kako bi se adekvatno suprotstavili agresoru i spriječili ga u njegovoj namjeri da ovlada prostorom Bjelašnice i Igmana i time potpuno blokira Sarajevo. Koristeći razvučenost snaga ARBiH na širokom frontu u sukobima sa oba agresora, koncentrišući jake manevarske snage, agresor je u ljeto 1993. godine zauzeo Grebak, Trnovo, Treskavicu, podbjelašnička sela, Bjelašnicu i najveći dio Igmana.

Intervenišući snagama iz Sarajeva i snagama 3. korpusa, koje su pristizale na Igman, agresor je spriječen da ovlada Igmanom i da presiječe "Put spasa", koji je iz Pazarića preko Igmana i Hrasnice, vodio do Sarajeva. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine i GŠARBiH, pored RiK-a, istovremeno vodi diplomatsku borbu sa međunarodnom zajednicom i komandom UNPROFOR-a za zaustavljanje ofanzive agresora i njegovo vraćanje sa planina Igmana i Bjelašnice.

Na drugim dijelovima fronta vođena su uspješna borbena dejstva:

- odbrana Olova;
- odbrana brčanskih slobodnih teritorija;
- odbrana Teočaka, Čelića, Gradačca;

- odbrana Tešnja i Maglaja, iako su se jedinice ARBiH na tim prostorima našle u veoma teškoj situaciji poslije zajedničke ofanzive oba agresora na Žepče i Novi Šeher, koja je dovela te snage ARBiH u okruženje.

Stanje u Bosanskoj krajini, pored agresora, u drugoj polovini 1993. godine zakomplikovao je Fikret Abdić sa svojim pristalicama, kada počinje da radi na stvaranju "Autonomne pokrajine Zapadna Bosna".

Fikret Abdić je računao na:

- naklonost stanovništva u Krajini, pošto je u njoj uživao veliki ugled;
- naklonost i podršku Hrvatske i predsjednika Tuđmana zbog njegovog odnosa i planova prema BiH;
- vezu sa srpskim rukovodstvom u Srpskoj krajini, te na podršku Miloševića i Karadžića, koji su računali na njega u ostvarenju svojih ciljeva u Bosni i Hercegovini;
- naklonost međunarodne zajednice;
- neiskustvo i nedostatak njemu ravnog autoriteta u Komandi i jedinicama 5. korpusa, kao jedinim ozbiljnim protivnicima autonomije.

U vezi sa djelovanjem Fikreta Abdića, Glavni štab ARBiH je Komandi 5. korpusa davao upute, zadatke i naređenja. Komanda 5. korpusa je pravilno reagovala i Fikretu Abdiću uputila pismo upozorenja, u kome je, između ostalog, navedeno:

"Od Vas smo očekivali objektivnije prezentiranje činjeničnog stanja pred Vrhovnom komandom OSRBiH i pred Predsjedništvom Republike Bosne i Hercegovine..."

„Najviše nas je iznenadio Vaš stav O NEOBAVEZNOSTI ODLUKE I NAREĐENJA IZ SARAJEVA. Ovom prilikom Vas upozoravamo da Vas odluke i naređenja itekako obavezuju. Također, ponavljamo našu spremnost za saradnju i sada i ubuduće, iako su naša vrata bila i prije širom otvorena. Gospodine Abdiću, u 5. korpusu - Komandi i jedinicama, nalaze se razboriti i razumni ljudi koji veoma dobro znaju razlučiti dobro od lošeg i, shodno tome, krajnje odgovorno i uz saglasnost pretpostavljene komande poduzet ćemo odgovarajuće mjere. S tim u vezi, pozivamo Vas na sastanak koji bi se održao u Komandi 5. korpusa, s ciljem razrješenja prisutnih nesuglasica, a Vama nudimo da odaberete vrijeme i sagovornike.“¹

Abdić ne prihvata poziv Komande 5. korpusa, već pojačava propagandu protiv 5. korpusa i vojnog i državnog vrha u Sarajevu. Da bi se razriješio spor i pokušao izbjeći treći front, u Krajinu je, posredstvom UNPROFOR-a, doputovala državna delegacija Republike Bosne i Hercegovine, 6. 10. 1993. godine, koju su sačinjavali Rasim Delić, komandant GŠ ARBiH, Bakir Alispahić, ministar MUP-a Republike Bosne i Hercegovine, Mirsad Ćeman, ispred SDA, Mustafa Cerić, ispred Islamske zajednice BiH, Mustafa Hajrulahović i Sulejman Vranj, članovi GŠ ARBiH. Zadatak delegacije bio je:

- Otkloniti ili umanjiti posljedice nastale proglašenjem AP Zapadna Bosna, od 27. 09.1993. godine;
- Pokušati u neposrednom kontaktu sa Fikretom Abdićem otkloniti probleme i vratiti jedinstvo Krajišnika u borbi protiv srpskog agresora;

¹ Komanda Petog korpusa, Broj 02/882-96., Datum, 05. 09. 1993., Arhiv KOID VF BiH, arhivski broj 323.

- Informisati stanovništvo Krajine o naporima državnog i vojnog vrha za iznalaženje mirnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu, kao i rezultatima dosadašnje borbe na političkom i vojnom planu.

Na prvom sastanku sa komandantom 5. korpusa delegacija je upoznata:

- da je Abdić otpočeo sa vojnim angažovanjem svoje vojske prema Cazinu i Bihaću;
- da se srpske snage pripremaju za napad na 5. korpus;
- da do sukoba snaga "Narodne odbrane" i jedinica 5. korpusa nije došlo, ali da je stanje na ivici sukoba;
- da je došlo do podjele u SDA i u Islamskoj zajednici, pa i među stanovništvom, posebno u općinama Velika Kladuša i Cazin;
- da u redovima 5. korpusa ima kolebljivaca i pristaša Fikreta Abdića, a u Velikokladuškoj i Cazinskoj brigadi pristalica 5. korpusa;
- da je već oko 300 pripadnika 5. korpusa prešlo na stranu Abdića, i da je 117 pripadnika mobilisanih u Narodnu odbranu prebjeglo u 5. korpus.

Iz referisanja Komande 5. korpusa i komandanata brigada delegacija državnog i vojnog vrha shvatila je svu ozbiljnost situacije i riješenost Komande i jedinica 5. korpusa da se do kraja obračunaju sa Fikretom Abdićem, dajući podršku stavovima državnog i vojnog vrha. Delegacija se nije sastala sa Fikretom Abdićem, jer on to nije htio.

Opšti je zaključak da je boravak delegacije u Krajini bio pozitivan, da je učvrstio pozicije političkih snaga lojalnih Republici Bosni i Hercegovini, te da je komande i jedinice 5. korpusa usmjerila i učvrstila, prvenstveno, za borbu protiv srpskog agresora, a i protiv Fikreta Abdića, ako ne odustane od svojih namjera.

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine i GŠARBiH, od početka agresije, čine sve da ne dođe do sukoba sa HV i HVO, pristajući na razne ustupke, sve u cilju zajedničke borbe protiv srpskog agresora.

Međutim, politika Republike Hrvatske, na čelu sa Franjom Tuđmanom, nije odustavljala od zacrtanih ciljeva, da, oslanjajući se na dogovore Milošević-Tuđman, a potom Karadžić-Boban, zaokruži "hrvatski" teritorij u Bosni i Hercegovini i priključi ga Hrvatskoj.

Vens-Ovenov prijedlog mirovnog rješenja, koji je protežirao stvaranje nacionalnih provincija, došao je kao dar s neba velikohrvatskim nacionalistima. Ne čekajući konačan dogovor, potpisivanje eventualno usaglašenog sporazuma, rukovodstva Republike Hrvatske i HZ-HB su pokrenula aktivnosti da omeđe i etnički očiste "hrvatske nacionalne prostore". Tako je 15.01.1993. godine nominalni ministar odbrane Republike Bosne i Hercegovine Božo Rajić (koji ovu dužnost nikada nije obavljao), u ime HZ-HB naredio da se u operativnim zonama HVO na prostorima Vens-Ovenovih projektovanih hrvatskih provincija 3., 8. i 10. (Posavina, Hercegovina sa livanjsko-du-

vanjskim područjem i dio Srednje Bosne, s Travnikom i Lašvanskom dolinom) sve jedinice ARBiH moraju prepotčiniti Glavnom stožeru HVO, ili će biti razoružane silom.²

Incidenti i otvorena agresija počinju u Lašvanskoj dolini, Konjicu, Jablanici, Mostaru, Kiseljaku, Kaknju, Zenici, Novom Travniku, Gornjem Vakufu, a kasnije u Travniku, Bugojnu i drugim mjestima.

Državno i vojno rukovodstvo Republike Bosne i Hercegovine ponovo, u više navrata, čini sve da se zaustavi otvoreni sukob sa HV i HVO. Tako je predsjedavajući Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović o prekidu sukoba sa HVO dana 30. 09.1993. godine, u skladu sa Zajedničkom deklaracijom Izetbegović-Tuđman od 14.09.1993. godine, ponovo naredio prekid sukoba, ali da jedinice ARBiH budu u punoj gotovosti da odgovore na svaki napad HV i HVO.

Ovo naređenje je ispoštovano u dolini Neretve.

Analizirajući rezultate ARBiH u odbrani od agresije HV i HVO u dolini Neretve značajno je istaći sljedeće:

- da je spriječena okupacija cijelog Mostara, i pored izrazite nadmoći snaga HV i HVO i potpune blokade jedinica 4. korpusa;

- da su jedinice 4. korpusa uspjele proširiti slobodni prostor oko Mostara, uz lijevu obalu Neretve (prostor Bijelog Polja) i deblokirati grad Mostar i 4. korpus;

- da je djelovanjem 6. korpusa i drugih sastava ARBiH, kao i operacijom "Neretva 93", dio jedinica HV i HVO odvojen sa mostarskog ratišta i time olakšana odbrana 4. korpusa;

- da je 6. korpus u gornjem toku Neretve razbio jedinice HVO;

- da je herojskom i upornom odbranom Hercegovine, a posebno Mostara, ARBiH razbila san o hrvatskoj nacionalnoj teritoriji u tom dijelu Bosne i Hercegovine, sa Mostarom kao glavnim hrvatskim sjedištem;

- da su borci, narod i ostale strukture bili jedinstveni u borbi protiv agresora.

Na prostoru centralne Bosne manji sukobi sa HV i HVO traju od 1992. godine, nastavljaju se u 1993. godini, a intenziviraju se poslije naređenja Bože Rajića - da se na prostoru OZ "Srednja Bosna" jedinice Armije stave pod komandu HVO ili se razoružaju. Eskalacija napada HV i HVO na jedinice ARBiH počinje polovinom aprila 1993. godine. Napad je izvršen na prostoru općina Busovača, Kiseljak i Vitez, uz masovno ubijanje civilnog stanovništva, pljačke, paljenja i rušenja svega što je bošnjačko. Posebno su stradali Stari Vitez, sela Ahmići, Grahovci, Han Ploča, Tulice, Gomionica, Višnjica i Očehići, te civilno stanovništvo u njima.

Komande i jedinice ARBiH, odnosno, sistem RiK, nije iznenađen napadima HV i HVO, ali jeste njihovom brutalnošću i zločinima prema civilima i materijalnim dobi-

2 Licemjerstvo predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana prema RBiH vidi se, između ostalog, iz potpisanih sporazuma koje nije provodio. Primjeri: Sporazum o prijateljstvu i saradnji između RBiH i RH od 21.07.1992. godine i Dodatak Sporazumu o prijateljstvu i saradnji između RBiH i RH, od 23.09.1992. godine (Mensud Hero, Hrvatska Republika H-B, Agresija i zločin).

Tuđman, kao i Milošević, pokušava, i dobrim dijelom uspijeva, da pred licem međunarodne zajednice i njenih organa izigrava mirotvorca, a stvarno planira, organizuje, priprema i provodi agresiju na RBiH.

ma. Snage ARBiH su odgovorile na agresiju HV i HVO i preuzele inicijativu uspjevši da u kratkom roku, zahvaljujući uspješnom sistemu RiK-a i odlučnošću boraca ARBiH potisnu snage HVO, rasijeku ih i okruže u dva dijela: prostor oko Viteza, Novog Travnika i Busovače, te Kiseljaka i Kreševa. Poslije sukoba, održano je niz sastanaka čelnih ličnosti ARBiH i HVO, članova štabova i komandanata, odnosno njihovih predstavnika iz 3. korpusa i Operativne zone "Srednja Bosna" u cilju prekida sukoba i razmjene zarobljenika. Osim u razmjeni zarobljenika, drugih većih uspjeha nije bilo. HVO, u sadejstvu sa srpskim agresorom, uspijeva potisnuti snage ARBiH iz Žepča i Novog Šehera, čime dovodi u okruženje Tešanj i Maglaj i snage ARBiH u njima.

Sistem RiK-a u borbenim dejstvima sa HV i HVO na prostoru srednje Bosne karakterisalo je:

- Pravovremeno, adekvatno i efikasno djelovanje komandi i jedinica na napade HV i HVO i preuzimanje inicijative;
- Presijecanje i blokiranje snaga HVO na prostore oko Viteza, Novog Travnika i Busovače, te Kiseljaka, Kreševa i Žepča, iako su ovi okruženi prostori imali vezu sa HZ- HB preko Republike Srpske;
- Propao je glavni cilj rukovodstva HVO da spoji Srednju Bosnu sa Hercegovinom preko Fojnice, Gornjeg Vakufa, Prozora, te Novog Travnika, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Prozora.

Privremeno zatišje na frontu iskorišteno je za savjetovanje starješina užeg dijela GŠARBiH sa komandantima korpusa i ostalim komandantima na direktnoj vezi GŠARBiH. Savjetovanje, koje je inicirao i njim rukovodio komandant Glavnog štaba ARBiH, održano je u Zenici 21. i 22. avgusta 1993. godine.

Savjetovanje je imalo značaj iz sljedećih razloga:

- Prvi put su se na jednom mjestu sastali svi komandanti korpusa (izuzev 5. korpusa) i drugih potčinjenih sastava na direktnoj vezi GŠARBiH (sem Srebrenice, Žepe i Goražda).
- Sastanak je bio prilika za neposredno međusobno upoznavanje i upoznavanje sa situacijom u zonama odgovornosti korpusa i razmjenom iskustava u pogledu organizacije-pripreme i vođenja oružane borbe.
- Prisustvo sastanku predstavnika MUP-a Republike Bosne i Hercegovine iskorišteno je za definisanje i usklađivanje učešća sastava MUP-a u odbrambeno-oslobodilačkom ratu i usklađivanje sistema RiK snagama MUP-a u zoni odgovornosti ARBiH.
- Na osnovu izlaganja komandanata, izdiferencirani su ključni zadaci korpusa i drugih jedinica do kraja 1993. i u 1994. godini, što je definisano narednjima za 1993. godinu i direktivom za 1994. godinu.
- Sastanak je poslužio i za svestrano sagledavanje odnosa svih struktura prema Odbrambeno - oslobodilačkom ratu.

- Za prelazak na ofanzivnu fazu Odbrambeno - oslobodilačkog rata definisani su zadaci i mjere na daljim organizacionim promjenama u ARBiH (povećanje broja manevarskih jedinica) i organizaciji, pripremama i izvođenju aktivnih borbenih dejstava.

- Naglašen je značaj neposrednog sadejstva između korpusa i definisane su aktivnosti u kojima je to sadejstvo moguće ili neophodno.

- Razmatrani su već narasli socijalni problemi boraca i njihovih porodica, te zatražena pomoć institucija vlasti u razrješenju tih problema.

- Definisani su principi saradnje sa institucijama vlasti, uz pridržavanje principa jedinstva komandovanja.

- Naglašena je potreba i definisani izvori sigurnijeg logističkog obezbjeđenja.

- Reafirmisani su već izdati zadaci u vezi mobilizacije, sa težištem na poštivanju zakonitosti.

- Zaključeno je da se mali samostalni sastavi integrišu u veće jedinice, preformiraju ili ukinu, te da se glomazne jedinice preformiraju u više manjih pokretnih i efikasnijih jedinica.

- Naglašen je značaj zadržavanja multietničnosti u ARBiH, te istrajavanje na definisanom cilju odbrambeno-oslobodilačkog rata, tj. borbi za cjelovitu, nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu, u njenim međunarodno priznatim granicama.

- Zahtijevano je veće prisustvo iskusnih starješina viših komandi u nižim jedinicama i komandama, posebno u toku organizacije, pripreme i izvođenja borbenih dejstava.

- Zaključeno je da se predloži Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine donošenje odluke o činovima u ARBiH.

- Date su smjernice namjenskoj vojnoj industriji za proizvodnju neophodnih sredstava za daljnje vođenje oružane borbe.

- Dati su prijedlozi za ukidanje općinskih štabova odbrane, za formiranje 7. korpusa, sa sjedištem u Travniku, i za formiranje komande RV i PVO.

Poslije sastanka, dati su zadaci potčinjenim komandama i upravama GŠARBiH, a Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine upućeni prijedlozi za daljnje jačanje rukovođenja i komandovanja ARBiH.³

U skladu sa zaključcima Savjetovanja, Generalštab ARBiH je naredio formiranje Ratne oficirske škole za obuku i školovanje starješinskog kadra.

3 Rasim Delić, Armija RBiH: nastanak, razvoj i odbrana zemlje, Sarajevo, 2007. god.

ZNAČAJ BORBE ZA KOMUNIKACIJE I POVEZANOST TERITORIJA, ODGOVORNOST KORPUSA ARBIH

Agresijom HV i HVO na Republiku Bosnu i Hercegovinu, slobodne teritorije su ispresijecane i onemogućeno je nesmetano komuniciranje između 6. i 4. korpusa dolinom Neretve, 6. i 3. korpusa preko Kiseljaka, Kreševa i Fojnice, 3. i 2. korpusa preko Vareša.

Radi toga, GŠARiH usmjerava, a komande korpusa i njihove jedinice realizuju borbene zadatke na fizičkom povezivanju između korpusa. Realizacijom tih zadataka obezbijedile su se kakve-takve fizičke veze između: 1. i 6. korpusa, odnosno Sarajeva i ostalog dijela slobodne teritorije tunelom ispod aerodromske piste i planine Igman, 6. i 4. korpusa preko planine Prenj i dolinom Neretve, 6. i 3. korpusa preko Fojnice, Kačuna i Bilalovca, 3., 6. i 2. korpusa preko Vareša.

Padu dijela slobodne teritorije, pored izrazite nadmoći agresora, doprinijele su i određene slabosti subjektivne prirode u komandama i jedinicama:

- opuštenost komandi i jedinica;
- neadekvatno uređeni i branjeni položaji odbrane;
- nepostojanje uređenih odbrambenih položaja po dubini;
- nedovoljno i nepravovremeno sadejstvo i pomoć susjednih komandi i jedinica;
- neadekvatno i nepravovremeno i nedovoljno efikasno rukovođenje i komandovanje na terenu u najtežim situacijama;
- pomoć međunarodne zajednice, koja nije bila adekvatna;
- neadekvatna procjena komandi o mogućnosti sopstvenih snaga i snaga agresora;

Tokom dvodnevnog razmatranja brojnih problema u vezi s daljnjim vođenjem odbrane i problema u samoj Armiji definisani su najvažniji zadaci čijim su se izvršavanjem mogli očekivati bolji rezultati u daljnjem toku odbrane BiH od agresije:

- Obavezane su nadležne uprave Glavnog štaba OSRBiH da na osnovu zaključaka sa sastanka u Zenici pripreme zahtjev Predsjedništvu RBiH za reafirmaciju ciljeva odbrane od agresije, od kojih su neki dovedeni u pitanje;
- komande korpusa i drugi Glavnom štabu potčinjeni sastavi su na savjetovanjima, češćim okupljanjem i kontrolom potčinjenih te drugim mjerama trebali osigurati jačanje odgovornosti, reda i discipline kao i sistema rukovođenja i komandovanja;
- u izboru oblika i izvođenju borbenih djelovanja trebalo je stvarati organizacijske, materijalne i druge pretpostavke za izvođenje ofanzivnih bojeva i borbi uz primjenu masovnih diverzantskih i izviđačkih djelovanja u plićoj i većoj dubini rasporeda agresora;
- Uprava za školstvo se većim dijelom morala preseliti iz Sarajeva u Zenicu radi izrade planova i programa te organizacije obuke i školovanja komandira desetina, vodova, četa, komandanata bataljona, s tim da bi komande korpusa organizovale kurseve komandira desetina i vodova;
- dotadašnje samostalne jedinice "Zulfikar", "Crni labudovi", "Silver Fox", "Akrapi", "Muderis" i dr. trebalo je da na osnovu posebnog naređenja uđu u sastav korpusa i po potrebi se preformiraju ili uključe u već postojeće jedinice;
- definisane su izmjene u zonama odgovornosti korpusa i između korpusa, osim 5. korpusa, radi prikladnijeg organizovanja, pripreme i izvođenja planiranih borbenih djelovanja;
- Uprava za organizacijsko-mobilizacijske poslove obavezana je da pripremi naređenje o ukidanju okružnih i općinskih štabova odbrane, te prenošenje njihovih dotadašnjih nadležnosti na komande korpusa i brigada;
- ista uprava, zajedno s Upravom za kadrove i ostalim nadležnim upravama GŠ-a OSRBiH je trebalo da pripremi prijedlog za formiranje 7. korpusa u lašvansko-vrbaskoj regiji, te komande RV-a i PVO-a sa sjedištem u Zenici.

- nedostatak adekvatnih varijanti za postupanje komandi i jedinica u slučaju nepovoljnog razvoja situacije;
- nepostojanje adekvatnog plana kako očuvati oslobođenu teritoriju;
- neadekvatni, pa i nepostojeći planovi za izvlačenje snaga iz okruženja.⁴

SPORAZUMI IZMEĐU ČELNIKA REPUBLIKE HRVATSKE I REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE, ODNOSNO HV I HVO I ARBIH

Nakon što su Hrvatska vojska i Hrvatsko vijeće obrane krajem 1993. i početkom 1994. godine trpjeli poraze od ARBiH i kako je zacrtani cilj hrvatskog agresora sve očiglednije bio neostvarljiv, a poraz bio sve izvjesniji, pod pritiskom međunarodne zajednice u prvom redu SAD, sve više se pojavljivala mogućnost prekida ratnih dejstava HV i HVO na Bosnu i Hercegovinu.

Na promjenu stava hrvatskog rukovodstva prema Bosni i Hercegovini najbitnije su uticali:

- Čvrsti stavovi američke administracije u vezi sa daljnjom podrškom Hrvatskoj u njenoj borbi za teritorijalnu cjelovitost - da povuče svoju vojsku iz Bosne i Hercegovine i da, ako želi da SAD podrže cjelovitost Hrvatske, po istim principima Hrvatska mora uvažiti cjelovitost i državnost Bosne i Hercegovine;⁵

- Prijetnje institucija međunarodne zajednice Hrvatskoj da će biti izolovana kao Srbija i Crna Gora, ako ne prekine svoje vojno angažovanje u Bosni i Hercegovini;

- Podrška Evrope, posebno Njemačke, američkim zahtjevima za dezangažovanje Hrvatske i HV u Bosni i Hercegovini;

- Porazi HV i HVO protiv ARBiH i propast planova teritorijalnog osvajanja u Bosni i Hercegovini, a time i ideje o priključenju dijelova Bosne i Hercegovine zamišljenoj "velikoj Hrvatskoj";

- Prijetnje da će počinioci zločina nad Bošnjacima i njihovi naredbodavci za logore, mučenja i ubistva u njima, biti pozvani na odgovornost pred Međunarodni sud pravde.

U bosanskom političkom i vojnom vrhu postojala je stalna spremnost da se zaustave borbe sa HV i HVO i da se zajednički angažuju protiv srpskog agresora. U traženju mirovnog rješenja aktivno se uključuju značajne političke i vjerske ličnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini. Pregovori o trajnom prekidu sukoba održani su na aerodromu Pleso, 23. 02.1994. godine, uz posredovanje predstavnika UN, generala Žana Kota, komandanta UN snaga za bivšu Jugoslaviju i generala Majkla Rouza, komandanta snaga UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu. Završnom sastanku prisustvovao je i Jasuši Akaši, specijalni izaslanik generalnog sekretara UN. U ime

4 Stanje popune jedinica ARBiH za 1993. god., Mustafa Polutak, Kako smo branili BiH, str. 246.

5 Posebno je na tom planu bio aktivan američki ambasador u Hrvatskoj Piter Golbrajt.

ARBiH razgovorima su prisustvovali armijski general Rasim Delić, komandant GŠAR-BiH i brigadni general Mustafa Hajrulahović, načelnik Obavještajne uprave u GŠ AR-BiH, a u ime HVO general - pukovnik Ante Roso i general - bojnik Milivoj Petković iz GŠHVO. Na kraju je potpisan sporazum od strane Rasima Delića, ispred ARBiH i Ante Rose, ispred HVO, a kao svjedoci potpisali su Žan Kot, Majki Rouz i Jasuši Akaši.⁶

Bitne tačke mirovnog sporazuma su bile:

- Prekid vatre i potpuni prestanak neprijateljstava do 12:00 25.02.1994. godine;
- Postavljanje UNPROFOR- a na osjetljiva područja;
- Stavljanje teškog naoružanja iznad 12,7 mm pod kontrolu UNPROFOR- a ili povlačenje najmanje na 10 km od linije razdvajanja; za teška artiljerijska oruđa i tenkove na 20 km, najkasnije do 7.03.1994. godine;
- Otvaranje puteva za prolaz konvoja;
- Puštanje ratnih zarobljenika;
- Uspostavljanje Zajedničke komisije ARBiH i HVO.

Sporazumom od 27. 02.1994. godine, na sastanku zajedničke komisije, definisano je povlačenje jedinica ARBiH i HVO 2 km od linija razdvajanja. Na sastanku u Splitu delegacija ARBiH i HVO, na čelu sa Delićem i Rosom, uz posredovanje generala Džona Galvina, specijalnog vojnog izaslanika predsjednika Klintona, 11. i 12. marta 1994. godine, postignut je sporazum između ARBiH i HVO, koga su potpisali Delić i Roso.

Tom prilikom general Galvin je, između ostalog, rekao: „Ovo je historijski trenutak u koji vjerujem. Oba komandanta su dala svoj puni doprinos ovom, za sve ljude dobre volje, vrlo značajnom događaju. Izvijestiću američku Vladu i Predsjednika o ovom, zaista, važnom trenutku u kreiranju budućnosti Bosne i Hercegovine i dva naroda. Oduševljen sam ozbiljnošću sa kojom su obje delegacije radile na sporazumu. Probleme ćemo zajedno rješavati i to na terenu.”⁷

Najbitnije odredbe sporazuma su:

1. Vojska Federacije Bosne i Hercegovine nastaje združivanjem ARBiH i HVO i biće podređena Predsjedniku Federacije Bosne i Hercegovine, preko ministra odbrane;
2. U procesu izgradnje vojske Federacije Bosne i Hercegovine treba da se formira zajednička komanda sastavljena od predstavnika ARBiH i HVO.

Na osnovu Splitskog sporazuma, načelnici štabova ARBiH i HVO, generali Hadžihasanović i Petković, pripremili su komandantima GŠARBiH i GSHVO sljedeće dokumente na odobrenje:

1. Ustrojstvo Združene komande i njeni zadaci;
2. Plan organizacije i uspostave sistema veza;
3. Plan kretanja i praćenje konvoja;

6 Sporazum o vojnom organizovanju u FBiH, od 12. marta 1994. godine.

7 Zabilješka šefa Kabineta komandanta GŠ ARBiH.

4. Planovi Komiteta za djelovanje zajedničkih komisija na provođenju mirovnog sporazuma od 23.02.1994. godine i aneksa mirovnog sporazuma i

5. Planovi Komisije za zatvaranje logora, puštanje zatvorenika i razmjenu tijela poginulih.

Dokumenti su potpisani 26.03.1994. godine, što je stvorilo uslove za daljnji zajednički rad. Sastavni dio Vašingtonskog sporazuma bio je i Vojni sporazum iz Splita.

Značaj postignutih sporazuma ogledao se u slijedećem:

1. Zaustavljen je rat sa HV i HVO, čime su oslobođene značajne snage za borbu protiv srpskog agresora;

2. Pokrenuta su zajednička vojna djelovanja protiv srpskog agresora;

3. Otvoreni su putevi dotura sredstava za ARBiH i

4. Formiran je Zajednički štab ARBiH i HVO, 15. maja 1994. godine.

Problemi koji su i dalje opterećivali rukovođenje i komandovanje, a tiču se odnosa sa HVO, bili su:

- Kašnjenje u ustrojavanju federalne vojske;

- Neprimjerene međusobne medijske optužbe;

- Postojanje i dalje brojnih punktova koji ometaju kretanje;

- Zahtjevi HVO za povlačenje nekih jedinica ARBiH, posebno odreda „El mudžahid“ iz hrvatskih sela;

- Daljnja saradnja HVO sa srpskim agresorom (Kiseljak, Žepče, Vareš, Konjic). Prvi značajni rezultati prekida sukoba sa HVO iskazani su u Kupreškoj operaciji, čiji je značaj višestruk:

- Pokazalo se da su, uz dobru organizaciju, pripreme, umješno rukovođenje i komandovanje, a posebno hrabrost i izdržljivost boraca, jedinice ARBiH spremne za dugotrajna napadna dejstva i zadržavanje oslobođene teritorije pod svojom kontrolom;

- Iznuđeno je potpisivanje sporazuma između Komande 7. korpusa i Komande Zbornog područja HVO Tomislavgrad o sadejstvu u Kupreškoj operaciji;

- Konačno je prekinuta apstinencija HVO i iznuđeno njegovo uključivanje u borbu protiv srpskog agresora;

- Oslobođeno je preko 200 km² teritorije, značajne u komunikacijskom, privrednom i vojno-strateškom smislu;

- Podignut je borbeni moral boraca ARBiH, a posebno 7. korpusa.

Riječi komandanta 7. korpusa, generala Mehmeda Alagića, poslije uspješne Kupreške operacije govore o optimizmu i hrabrosti boraca 7. korpusa: „Do sada je oslobođeno više od 200 km² terena. Mi smo uz nadljudske napore i zalaganje boraca, koji su istinski heroji, iznašli rješenje za zauzimanje Kupreških vrata i same višoravni... Na ovom pobjedonosnom pohodu razbijena je 7. motorizovana brigada srpskog agresora, mislim da je pred uništenjem“.

Borcima ARBiH i 7. korpusa čestitku je uputio predsjedavajući Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović: "Hrabri borci Armije Bosne i Hercegovine, vaše pobjede nisu rezultat premoći u naoružanju, jer agresor još uvijek ima veliku prednost i u količinama i u kvalitetu oružja. Vi nižete uspjehe zahvaljujući svojoj umješnosti, hrabrosti, zahvaljujući svojoj ljubavi prema Bosni, prema svom narodu i slobodi. Istorija borbe za slobodu mnogo puta je pokazala da u bitkama pobjeđuje vojska koja u njih stupa jača u srcu. To ste upravo danas pokazali vi, borci 7. korpusa ARBiH, i ja vam, uz zaslužene čestitke, izražavam i svoje divljenje."

Akademik, prof. dr. Muhamed Šestanović

ŽRTVE ZLOČINA OPSADE SARAJEVA

Historijski događaji nikada se ne dešavaju slučajno nego uzročno-posljedično. Iz takve zakonitosti dijalektike društvenih pojava nastala je poznata tvrdnja, da je „historija učiteljica života“. Da li su i koliko Bošnjaci naučili iz sopstvene historije i historije svojih susjeda? Izgleda da nisu mnogo. Ne samo da su gluhi na ono što im historija govori, nego su gluhi i na poznatu narodnu mudrost, koja kaže: „Ako te zmija iz iste jazbine ujede dva puta i sam si kriv?“ Bošnjake je ista zmija iz iste jazbine, kako su to prebrojali historičari Bosne i Hercegovine, ujedala jedanaest puta. Voker kaže „...ako zaboraviš na zločin koji je nad tobom izvršen, onda si i sam kriv ako ti se zločin ponovi.“

Karakteristično je da su srpski zločinci u 20. stoljeću u Sarajevu počinili dva planetarno poznata zločina, koji će, dok je svijeta i vijeka, biti zabilježeni u historiji čovječanstva: prvi zločin počinjen je početkom 20. stoljeća atentatom na austrougarskog prijestolonasljednika, kojim su Srbi, ako ne izazvali, a onda, sigurno, ubrzali početak Prvog svjetskog rata, u kojem je poginulo i ubijeno više od 50 miliona ljudi, a drugi zločin su počinili krajem tog istog stoljeća - zločin genocida nad Bošnjacima, povezan sa zločinom četverogodišnje opsade Sarajeva.

Nažalost, u javnom prostoru postepeno se afirmiše teza da Bošnjaci u kolektivnoj svijesti trebaju postepeno napuštati prošlost u interesu budućnosti. Pristalice te teze ne znaju da Bošnjaci, grupa kao takva, mogu sačuvati državni individualitet svoje jedine domovine i svoj nacionalni identitet samo ako stalno (kontinuirano) znaju i poštuju istinu o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Bošnjaci, nad kojima je počinjen najteži zločin koje međunarodno pravo poznaje, a to je zločin genocida, trebali bi u javni prostor stalno plasirati istine o svojoj prošlosti, sadašnjosti, a raditi na boljoj budućnosti. Stalno svoju kolektivnu svijest držati u tom trokutu.

Nakon 75 godina od holokausta, Amerikom i Evropom se širi „virus“ antisemitizma, a 25 godina od izvršenja najtežeg zločina na tlu Evrope od Drugog svjetskog rata bošnjački lideri sve manje i manje pokazuju interes za patnje svog naroda koji su svojom borbom omogućili da današnji bošnjački lideri uživaju brojne privilegije koje su im obezbijeđene borbom i patnjom njihovog naroda. Ovaj tekst treba da nas, koliko koliko, osvijesti i pothrani toliko potrebno kolektivno sjećanje na te patnje. Nema bolje odbrane od zaborava, koji nam ozbiljno prijeti recidivom zločina, od kolektivne svijesti da nam se može to veoma brzo ponovo desiti. Ko to ne zna ili

negira, ništa ne zna ili ne razumije lekcije iz historije Bošnjaka. Ili je historija bila slaba učiteljica, ili su oni slabi učenici?

U romanu „Sarajevski Marlboro“, književnik Milenko Jergović kaže da se u Sarajevu rodilo 20. stoljeće, ali se u njemu i umiralo, gdje su smrti bile posljedica mržnje. Kraj 20. stoljeća ostat će zabilježen u novijoj historiji genocidom nad Bošnjacima i o najdužoj i najbrutalnijoj vojnoj opsadi glavnog grada neke države koja je zabilježena u novijoj historiji. To je opsada Sarajeva. Mnogi historičari i istraživači zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava se slažu da je držanje Sarajeva u četverogodišnjoj vojnoj opsadi bilo, pored zločina počinjenog u Srebrenici, jula 1995. godine, najvažnije historijsko, humanitarno, pravno i naučnoistraživačko pitanje vezano za sve ratove vođene od 1991. do 1999. godine, koje je osmislio, planirao i poveo srpski režim pod vođstvom Slobodana Miloševića.

Interesantno je praviti paralelu događaja koji su se desili na Vidovdane 1389. i 2001. godine. Na Vidovdan 1389. (to je 15. juna po Julijanskom kalendaru, odnosno 28. juna po Gregorijanskom kalendaru) Srbi su izgubili svoju historijsku bitku protiv askera Osmanskog carstva, a na Vidovdan 2001. godine izručen je Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju najveći srpski zločinac Slobodan Milošević, zvani „balkanski kasapin“, koji je na kraju 20. stoljeća osmislio i poveo četiri rata na prostoru bivše Jugoslavije. Na Vidovdan 1914. godine, Srbi su planirali, osmislili i izveli atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, čime su, ako ne izazvali, onda sigurno ubrzali početak Prvog svjetskog rata u kojem je ubijeno i poginulo više od 50 miliona žrtava. Na Vidovdan 1992. godine, u jeku opsade Sarajeva, u Sarajevu je iznenada došao tadašnji francuski predsjednik François Mitteran da, kao veliki prijatelj Srba, spriječi donošenje odluke međunarodne zajednice (NATO) da vojno intervenira i spriječe zločine. Svojom posjetom Sarajevu, François Mitteran je doprinio da bosanski narod nastavlja patiti pune četiri godine srpskog terora. U knjizi DOBA EKSTREMA Erik Hobsbawm (Eric Hobsbawm) pravi paralelu između Vidovdana 1914. i Vidovdana 1992. godine. Oba datuma povezana su sa historijom Sarajeva. U kontekstu Hobsbaumove teze o „kratkim dvadesetom stoljećem“, moglo bi se reći da je u Sarajevu skoncentrisana simbolična težina početka i kraja 20. stoljeća, mada srpsko istrebljenje Bošnjaka sa Balkana počinje na samom početku 18. stoljeća osmišljenim projektom „Istraga (istrebljenje) Poturica“, zločin koji je ideologiziran u Njegoševom „Gorskom vijencu“ a kasnije uobličen u srpskoj ideologiji, politici i praksi pokušaja stvaranja „homogene, jednonacionalne (velike) Srbije“, kao matice cjelokupnog srpskog naroda u koju bi uključili i životne prostore koji nikada nisu pripadali „matici Srba“. Ono što se krajem 20. stoljeća dešavalo u Bosni i Hercegovini, sa atributom, kako se u međunarodnom pravu zove, „zločinom protiv mira“, koji nije bio, kako je to tada tvrdio francuski predsjednik François Mitteran, humanitarnog, nego je bio genocidnog karaktera. Zločin protiv mira, kojeg je planirao i vodio srpski režim pod vođstvom Slobodana Miloševića protiv Republike Bosne i Hercegovine, krajem 20. stoljeća, je vrh „ledenog brijega“ kontinuiteta zločinačke ideologije, politike i prakse istrebljenja muslimana/Muslimana-Bošnjaka, koja počinju, kako smo već istakli, početkom 18. stoljeća, pojavom projekta „Istraga

(istrebljenje) Poturica“ pa sve do danas. Srpski zločinci su smatrali da su baš u tom historijskom trenutku, krajem 20. stoljeća, bile stvorene društveno-historijske i globalno-političke okolnosti koje su ih ohrabrile da zaključe da je došlo pravo vrijeme da se „konačno riješi muslimansko pitanje“. Srpska odluka je tada glasila: „Krenimo!“

Kakvi i koji su bili rezultati i posljedice te kobne odluke? Ideolozi i političari- lideri srpskog naroda su agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je počinjen najteži zločin kojeg međunarodno pravo poznaje – zločin genocida nad Bošnjacima „zalijepili“ na svoj srpski narod stigmom (biljeg, žig, brazgotinu i sl.) genocidnog naroda. Zar su mogli veće zlo napraviti svom narodu? To je veća šteta načinjena srpskom narodu nego gubitak Kosova. U tom i takvom projektu stvaranja „velike Srbije“ i „rešavanja konačnog pitanja Bošnjaka“ najteže je, od svih gradova i lokacija na prostoru bivše Jugoslavije na kojim su se vodili ratni sukobi prošlo Sarajevo u opsadi i njegovi stanovnici koji su u mukama preživljavali četverogodišnji teror u kojem je ubijeno, poginulo, umrlo i prisilno nestalo 19.587 žrtava, uništeno samo na infrastrukturi grada Sarajeva oko 28 milijardi konvertibilnih maraka, zaustavljen je ili usporen ekonomski, obrazovni, kulturni, kadrovski i svaki drugi razvoj. Podaci i činjenice prezentirani u ovoj studiji su dokaz da je Sarajevo i stanovništvo u njemu bilo najveća žrtva u odnosu na sve druge lokacije i narode koje je tadašnji srpski režim od 1991. do 1999. godine terorisao, uključujući i zločin genocida počinjen u i oko Srebrenice, jula 1995. godine.

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu počinjeni su brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i zločin opsade Sarajeva, koji je predmet razmatranja u ovoj studiji. Preživjele žrtve zločina opsade Sarajeva znaju da je opsada, koja je predmet ove studije, po dužini trajanja, broju i raznovrsnosti oblika počinjenih zločina, načinima njihovih izvršenja uporediva sa predstavama o Džehenemu/Paklu. Koliki je bio pravni, humanitarni, historijski i svaki drugi značaj opsade Sarajeva u potpunosti opravdava uložene napore da se naučno istraži i valorizira zločin opsade Sarajeva i da se u udžbenicima novije historije ugrade činjenice i podaci a posebno žrtve zločina opsade Sarajeva, do kojih saznanja smo došli najrelevantnijom naučnodemografskom metodom - popisom žrtava koji su bili u opsadi i svoj psihički i fizički integritet založili u odbrani glavnog grada njihove domovine a time i cijele Bosne i Hercegovine. opsade Sarajeva.

Opsadu Sarajeva, kao zločin protiv čovječnosti i međunarodnog humanitarnog prava koji podrazumijeva i poseban oblik zvan zločin genocida, treba tumačiti u kontekstu kontinuiteta postojanja zločinačke srpske ideologije, politike i prakse stvaranja jednonacionalne srpske države koja započinje dezindividualiziranjem Bosne i Hercegovine, denacionaliziranjem muslimana/ Muslimana-Bošnjaka i potiranjem identiteta Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao autohtonog i najmnogoljudnijeg naroda u Bosni i Hercegovini.

Srpsku ideologiju, politiku i praksu, koja je u svom biću zločinačka, nije bilo moguće realizirati bez upotrebe sile, a to podrazumijeva činjenje brojnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava koje po humanitarnoj logici i terminologiji me-

đunarodnog prava možemo zvati genocidom. Kao takva, u svojoj ideološkoj osnovi je fašistička, koja se opredmetila u praksi činjenja brojnih zlačina među kojima, na kraju 20. stoljeća, i genocidom, za kojeg su oba međunarodna suda izrekla svoje presude. Jedan od tih brojnih zločina bio je zločin opsade Sarajeva, svijetu poznat samo kao najduži koji je u kontinuitetu trajao 44 mjeseca. Ovim tekstom dopunjujemo naša iskustva i saznanja o ciljevima i karakteru terora kojeg su provodili srpski zločinci nad žrtvama opsade, obimu i broju žrtava sa njihovim identitetima, obimu ljudske i materijalne štete nanesene žrtvama zločina opsade, a time i cijeloj Bosni i Hercegovini, itd. Zbog navedenog, i ne samo zbog toga, taj historijski događaj nameće brojne razloge da se što svestranije naučno osvjetli i ostavi za pamćenje zločin opsade Sarajeva, kako neposrednim žrtvama tako i njihovim potomcima. Sarajevo je za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. bilo najizloženija lokacija agresorskim napadima iza kojih je, na razne načine, ubijeno 19.587 žrtava, i koje u ovom tekstu tretiramo žrtvama zločina opsade Sarajeva sa smrtnim ishodom. Znatnu većinu od tog broja je ubila opsada, približno u jednakom broju ubijenih vatrenim naoružanjima i stvaranjem nesnosnih uvjeta preživljavanja od kojih su žrtve naprasno ili postepeno umirale. Žrtvi je manje-više svejedno čime je ubijena, ali je bitno zbog čega je ubijena. Sarajevo je za agresora, kako su ga zvali, bilo „Aždajina glava“ koju je trebalo dotući, a onda će ciljevi agresije (osvajanja dijela po dijela Bosne i Hercegovine, a onda njihovim pripajanjem „velikoj Srbiji“ kao jednonacionalnoj državi) u cijelosti biti lahko realizirati, smatrali su srpski zločinci. Karakter i žestinu velikosrpske ideologije i politike, a posebno provođenje u praksi takve srpsko-nacionalističke ideologije i politike koja je provođena od 1992. do 1995. godine, doživjeli su svi Bosanci i Hercegovci, a posebno Sarajlije koje se zadesiše u opsadi svoga grada. Oni tvrde da opsada nije bila samo najduža u novijoj historiji ratova, nego je bila i po načinu terorisanja najbrutalnija. Dugoročan cilj ovakvih tekstova je da doprinesu nezaboravu tog zločina i njegovih žrtava. Žrtve zločina opsade Sarajeva nisu bile samo one koje su, kako to neki misle, ubijene i ranjene, nego i one koje su neposredno, na svojoj koži i svojoj duši, iskusile teror provođen u kontinuitetu sa istim intenzitetom četiri godine u njihovom životnom prostoru. Svi oni su založili svoj psihički i fizički integritet da odbrane sebe, svoju porodicu, imetak, vjeru, dostojanstvo, Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu od fašističke aveti. Svi koji su iskusili strahovite torture, o kojima govori ova studija, preživljavali su, kako je to konstatirao Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu, „ekstremne strahove“. Zato, žrtve zločina opsade Sarajeva treba pamtiti kao antifašiste koji su se, svaki na svoj način, borili protiv ideje i politike silom stvaranja fašističke tvorevine „velike Srbije“. Da bismo odali pijetet i poštovanje prema tim žrtvama, moramo znati njihova imena. Preživjele žrtve, a posebno institucije grada Sarajeva i države Bosne i Hercegovine, treba da učine sve da se zločin opsade i žrtve tog zločina ne zaborave. Zaborav na zločin i na žrtve zločina, ukoliko do njega dođe, je svojevrsan zločin sam po sebi. Ne znamo ko je bolje i kada išta rekao ili napisao o značaju pamćenja zločina opsade Sarajeva od Dine Mustafića, poznatog bosanskohercegovačkog kazališnog i filmskog reditelja, kada je u svojoj kolumni, pod na-

slovom PLANETA SARAJEVO U CRNOJ RUPI, objavljenoj na portalu novinske kuće »Oslobođenje« 21.7.2015. godine, pored ostalog, napisao: „*Za pamćenje je vrijeme kada smo na kraju 20. vijeka odbranili Sarajevo, i vjerujemo da je iskustvo odbrane Sarajeva u najdužoj opsadi modernog čovječanstva važno utisnuti u kosmičku memoriju, kao svjedočanstvo kreacije i inteligencije, otpora i dostojanstva, umijeća življenja, po čemu i danas Sarajevo sa razlogom nailazi na sućut i poštovanje svakog čovjeka normalnog srca i uma na planeti.*“ Zar ne primjećujete da je autor u pisanju ove kolumne uključio i srce i glavu. Tako treba raditi kada se pišu tekstovi o žrtvama. Vjerujemo da će ovakvi tekstovi biti važni u nastojanju da taj zločin ostane „utisnut u kosmičku memoriju“ kao svjedočanstvo kreacije, inteligencije, otpora, dostojanstva, iskustvo umijeća življenja u najtežim životnim trenucima, i da će razvijati i njegovati sućut Planete odgovorne što je evropski multinacionalni i multireligijski grad, olimpijski grad - grad Sarajevo na kraju 20. stoljeća iskusio zločin zabilježen kao najduži i najvarvarskiji toga oblika u modernoj historiji, koji je, po svim elementima definicije pojma „genocid“, zločin opsade Sarajeva bio baš to.

Portal „Faktor“ je 12. 5. 2019. godine objavio intervju sa jednim od najistaknutijih intelektualaca današnjeg svijeta, francuskim filozofom Bernardom-Henri Levyjem, koji je, između ostalog, rekao: „*Dobro poznajem Sarajevo, znam koliko su Sarajlije razočarane stavom Evrope prema njima. Znam da Sarajlije, koje neprestano pokušavamo slati da lutaju između lažnih obećanja i lažnih nada, na kraju počinju i da više ne vjeruju u Evropu. I znam da kod Sarajlija postoji melanholija, koja me boli. Ali moja poruka je, ipak, da je duh Sarajeva, onaj koji sam poznao prije 25 godina, onaj koji još uvijek lebdi u gradu, upravo primjer kakva bi Evropa trebala biti.*“ Svijetu je poznata Levyjeva tvrdnja koja se citira širom svijeta kada je ustvrdio da „*Rat u Bosni i Hercegovini nije bio mit. Evropa je umrla u Sarajevu.*“ Šaljući novogodišnju poruku za 2016. godinu, Bernard Henri Levy svim Bosancima i Hercegovcima preporučuje „*Budite to što jeste. Budite to što predstavljate od iskona. Produžite s duhom Sarajeva i njegove multikulturalnosti, jer to je duša Sarajeva, koja je svima nama potrebna. Molim vas, produžite s time.*“

To su bitni, pored nekih drugih, stavovi o Sarajevu, koji ocrtavaju njegov mozaik duha kojeg srpska nacionalistička i fašistička ideologija i politika nije mogla prihvatiti i riješila je da ga konačno uništi, prvo u Sarajevu pa onda u cijeloj Bosni i Hercegovini, makar i po cijenu činjenja najtežeg zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – zločin genocida, pa makar vođe te fašističke ideologije svom narodu „zalijepe“ stigmatu (karakter) genocidnog naroda.

U fazi pripreme srpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu znalo se da će Sarajevo, kao njen glavni grad, kao grad sa atributima koje ima, biti težišni cilj napada. To se i pokazalo. Prema rezultatima istraživanja, razmjere zločina opsade Sarajeva, mjerene brojem žrtava sa smrtnim ishodom, a posebno brojem žrtava nad kojima se provodio nezapamćeni teror sa kontinuiranim četverogodišnjim trajanjem, koji je ličio na život u Džehenemu (Paklu), teror koji je bio nazapamćen na bilo kojem drugom lokalitetu bivše Jugoslavije, na kojima su od 1991. do 1999. godine vođeni ratni sukobi, uključujući i razmjere zločina u Srebrenici, jula 1995.

godine, za kojeg su oba međunarodna suda, Sud Bosne i Hercegovine i drugi nacionalni sudovi, te relevantnim naučnim istraživanjima Komisije Vlade Srpske Republike za Srebrenicu utvrdili da je imao karakter genocida. Kako objasniti - da su Srbi u tom napadu na Srebrenicu i oko Srebrenice u jednom danu, u masovnom strijeljanju, bez ikakve griže savjesti, strijeljali hiljadu golobradih mladića? To se jedino može objasniti genocidnom namjerom. Kako objasniti - zašto su srpski zločinci (kasapini i mesari) sa brda oko Sarajeva snajperima i granatama, bez minimuma moralne cenzure (griže savjesti), ubijali ne samo brojne civile, stare i mlade, bolesne i opсадом iznemogle žrtve, među kojima i 3.082 djece. Kako objasniti da su Srbi u četverogodišnjoj opsadi Sarajeva držali četvrt miliona civila i civilnog stanovništva bez najpotrebnijih životnih namirnica i medicinskih potrepština, sa neprekidnim granatiranjima i snajperisanjima, kako bi žrtve u opsadi mentalno i fizički uništili? To se jedino može objasniti genocidnom namjerom. To su bili genocidni akti. Dokazi da se radilo o aktima sa genocidnom namjerom dobrim dijelom se nalaze i u ovoj studiji. No, prije naučnog odgovora - zašto su bosanski Srbi, potpomognuti svim načinima od strane svoje matice (Srbije) toliko kidisali na Sarajevo, iznosimo nekoliko atribuciskih odgovora čiji su autori obični ljudi.

Jedna grupa običnih ljudi, (»naivnih istraživača«) koji su javno atribuirali odgovor na pitanje - zašto je neprijatelj u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. toliko kidisao baš na Sarajevo? U svom atribuiranju odgovora na to pitanje naglašavali su da je Sarajevo doživjelo najdužu i najbarbarskiju opsadu nekog grada u novijoj historiji zbog njegovog statusa glavnog grada države koju je trebalo okupirati kao takvu i njenu teritoriju prisjediniti proširenoj Srbiji. Okupacijom Sarajeva bi se, prema mišljenju te grupe ljudi, relativno brzo, sistemom pada domina, okupirala cijela Bosna i Hercegovina, i time ostvarila vjekovna srpska namjera *lebensraum* (nasilno prisvajanje tuđih teritorija) i tako djelimično ili u cijelosti realizirala ideja »velike Srbije«. Svoje tvrdnje potkrepljuju historijskim činjenicama, da je nacistička Njemačka 1945. godine kapitulirala padom Berlina, koji je bio glavni grad Njemačke. Brzom okupacijom Sarajeva, nacionalistička Srbija bi lahko i brzo završila okupaciju cijele Bosne i Hercegovine, čime bi Domovinski rat u Hrvatskoj, a potom i sukob na Kosovu poprimili sasvim drugačije ishode.

Druga grupa mislilaca sa svojim atribucijskim razmišljanjima je tvrdila da je napad na Sarajevo imao za cilj da se uništi njegova multinacionalnost, odnosno multietničnost i multireligioznost, jer se, kao takav, nije uklapao u viziju jednonacionalne Srbije u kojoj bi na »jedinственој srpskoј teritoriji« živjeli samo Srbi. Multinacionalnost i multireligioznost, kakvu je stoljećima imalo Sarajevo, trebalo je na najsvirepiji mogući način kazniti. Sarajevo je paradigma bosanskog identiteta, paradigma bosanskog bića. Karakteristično je da je Bosna i Hercegovina u hiljadugodišnjoj tradiciji svoga opstojanja održala osnovne karakteristike i značenje svog bića, mada historija prema njoj nije bila nimalo prijateljska, posebno od njenih susjeda. Ako Sarajevo bude »naše«, srž je srpske ideologije i politike, uništiti će se i individualitet i identitet Bosne i Hercegovine. Pri tome su zaboravili na činjenice iz historije Bosne i Hercegovine koje su nas uvjerile da je bosanski individualitet i identitet ne-

uništiv. Kroz njenu hiljadugodišnju historiju mnoge sile su pokušavale da izmijene njen identitet i individualitet pa u tome nisu uspjele. Bosanski individualitet i bosanski identitet nije uništen ni u Osmanskom carstvu, ni pod austrougarskom monarhijom, ni za vrijeme Nezavisne države Hrvatske (NDH), ni kraljevine Jugoslavije, niti za vrijeme komunističke Jugoslavije. Ideolozi »velike Srbije«, pa i »velike Hrvatske« bi to uvijek trebali imati na umu, tu historijsku činjenicu kada planiraju realizirati takve fašističke projekte. Ideolozi »velike Srbije« i »velike Hrvatske« znaju ili bi morali znati da od 15. stoljeća pa do danas ni u jednom gradu na Balkanu, pa i šire, nije snažnije afirmiran multietnički i multikulturni stil života kao u Sarajevu. Takvo Sarajevo nema premce ni u Bosni i Hercegovini, ni na Balkanu, niti u cijeloj Evropi.

Treća grupa »naivnih istraživača« atribuirala da odnos agresora prema Sarajevu nije imao ništa specifičnog nego kakav je bio prema cijeloj Bosni i Hercegovini. Napad na Republiku Bosnu i Hercegovinu bio je sastavni dio genocidne namjere da se deindividualizira Bosna i Hercegovina i denacionaliziraju Bošnjaci i konačno poništi njihov identitet. Vrijeme i okolnosti raspada bivše Jugoslavije su bile idealna prilika da se to realizira.

Predstavnici navedenih atribucijskih razmišljanja, koja mogu biti hipotetički odgovori na pitanje: - zašto je Sarajevo tako dugo i brutalno držano u opsadi i koliki su bili zločinački efekti takve zločinačke namjere, tj. koliki su bili ljudski i materijalni gubici antifašista koji su stali u odbranu Sarajeva od fašističke ideologije i politike? Bez obzira koja od gore navedena tri atribucijska razmišljanja prihvatili, ili ponešto iz sva tri, nedostaje nam naučno empirijski utemeljen odgovor na to pitanje. Nedostaju nam stvarni podaci o razmjerama ljudskih žrtava zločina opsade. Bez naučnoistraživačkog odgovora - kolike su dimenzije štete načinjene Sarajevu i narodima koji su u njemu imali prebivališta, nije moguće cjelovitije razumjeti zločinačke namjere agresora na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Ovdje se ne služimo, kao mnogi drugi, terminom »opsada Sarajeva« nego koristimo termin »zločin opsade Sarajeva«, jer je čin opsade Sarajeva imao sve atribute zločina, i kao takav upotpunosti se uklapa u definiciju pojma »vojna opsada«, koji je definiran na strani 419. u VOJNOJ ENCIKLOPEDIJI, izdanje u Beogradu 1973., u kojoj se, pored ostalog, kaže da su „vojne opsade međunarodnim pravom zabranjeni načini ratovanja“. Sve dok se na cjelovit način ne pristupi istraživanju zločina opsade Sarajeva, postoji opasnost da se prihvate neodržive atribucije o uzrocima, odnosno razlozima opsade Sarajeva, koja je već, po svojoj dužini trajanja i žestini terora nad civilima i civilnim stanovništvom prepoznata kao fenomen u modernoj historiji.

Da bi se ostvario tako složen naučnoistraživački cilj i zadatak, naučni istraživači su u okviru djelatnosti tek formiranog Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, u izuzetno složenim uvjetima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i opsade Sarajeva, u drugoj polovini 1994. godine, dakle u trećoj godini trajanja agresije i opsade, izvršio klasičan popis domaćinstava i njihovih članova (de facto stanovništva) koji su imali ili prebivalište ili boravište u opsadi Sarajeva.

Rezultati istraživanja ljudskih i demografskih gubitaka Sarajeva, koji se prvi puta javnosti prezentiraju su uz već ranije objavljene naučnoistraživačke studije RATNE ŠTETE U SARAJEVU 1992 -1995. (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006.) i ZLOČINI NAD DJECOM SARAJEVA U OPSADI (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2010.). ZLOČINI NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2000. godine) i neke druge knjige koje su sagledane i javnosti prezentirane razmjere (dimenzije) počinjenih zločina na prostoru Sarajeva koje su, prema rezultatima i posljedicama svih ratova koje je srpski režim Slobodana Miloševića osmislio, pokrenuo i vodio od 1991. do 1999. godine protiv Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova najparadigmičnije. Sva popisana domaćinstva i članovi popisanih domaćinstava (de facto stanovništva) na prostoru Sarajeva u opsadi s pravom, kako smo već istakli, tretiramo neposrednim žrtvama zločina opsade, bez obzira da li su zločin opsade žrtve preživjele ili ne. Svi su oni, na ovaj ili onaj način, učestvovali u odbrani Sarajeva i time doprinijeli da fašistička ideologija i politika ne bude potpuno realizirana na tlu Bosne i Hercegovine. Žrtve opsade Sarajeva, bez obzira da li su ubijene, poginule ili umrle ili su preživjele opsadu, su svoj fizički i psihički integritet založile u odbranu Sarajeva, a time i Republike Bosne i Hercegovine.

Ovakvi naučnoistraživački projekti i istraživanja, pogotovo ako se provode za vrijeme ratnih sukoba, a posebno u uvjetima vojne opsade i u vrijeme činjenja zločina koji su imali karakter genocida, kao što je opsada Sarajeva, su izuzetno osjetljivi i veoma ih je teško realizirati, pogotovo ako istraživač(i) žel(i)je da brojeve žrtava potkrijep(i)je njihovim identitetima, kao što je slučaj u ovom naučnom istraživanju. Jedino takav pristup istraživanjima ljudskih žrtava ulijeva povjerenje u dobivene rezultate.

Grupa naučnih istraživača, uglavnom univerzitetskih profesora, je u okviru Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu osmislila i pripremila popis domaćinstava i njihovih članova koji su u vrijeme popisa imali status prebivališta ili boravišta u opsadi, koji je realiziran uz pomoć općina i mjesnih zajednica koje su bile u opsadi. I ovom prilikom, i na ovaj način, još jednom se zahvaljujemo brojnim učesnicima u pripremi i realizaciji ovog izuzetno složenog naučnog projekta koji je rađen u najsloženijim uvjetima – uvjetima opsade Sarajeva.

Rezultati istraživanja dobivenih tim popisom su djelimično prezentirani u ovoj studiji, uklonit će skepticizam o validnosti rezultata, jer su ti rezultati dobiveni primjenom najvalidnije naučnoistraživačke metode u demografskim istraživanjima. Ovim popisom su dobiveni značajni pokazatelji o obimu ili dimenziji počinjenih zločina u i za vrijeme vojne opsade Sarajeva. Pored navedenog značaja ovog projekta, njegovom realizacijom dobiveni su i brojni drugi, kao što su: utvrđen je broj i identiteti lica koja su imala boravišni ili prebivališni status u opsadi, broj i identiteti žrtava zločina opsade sa smrtnim ishodom, broj i identiteti žrtava zločina opsade koji su u opsadi i za vrijeme opsade ranjeni, izbjegli ili raseljeni, broj i identiteti žrtava zločina opsade koji su prisilno nestali, itd. Značaj ovog istraživanja je, pored ostalog, i u tome što su djelimični rezultati istraživanja koji do tada još nisu bili sis-

tematizirani, a još manje naučno analizirani, korišteni pred sudskim vijećima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu u odvojenim predmetima Tužilaštvo suda protiv Slobodana Miloševića, predsjednika države koja je vršila agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i generala Stanislava Galića, koji je duži period opsade Sarajeva bio komandant srpskog korpusa koji je držao Sarajevo u opsadi, kao i generala Dragomira Miloševića, koji je naslijedio zločinačku praksu svog prethodnika, generala Stanislava Galića. Odbrane navedenih zločinaca su pokušale osporiti prezentirane rezultate tog popisa domaćinstava, na što im je ekspert za demografska istraživanja, u svojstvu svjedoka Tužilaštva, odgovorio. „*To je neprocjenjivo blago grada Sarajeva... bez kojeg Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju ne bi imao podatke sa visokim stepenom pouzdanosti*“. Ovakva vrsta istraživanja, pogotovo ako se realizira u veoma složenim društvenim okolnostima (dok traje oružani sukob, a pogotovo ako je istraživački prostor u vojnoj opsadi kao što je bilo Sarajevo na kojeg je znalo u toku jednog dana biti ispaljeno više od 3.700 granata iz najtežeg artiljerijskog oružja koje je Vojska Republike Srpske dobila od vojske bivše Jugoslavije (JNA) kada se ovaj demografski popis radio). Takav zadatak koji se obavljao pod navedenim okolnostima bio je veoma težak. Istraživači (popisivači) su bili kontinuirano izloženi visokim stresom životnog rizika. Nije poznato da je nešto slično rađeno u historiji ratovanja. Koliko su takva istraživanja složena i teška, pogotovo ako se želi njima dobiti stvarni ili bar približno stvarni broj žrtava sa njihovim identitetima, ukazuje podatak da bivša Jugoslavija, jedna od najuređenijih državnih zajednica, nikada nije ni u miru uspjela, iako je pokušala, da izvrši popis poginulih jugoslavenskih državljana u Drugom svjetskom ratu. Komisija Vlade Socijalističke federativne republike Jugoslavije, koju je ona zadužila da izvrši popis, je u svom završnom Izvještaju (1964.godine), između ostalog, konstatala da je popis ostvaren sa svega 56 do 59% od procijenjenog broja poginulih, i da ti rezultati nisu u skladu sa očekivanjem. Koliko se smatra važnim popis ratnih žrtava govori i podatak da je Republika Srbija proglasila državnim projektom popis srpskih ratnih žrtava od 1914. do 1999. godine. Ako državna, nacionalna ili bilo kaja druga ljudska zajednica ne raspolaže stvarnim brojem žrtava i njihovim identitetima, historičari i drugi istraživači, uključujući i sudske istražitelje, obično pribjegavaju procjenama broja žrtava, i na taj način upadaju u zamku vjerovatne falsifikacije činjenica, a time i historije. Rezultati dobiveni na takav način, i pod uvjetom da su dobiveni sa iskrenim namjerama da se utvrdi stvarni ili približno stvarni broj žrtava, mogu da izazovu brojna i dugotrajna naučna a posebno politička sporenja. Svjedoci smo aktualnih međunarodnih političkih sporenja o broju žrtava nastalih u Prvom svjetskom ratu u sukobu Osmanske države i Jermena i prirodi tih zločina. Broj žrtava sa smrtnim ishodom sukoba između Jermenije i Osmanske države procjenjuju se od 300 hiljada do 1,5 milion, o čemu se vode teške diplomatske bitke između sadašnje Turske, kao pravne nasljednice Osmanske države, sa ostatkom svijeta. Isti slučaj se dešava sa procjenama žrtava jasenovačkog logora, o čemu se spore nacionalistički istraživači Hrvatske i Srbije. Bez broja žrtava određenog zločina (ali sa njihovim identitetima) historija vremena u kojem su počinjeni ostaje nedorečena. Zbog toga su viktimozi

i istraživači genocida i drugih oblika teških zločina obavezni da osmišljavaju i pokreću rješavanje takvih pitanja, a države i njihove politike koje su planirale, podsticale i vodile sukobe, moraju na sve moguće načine podržati istraživanja koja mogu dati naučnoempirijske odgovore na broj ratnih žrtava i tako izbjeći nepotrebna društveno-politička sporenja, a što je još važnije, svaku žrtvu spasiti od zaborava. Zaborav na žrtvu je, ako ne pravni, onda je sigurno moralni zločin. Ako se takva istraživanja ne realiziraju, žrtve ratnog sukoba postaju i žrtve zaborava.

Država Bosna i Hercegovina, na koju je krajem 20. stoljeća izvršena agresija, ni za vrijeme a ni poslije agresije nije pokazala dovoljan interes da se cjelovitije i naučno istraži i sagleda pitanje koliko i kako su realizirani ciljevi planirane agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, niti je, nakon agresije, podsticala i pomagala takvu vrstu istraživanja, niti je sve do 2013. godine obavila popis stanovništva koji bi mogao poslužiti da se sagledaju demografski gubici nastali kao rezultat agresije. Koliko je Bošnjaka, kao žrtava genocida, ali i pripadnika drugih etničkih zajednica zbog teških zločina demografski „devastirano“? Koliko je od toga bilo civilnih žrtava, a koliko boraca? Kolike su bile ekonomske štete gubitkom stručne radne snage? Kolike su ekonomske štete načinjene prisilnim zaostojanjem razvoja obrazovanja, tj. obrazovnog sistema...? Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, relevantne odgovore na ova pitanja još niko nije dao. Zabrinjavajuće je što, prije svih, država Bosna i Hercegovina (državne institucije, bošnjačke političke partije i državne kompanije na čijem su čelu bošnjački kadrovi) ubrzano rade na zaboravu onoga što se Bošnjacima dešavalo kroz njihovu historiju, a posebno na kraju 20. stoljeća. Kao da organizirano rade na uništavanju kolektivne svijesti o našoj najnovijoj prošlosti. Organizovan i smišljen rad na zaboravu na zločine nije ništa manji zločin od negiranja zločina. Negiranje zločina nas bar podstiče da on još u kolektivnoj svijesti postoji, a podsticanje na zaborav je mogućnost njegovog potpunog brisanja iz kolektivne svijesti. Kako se odnose lideri srpskog naroda (negiranje zločina genocida nad Bošnjacima) i kako se odnose lideri bošnjačkog naroda (podsticanje na zaborav nekih zločina počinjenih nad Bošnjacima) je za žrtvu isti put do pokušaja njihovog sljedećeg uništavanja. Istraživači zločina koji su pokušali da na ključna pitanja o počinjenim zločinima daju naučne i empirijske dokaze trpili su velike kritike ili na dobivene rezultate ili na način kako su došli do takvih rezultata. Rezultati koji su dobiveni empirijskim istraživanjima ili metodama procjene obima žrtava nastalih na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine ili na pojedinim njenim lokacijama izazivali su takvu društvenu klimu koja je dovodila do velikih sporenja među dušebrižnicima „svojih“ naroda u Bosni i Hercegovini. Neki su bili rukovođeni strahovima da bi se empirijskim i do kraja cjelovitim istraživanjima utvrdilo koja je to etnička grupa koja je više (po)činila zločina i koji je karakter počinjenih zločina, a drugi su u takva istraživanja ulazili nadahnuti željom za istinom i pravdom koja bi pomogla da se država sa svojim konstituentima, konsenzusom, prihvati relevantne činjenice o uzrocima, povodima i karakteru vojnih sukoba, te broju ljudskih žrtava i drugim štetama koje su nastale u tim sukobima. To bi moglo stvoriti važne pretpostavke za brži oporavak, a možda i trajno pomirenje.

Zbog različitih interesa, prije svih političkih, nije rijetko da se takva istraživanja nazivaju „nastavkom rata u brojkama“.

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, kao specijalizirana naučna ustanova za istraživanja svih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i najteži zločin - zločin genocida, je u vrijeme kada je direktor te ustanove i ujedno inicijator i pokretač osnivanja Instituta bio prof. dr. Smail Čekić, u toj naučnoj ustanovi osmišljen je i pokrenut makroprojekat „Stradanje Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu“, u koji je, pored drugih brojnih potprojekata, uključen i potprojekat „Žrtve zločina opsade Sarajeva“. To istraživanje, koje je obavljeno u drugoj polovini 1994. godine, dakle u jeku agresije i opsade Sarajeva, je de facto najcjelovitije i najrelevantnije naučno istraživanje žrtava ratnih sukoba koje je pokrenuo i vodio režim Slobodana Miloševića od 1991. do 1999. godine. Istraživanje je osmislila i vodila referentna naučnoistraživačka ustanova - Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Predmetno istraživanje obavljeno je primjenom najrelevantnije naučne metode, tzv. totalnog promatranja, sa tehnikom popisa domaćinstava/kućanstava i njihovih članova (de facto stanovništva).

Zašto je ovo istraživanje (popis domaćinstava, odnosno stanovništva na lokalitetu Sarajeva u opsadi) toliko značajno? Teško je istaći sve značajke ovog istraživanja i njegovih rezultata. Nekima sama tema istraživanja i njihovo poznavanje političkog, vojnog, geografskog i svakog drugog pozicionog značaja Sarajeva dovoljno govori o potrebi i značaju ovog istraživanja. Ipak ćemo istaknuti neke značajke, a čitaocu ove studije ostavljamo da sam u svojoj glavi izvuče neke druge, možda značajnije nego što smo mi to u stanju. Značajno je istaći ekspertno mišljenje svjetski poznatih demografa koje je Tužilaštvo Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu angažovalo u predmetima Tužilaštvo protiv Slobodana Miloševića, generala Stanislava Galića i generala koji su u odgovorima na primjedbe branitelja optuženih na značaj i validnost projekta „Popis domaćinstava i njihovih članova Sarajeva u opsadi 1994.“, pred Pretresnim vijećima tog suda, između ostalog, istakli značaj navedenog istraživanja ovim riječima: „*To je neprocjenjivo blago grada Sarajeva - remek djelo Instituta, bez kojih ICTY (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju) ne bi imao podatke sa visokim stepenom pouzdanosti*“. Na pitanje sudije Kaya i Miloševića - koliko je pouzdano istraživanje Instituta, dr. Ewa Tabeau je, tom prilikom, odgovorila da je to istraživanje *“bilo dovoljno pouzdano, i ja definitivno mislim da je to relevantan izvor koji se može koristiti za ovu svrhu.*“ Kasnije je drugi član Demografskog odjela Tužilaštva Haškog tribunala, dr. Jakub Bijak, profesor na Univerzitetu Southampton, u Engleskoj, na promociji knjige RAT U BROJKAMA, koja je održana 17. oktobra 2009. godine u Sarajevu, i u kojoj su prezentirani djelimični rezultati popisa porodičnih i neporodičnih domaćinstava Sarajeva u opsadi (1994. godine), za to istraživanje i njegove rezultate, između ostalog, rekao: »*Popis domaćinstava i rezultati tog istraživanja, koje je osmislio i proveo Institut za istraživanje zločina protiv*

čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, za vrijeme te opsade je **blago grada Sarajeva i pravi naučni poduhvat Instituta**«.

Toj ocjeni izrečenoj od takvih eksperata nemamo šta dodati.

Dugo i temeljito vršena je priprema okupacije glavnog grada, kojeg je agresor simbolično nazivao „Aždajinom glavom“ (**glava cjelokupnog državnog organizma**) koju je trebalo, čim prije, staviti pod njihovu vojnu i političku kontrolu. Planeri agresije su znali da je, pored činjenice da je grad Sarajevo bio politički, privredni, kulturni, naučni, obrazovni... centar Republike Bosne i Hercegovine. U njemu je rezidentni status uživalo oko 157 hiljada Srba, i poslije Beograda, Niša i Kragujevca, Sarajevo je bio grad sa najvećim brojem Srba u odnosu na druge gradove u bivšoj Jugoslaviji. Imajući u vidu navedene činjenice i ogromnu vojnu nadmoć srpskih snaga naslijeđenu od bivše Jugoslovenske narodne armije planeri agresije su smatrali da će vojna operacija napada na Sarajevo trajati samo nekoliko dana, kada će zavijoriti srpska zastava na Gazi Husrev-begovoj džamiji. Profesor doktor Nijaz Duraković, član Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine za vrijeme opsade Sarajeva, je u jednom svom radu koji je objavljen posthumno u prvom broju GLASNIKA Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti, pod naslovom ODBRANA SARAJEVA JE ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE – POSLJEDNJE SLOVO ZA BOSNU je, pored ostalog, napisao sljedeće: „Po svim objektivnim nalazima i stručnim vojnim procjenama, Sarajevo je trebalo da padne za par dana. Radovan Karadžić je predviđao petnaest dana, Momčilo Krajišnik tri sedmice, ali se uglavnom procjena kretala da odbrana može izdržati najviše mjesec dana. Ispalo je da se Sarajevo ipak branilo i odbranilo, kao glavni grad države Bosne i Hercegovine, grad koji je izdržao vojnu opsadu najduže u historiji modernog ratovanja, duže od historijske opsade Lenjingrada i Berlina u Drugom svjetskom ratu. Naravno da je primarni razlog uspješnosti te odbrane bio u, prije svega, dobro organizovanim fanatičnim borcima koji su znali šta je Sarajevo i kakav i koliki mu je značaj u njihovoj domovini Republici Bosni i Hercegovini koja je jedina domovina bošnjačkog naroda. Bošnjaci nemaju rezervnu domovinu kao bosanski Srbi i bosanski Hrvati, ali i brojni pripadnici manjina iz drugih nacionalnih skupina. Odrani su najviše doprinijeli, prije svega, obični ljudi, građani i patrioti ove zemlje, Sarajlije i svi oni koji su se u opsadi Sarajevu našli i branili svoju domovinu, pa i oni koji su se borili za Republiku Bosnu i Hercegovinu, braneći druge gradove i naselja, jer su time sprečavali da raspoloživi borbeni resursi neprijatelja ne budu usmjereni na Sarajevo. Svi oni koji su se u Sarajevu našli u opsadi žrtve su tog zločina. To su žrtve koje su žrtvovalе svoj biološki i psihički integritet u odbrani Sarajeva, a time i Bosne i Hercegovine. To su žrtve zločina opsade koje su prošle kroz brojna životno-rizična iskušenja koja im ipak nisu ulila mržnju prema onima koji su planirali i radili na njihovom istrebljenju. Zabilježeno je bezbroj pojedinačnih proznih i poetskih priča o osobnim iskustvima života u opsadi, od kojih smo neke prenijeli i u ovu studiju, kako bi time doprinijeli da same žrtve sarajevskog Džehenema/Pakla prenesu svoja osobna iskustva na druge koji ta iskustva nisu imali, a naročito na naše potomke.

Planeri napada na Sarajevo nisu predvidjeli odlučnost branitelja da odbrane svoje domaćinstvo/kućanstvo, imetak, svoj grad, vjeru, narode koji su znali da je

Republika Bosna i Hercegovina jedina im država (domovina), a prije svega, ljudsku slobodu. Branitelji Sarajeva, a to su svi oni koji su bili u opsadi, bez obzira da li su imali status civila ili pripadnika Oružanih snaga koji su branili Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu, su „najodgovorniji“ što je opsada Sarajeva postala najduža u savremenoj historiji ratovanja i što je agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, umjesto „da traje dvije sedmice, a Sarajevo da padne za tri dana“, kako je planirao agresor, trajala četiri godine, i što njeni planovi nisu u cijelosti ostvareni. Cijena odbrane, iskazana u broju ljudskih žrtava, nalazi se u studijama pomenutog makroprojekta „Stradanja Sarajeva za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995.“. To su samo najvažniji razlozi koji su opredijelili Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, da baš lokalitet Sarajeva u opsadi cjelovitije i naučno istraži.

Prvi postratni popis domaćinstva/kućanstva i stanovnika, koji je obavljen u Bosni i Hercegovini 2013. godine, za kojeg je država Bosna i Hercegovina iz svog budžeta izdvojila 50 miliona KM, što bi po proračunatoj cijeni upisa u popisni list jednog domaćinstva iznosilo 42 KM ili 13 KM po članu domaćinstva. Da je država popis domaćinstava rađen 1994. godine plaćala po istoj cijeni kao 2013. godine, onda bi taj popis koštao 3. 870.000 KM. U tu cijenu nisu uračunate životnorizične okolnosti pod kojim je popis rađen. Međutim, njega je realizirao tim popisivača, uglavnom članovi ratnih savjeta i povjerenika mjesnih zajednica u koordinaciji sekretara mjesnih zajednica i uz stručnu pomoć naučnih radnika Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, i to u daleko složenijim uslovima nego što je bio popis 2013. godine. Pored izuzetnog društvenog, naučnog i svakog drugog značaja popisa iz 1994. godine, treba, sa nekoliko relevantnih činjenica, istaknuti i neke organizacione teškoće koje su ga pratile.

Prvo, ovaj popis je, pored toga što je imao cilj da se utvrdi broj i identitet žrtava opsade koji su imali prebivališni i boravišni status u opsadi, nego broj i identitet žrtava sa smrtnim ishodom, broj i identitet ranjenih žrtava, broj i identitet prisilno nestalih žrtava, broj i identitet nezakonito zatočavanih žrtava, broj i identitet izbjeglih i raseljenih žrtava. Pošto je popis proveden prije nego što je Sarajevo deblokirano, tako da žrtve od vremena kada je popis završen (oktobra 1994. godine) do vremena kada je Sarajevo deblokirano (marta 1996. godine) taj period nije „pokriven“ popisom. Drugo, jedan broj domaćinstava, sa svim svojim članovima su prije popisa napustili prostor opsade ili su cijela domaćinstva ubijena (npr. od srpskih granata su istovremeno u masakrima ubijena 93 kompletna domaćinstva). Također, popisom žrtava nisu mogle biti obuhvaćene ni one žrtve koje su ubijene, prisilno nestale ili umrle prije popisa a činili su tzv. jednočlana domaćinstva. I za njih nije imao niko istraživačima-popisivačima da relevantne podatke koji su se unosili u formular popisnice. Isto tako, ni pripadnici Jugoslovenske narodne armije koji su poginuli u opsadi Sarajeva, posebno oni koji su poginuli 2. i 3. maja 1992. godine, a bili su članovi porodičnih domaćinstava koja su imala prebivališta izvan prostora opsade, odnosno Bosne i Hercegovine, nisu obuhvaćeni popisom jer i za takve žrtve istraživači – popisivači nisu imali mogućnost da dođu do članova domaćinstva poginulih žrtava, i na kraju,

unatoč ogromnim naporima u provođenju popisa, jedan broj nepopisanih žrtava je zbog tzv., kako ga demografi nazivaju, „kritičnog vremena popisa“ koje je u ovom slučaju, zbog teških uvjeta provođenja, trajalo znatno duže (od aprila do oktobra 1994.). Domaćinstva koja su popisana, naprimjer, u aprilu ili maju ili junu itd. a popis je zaključen u oktobru mjesecu, za pretpostaviti je da je u popisanim domaćinstvima bilo slučajeva da su neki članovi ubijeni, prisilno nestali, prisilno umrli i sl. nakon što je njihovo domaćinstvo već popisano. Osim toga, jedan broj domaćinstava, vjerovatno što se taj popis dešavao u ratnim okolnostima a takve okolnosti razumljivo stvaraju kod žrtava određene strahove i nepovjerenja, nije pristalo da istraživačima/popisivačima daju tražene podatke, a to nije bio projekat od općeg državnog značaja, pa takvi nisu ni mogli biti pozivani na zakonom predviđenu odgovornost zbog toga što su popisivačima odbili dati tražene podatke. Iz navedenih razloga, molimo razumijevanje za eventualne nedostatke ili greške u priloženim spiskovima žrtava. Zato, sve brojke o broju žrtava koje su prezentirane u ovoj studiji treba razumijevati da one samo izražavaju minimalan broj žrtava određenog oblika zločina. Nedostaci ili pogreške u identifikacionim podacima, kojih vjerovatno ima, su rezultat navedenih teškoća. Zbog navedenih manjkavosti u provedenom popisu, za koje smo sigurni da nisu značajnije utjecale na naučna zaključivanja koja smo prezentirali u ovoj studiji, ipak smo u daljnoj interpretaciji dobivenih rezultata koristili umjesto termina „stvarni broj“, termin „minimalni broj“.

Da bi se ublažili navedeni nedostaci popisa žrtava zločina opsade sa smrtnim ishodom, za potrebe ove studije korišteni su kontrolni i dopunski izvori iz općinskih matičnih knjiga umrlih, podaci pogrebnih društava, podaci Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, odnosno Međunarodnog crvenog krsta/križa, podaci obavljenih obdukcija ubijenih žrtava opsade, protokoli bolnica itd. Ovim dodatnim istraživanjima, ali i intervencijama koje Institut očekuje od preživjelih članova domaćinstva koji budu čitali ovu studiju, sačinili ćemo cjelovitiji spisak žrtava zločina opsade Sarajeva. Eventualni nedostaci predmetnog istraživanja, koji su neminovni u svakom popisu broja ljudi i njihovih identiteta, su uobičajena pojava u ovom poslu, i oni istraživači-popisivači koji se upuste u tako osjetljivo istraživanje možda i nisu svjesni kakve i koje teškoće na tom putu će ih pratiti. Međutim, bitno je da neki nedostaci ili činjenične greške nisu mogle značajno uticati na naučno zaključivanje pojave kojom se bavi ova naučna studija. O opsadi Sarajeva do sada su napisani brojni tekstovi različite provenijencije i organizovane su brojne naučne i stručne rasprave o planiranju, pripremanju i izvođenju napada sa aspekata njenog političkog i vojnog značaja. U tim radovima su, pored navedenog, iznesene i procjene obima i vrste angažovanih neprijateljskih vojnih efektivna koje su držale Sarajevo u opsadi. Zato nam nije u ovoj studiji bila namjera da se bavimo tim aspektima opsade Sarajeva već da utvrdimo njen zločinački karakter i obim žrtava tog zločina i javno objavimo imena žrtava sa njihovim identifikacionim podacima.

Najveće mezarje/groblje šehida i poginulih boraca nalazi se na lokaciji Kovači (sarajevskom naselju Vratnik). Na njemu je od 1992. do 1995. godine, dok je Sarajevo bilo u vojnoj opsadi, pokopano 1.487 šehida i poginulih boraca. Sa sa-

borcima na ovom mezarju smiraj je nađen i za njihovog vrhovnog komandanta, rehetli Aliju Izetbegovića i komandanta Štaba Vrhovne komande, odnosno Generalštaba Armije Republike Bosne i Hercegovine, armijskog generala rahmetli Rasima Delića.

Uposlenici JU »Fond Memorijala Kantona Sarajevo«, koji su zaduženi za izgradnju i održavanje mezarja/grobalja šehida i poginulih boraca kao i drugih spomen-obilježja šehidima i poginulim borcima, sa svoje web stranice preživjelim žrtvama zločina opsade Sarajeva šalju poruku: »Ne zaboravimo naše šehide i poginule branitelje, jer ako zaboravimo na njih zaboravili smo na sebe, još gore, zaboravili smo na svoju budućnost i budućnost naše djece!«

Uvaženi čitaoče, kada budeš čitao imena 288. 568 žrtava zločina opsade Sarajeva, imaj na umu da je među tim imenima 19.586 žrtava koje je ubila opsada, među kojima su bile 3.082 žrtve mlađe od 18 godina.

IDENTITETSKE PODUDARNOSTI ŽRTAVA GENOCIDA U FOČI OD 1941. DO 1945. I OD 1992. DO 1995. (DVA PUTA UBIJENI)

Genocid izvršen od 1941. do 1945. godine, u kojem je ubijena četvrtina bošnjačkog stanovništva Foče, ostavio je među preživjelima veliki broj siročadi i djece koja uopće nisu uspjela zapamtiti ili su sačuvala tek blijeda sjećanja na svoje ubijene očeve, majke, braću i sestre, dede i nene, i druge bliže srodnike. Nastavljajući svoje živote nakon rata često su pokušavali emocionalnu prazninu nastalu gubitkom najbližih na određen način nadomjestiti i uspomenu održati živom dajući njihova imena svojim potomcima

Ljudski gubici i traume fočanskih Bošnjaka u genocidnim pokoljima koje su nad njima izvršile različite srpske oružane formacije tokom 20. stoljeća bili su po više osnova, i neposredno i posredno, intergeneracijski. Višekratno proživljavajući takav usud, Foča je postala neupitna paradigma kontinuiranog bošnjačkog stradanja. Sagledavanjem historijskog fenomena ponavljanja zločina kroz elemente i primjere podudarnosti individualnih identiteta žrtava, moguće je bolje razumjeti težinu zločina i razmjere patnje i stradalništva.

Stradanje Bošnjaka Foče tokom Drugog svjetskog rata, kao posljedica organiziranog i sistematskog zločina srpskih oružanih formacija, koji u vrijeme izvršenja nije imao posebno ime i jasnu definiciju, a danas se naziva genocidom, obuhvatalo je sve zamislive oblike ispoljavanja zla koje ljudima mogu nanijeti druga ljudska bića: svirepo klanje i masakriranje, kuhanje žive djece i ljudi u kipućoj vodi, žive lomače u kojima su spaljivani civili zatvoreni u zapaljenim kućama, umiranja u teškim mukama u jamama i bezdanima u koje su bacani ranjeni, nedoklani ili na drugi način povrijeđeni još uvijek živi ljudi, kao i mnoga druga nepojmljiva zvjerstva zbog kojih se za one bošnjačke žrtve koje su jednostavno ubijene puščanim metkom moglo reći da su "imale sreće".

Osim brojnih i masovnih ubistava, Bošnjaci su bili podvrgnuti i drugim oblicima terora: maltretiranju i premlaćivanju, silovanju, pljački, uzurpaciji imovine, prisilnom pokrštavanju, protjerivanju i tako dalje, što je u konačnici trebalo rezultirati njihovim potpunim ili djelimičnim istrebljenjem i nestankom s područja Foče, a nakon toga i

uklanjanjem svih materijalnih tragova njihove egzistencije. Zločini su vršeni temeljito, sistematično i kontinuirano, mada je moguće uočiti neke periode u kojima je genocidna kampanja bila posebno intenzivna i za rezultat imala stradanje izrazito velikog broja Bošnjaka.

Prema našim istraživanjima, tokom Drugog svjetskog rata ubijeno je više od 4.500 bošnjačkih civila, što je predstavljalo više od 21 posto cjelokupne predratne bošnjačke populacije fočanskog sreza. Ako tome dodamo stradale borce – stotinjak poginulih fočanskih Bošnjaka u partizanskoj vojsci i neutvrđen broj poginulih u muslimanskim milicijama, jedinicama NDH-a i drugim formacijama koje je poslijeratni komunistički režim smatrao neprijateljskim i zbog čega njihovi poginuli borci nisu ulazili u statistike žrtava rata, može se sa sigurnošću konstatirati da je od 1941. do 1945. godine smrtno stradao barem svaki četvrti Bošnjak s područja Foče. Pritom je posebno intenzivna bila genocidna kampanja vođena u periodu od početka decembra 1941. do proljeća 1943. godine, kada je ubijeno više od 4.000 civila, i nakon čega su preživjeli Bošnjaci uglavnom s područja Foče izbjegli u mjesta u kojima su bili zaštićeniji od zločina srpskih snaga.

Istrebljenje Bošnjaka na području Foče i u drugim krajevima u kojima je vršen genocid nad njima trebalo je stvoriti pretpostavke za jednu etnički homogenu Veliku Srbiju u mogućoj, ali ne i nužnoj, Velikoj Jugoslaviji. Vojni poraz ove nacionalističke velikodržavne ideologije i rojalističkih snaga koje su bile njena oružana sila u ratu, te pobjeda partizanske vojske i uspostava komunističke vlasti nakon rata, djelomično su poništili političke efekte masovnih zločina. Isforsiran je povratak protjeranog stanovništva i tako revitalizirana njegova multietnička struktura, a novi politički sistem zasnovan je na principima garantirane ravnopravnosti naroda. Nakon propasti komunističke ideologije uslijedio je ubrzani raspad Jugoslavije i oživljavanje nacionalističkih ideja i politika koje su je odvele u nasilnu disoluciju, Bosnu i Hercegovinu učinile žrtvom višestruke oružane agresije, a Bošnjake ponovo izložile velikom stradanju.

U izvršenju zločina genocida nad Bošnjacima Foče od strane srpskih oružanih formacija i organa nasilno uspostavljene srpske vlasti tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine u velikoj mjeri uočljivo je ponavljanje istih sadržajnih elemenata i ciljeva zločinačke kampanje, kao i identična ideološka osnova i duhovno ozračje nacionalne i vjerske netrpeljivosti. Ponavljane su i forme počinjenih zvjerstava. Zločinci među Srbima, njihovi glavosjeci i koljači, opet su ubijali Bošnjake na drinskim mostovima, batinali ih do smrti, spaljivali u živim lomačama, živim ljudima derali kožu, pa ih takve ili na druge načine masakrirane ostavljali da umiru u mukama. Njihovim tijelima opet su punili planinske jame i bezdane, kao i najveću bošnjačku masovnu grobnicu – rijeku Drinu, ubijajući ih s već viđenom svirepošću koju je, kolikogod puta se ponovila, teško razumjeti u okvirima ljudske normalnosti.

Ponovljeni su i svi drugi oblici nasilja: svakovrsne torture, pljačke, silovanja, zatvaranja u logore, progoni, protjerivanja i ostalo. Novo u događajima na području Foče 1992–1995. bili su biološko pokoljenje zločinaca i žrtava i neke nove ten-

dencije i nadogradnje tehnologije zla, koje su se najjasnije očitovale u organizaciji i funkcioniranju srpskih logora i u kampanji masovnog silovanja kao zločina protiv čovječnosti.

U ovom genocidnom pokolju smrtno je stradalo, prema našim istraživanjima, 1.918 Bošnjaka (što je predstavljalo 9,2 posto populacije), od čega je bilo 1.452 civila. Od aprila do oktobra 1992. godine, kada je trajala intenzivna genocidna kampanja, i kada je izvršeno potpuno etničko čišćenje, nakon čega više nije bilo bošnjačkog stanovništva na području Foče, izuzev zatočenih logoraša u srpskim logorima, ubijeno je više od 1.300, a do kraja godine ukupno 1.399 civila.

U svjetlu istrajnih aspiracija te neizmijenjene, samo vremenu i političkim prilikama ponešto prilagođene nacionalne ideologije, politički ciljevi genocida i etničkog čišćenja ponovo su bili sadržani u stvaranju i omeđavanju suverene srpske državne teritorije u Bosni i Hercegovini. To je bilo taktičko, prelazno rješenje, koje je u strateškoj perspektivi, eliminacijom "Drine kao granice između srpskih država", trebalo rezultirati stvaranjem jedinstvene i uvećane, ako već ne i Velike Srbije.

Tokom rata i nekoliko poratnih godina ponovo je vršeno zatiranje tragova egzistencije Bošnjaka na području Foče, i bilo je sistematičnije i potpunije nego tokom prethodnog pokolja. Zapaljane su ili do temelja srušene sve fočanske gradske džamije i tekija. Džamijski haremi, mezarja i turbeta u haremima potpuno su ili djelomično devastirani. Istu sudbinu imale su i sve seoske džamije, mesdžidi i mektebi u općini Foča. Zapaljeni su, srušeni ili ozbiljno oštećeni brojni arhitektonski spomenici i objekti koji su predstavljali bošnjačko kulturno nasljeđe. Na prijedlog srpskih vlastodržaca Foče, Narodna skupština Republike srpske krajem 1993. godine usvojila je zakon kojim je ukinuto i ime Foča, kao navodni "turcizam" i svjedočanstvo egzistencije Bošnjaka u njoj, i uveden "srpski naziv najsrpskije Srbije", koje je ocijenjeno priličnijim "svetosavskom narodu i nemanjićkim prostorima". Zatim su ukinuti i izvorni nazivi pojedinih dijelova grada i stari nazivi ulica te su zamijenjeni nazivima koji pripadaju isključivo srpskoj tradiciji.

Određene razlike u broju žrtava ne određuju različitost suštine događaja o kojima je riječ. Bošnjaci su u Drugom svjetskom ratu bili znatno duže prisutni na značajnom prostoru i izloženi višestrukim genocidnim pokoljima, pa je i broj civilnih žrtava bio znatno veći, i u apsolutnoj veličini i u relativnom odnosu prema brojnosti populacije. Najintenzivniji i najkrvaviji pokolji izvršeni su od početka decembra 1941. do proljeća 1943. godine, kada je ubijeno više od 4.000 civila. Period intenzivnog genocidnog pokolja Bošnjaka na području Foče u posljednjem ratu bio je višestruko kraći, od početka aprila do oktobra 1992. godine, i tokom njega je ubijeno više od 1.300 civila.

Jasno je da su sve navedene, kao i druge velike sličnosti i male razlike sadržaja i toka krvavih događaja u fočanskom kraju 1941–1945. i 1992–1995. godine, koje su već uočavane i isticane u iskazima brojnih svjedoka i sudionika, u pisanim radovima različitih autora i na druge načine, doprinijele prevladavajućem shvatanju da se radi o ponavljanju jednog te istog zla, što se u dobroj mjeri i ustalilo kao opće mjesto

percepcije ovih historijskih fenomena. Suštinska istovjetnost nacionalne ideje, u ime koje su pokretana i ponavljana etnička čišćenja, kao i neselektivno etnički motivirano nasilje i masovni zločini, istovremeno su odredili i ustalili i podrazumijevajuće percepcije kolektivnih identiteta zločinaca i žrtava u oba historijska razdoblja, s odstupanjima i izuzecima koji više potvrđuju nego što negiraju takvu percepciju.

Sagledavanje i interpretaciju ovih aspekata prošlosti u okvirima nacionalnih kolektiviteta u različitim varijantama i diskurzivnim formama teško je potpuno otkloniti, zanemariti ili zamijeniti nekim poželjnijim funkcionalnim modelom. Masovnost zločina, veliki broj njihovih izvršilaca i vitalnost nacionalne ideologije u ime koje su izvršeni s jedne strane, a težina i broj žrtava zločina i njihov u odnosu na izvršioce različit nacionalni identitet s druge strane, ne dopuštaju takvo pojednostavljenje, osim ako se ono svjesno ne čini na štetu vjerodostojnosti interpretacije prošlosti, u ime nekakvog oportunitizma sadašnjosti ili varljivih ideja propovjedne budućnosti.

S druge strane, kolektivna identifikacija uglavnom ne olakšava, a nerijetko otežava sveobuhvatniju i dublju spoznaju historijskih fenomena o kojima je riječ. Na primjer, znatno otežava razumijevanje stvarnih razmjera i prirode individualne odgovornosti izvršilaca i naredbodavaca ratnih zločina, i svojom neizbježnom koliko i neželjenom apriornošću često zamagljuje njihove stvarne korelacije s pojavama i faktorima determiniranim sadržajima kolektivnog identiteta i svijesti. Međunarodna i nacionalna sudska praksa je odbacuje i insistira na tome da je krivična odgovornost isključivo individualna, i da se sudi pojedincima, a ne narodima kojima počinioci zločina pripadaju. To se ne čini bez valjanih argumenata, i zasigurno olakšava sudske procese, ali istovremeno izvan pravne prakse i odgovarajuće sankcije, a nažalost i izvan ozbiljnijeg razumijevanja njenih nesumnjivih i dugoročnih posljedica, ostavlja neporecivu činjenicu da velika većina izvršilaca ratnih i srodnih zločina takva djela nikada ne bi počinili sami po sebi, van konteksta stvorenog na osnovu kolektivnog identiteta, bez utjecaja nacionalne ideologije i izvan njima korespondirajućih vojnih i političkih organizacija.

I kada su u pitanju žrtve, odnosno razumijevanje istinske težine počinjenih zločina u odnosu na žrtve, kolektivni identitet unekoliko zasjenjuje individualne i otežava spoznaju svih aspekata pretrpljenog zla. Gubici i traume fočanskih Bošnjaka u genocidnim pokoljima, koje su različite srpske oružane formacije počinile nad njima tokom 20. stoljeća, bile su intergeneracijske, ne samo na nacionalnom i mjesnom nivou već i unutar pojedinih porodica, pa i simbolički i stvarno i na personalnom nivou. Ovom prilikom pokušat ćemo unutar historijskog fenomena ponavljanja zločina skrenuti pažnju na neke elemente i primjere podudarnosti individualnih identiteta žrtava, u nadi da ćemo time dati doprinos boljem razumijevanju težine zločina i dubine pretrpljene boli i gubitaka žrtava.

Genocid izvršen od 1941. do 1945. godine, u kojem je ubijena četvrtina bošnjačkog stanovništva Foče, ostavio je među preživjelima veliki broj siročadi i djece koja uopće nisu uspjela zapamtiti ili su sačuvala tek blijeda sjećanja na svoje ubijene očeve, majke, braću i sestre, dede i nene, i druge bliže srodnike. Nastavljajući svoje živo-

te nakon rata često su pokušavali emocionalnu prazninu nastalu gubitkom najbližih na određen način nadomjestiti i uspomenu održati živom dajući njihova imena svojim potomcima. Ovaj u poslijeratnom periodu prilično čest transfer identiteta iz stradalničke u narednu generaciju sasvim je sigurno bio u jednakoj mjeri pokazatelj snažne i zdrave emocionalne povezanosti članova bošnjačkih porodica, kao i težine boli prouzročene njihovim gubitkom. Nažalost, postao je i neželjen indikator ponavljanja zločina kroz ponavljanje identiteta žrtava iskazanog ličnim i porodičnim imenima i prezimenima, a u nemalom broju i neposrednim krvnim srodstvom žrtava iz različitih generacija.

Mujo Durgut iz Daničića ubijen je u genocidnom pokolju Bošnjaka Foče izvršenom od decembra 1941. do januara 1942. godine. Iza njega je ostao desetogodišnji sin Ahmo, koji je svome sinu rođenom 1958. godine nadjenao očevo ime. Mujo (Ahma) Durgut živio je u Miljevini i radio u tamošnjem rudniku mrkog uglja. Pripadnici srpskih oružanih formacija odveli su ga iz kuće u maju 1992. godine. Ne zna se tačno kada je ubijen, a njegovi posmrtni ostaci ekshumirani su iz masovne grobnice u jami Piljak na planini Maluši. Ukopan je 2008. godine u Sarajevu, na groblju Vlakovu.

Ibro Hasanefendić ubijen je u Foči 1942. u 31. godini života. Njegov sin Muharem tada je bio petogodišnji dječak. Sinu rođenom 1961. godine Muharem je dao očevo ime. Ibro (Muharema) Hasanefendić je u istoj životnoj dobi u kojoj mu je pedeset godina ranije ubijen dedo po kojem je dobio ime, u 31. godini, najprije zatvoren u srpski logor za Bošnjake u Kazneno-poravnom domu Foča, iz kojeg je izveden i likvidiran najvjerojatnije u junu 1992. godine. Njegovi posmrtni ostaci nakon rata su pronađeni, ekshumirani i identificirani.

Zajka Kunovca iz Ljubuše četnici su ubili u njegovoj kući u decembru 1941. Njegov sin Alija tada je imao šest godina i nakon rata je sinu rođenom 1959. godine dao očevo ime. Zajko (Alije) Kunovac živio je u Foči i radio u sekretarijatu za narodnu odbranu. U aprilu 1992. godine zatočen je u srpski logor u KPD-u Foča, u kojem je bio do septembra, kada je izveden u jednoj od većih grupa i na nepoznatoj lokaciji ubijen. Njegovi posmrtni ostaci još nisu pronađeni.

I Alija Matuh iz Grdijevića ubijen je u četničkom teroru tokom Drugog svjetskog rata. Njegov sin Mujo rodio se 1941. godine. Živio je u Foči i, kada je zasnavao porodicu, svom prvorođenom sinu 1969. godine nadjenao je očevo ime. Alija (Muja) Matuh u aprilu 1992. godine odveden je od kuće i zatočen u srpski logor KPD Foča iz kojeg je, neznanom kada, izveden i ubijen. Posmrtni ostaci Alije Matuha pronađeni su i identificirani.

Ferid (Latifa) Hasanbegović, rođen 1964. godine, ime nije dobio po dedu, već po amidži koji je kao dvogodišnje dijete ubijen u četničkom pokolju u zimu 1941/1942. godine. U junu 1992. pripadnici srpskih snaga, uglavnom komšije s Prijeđeđa i okoline, u masovnom pokolju izvršenom u selu Marinkovići ubili su Ferida Hasanbegovića i više članova njegove porodice: majku Bejtu Hasanbegović, sestru Sibuhadžović i njenog osmogodišnjeg sina. Feridov otac Latif odveden je u srpski logor KPD Foča,

u kojem je bio zatočen najvjerovatnije do kraja augusta 1992. godine, kada je izveden i na nepoznatom mjestu likvidiran. Posmrtni ostaci Latifa i njegovog sina Ferida Hasanbegovića nisu pronađeni.

Fočanski ugostitelj Ahmet Konjo svom najstarijem sinu rođenom 1953. dao je ime Halim, također po bratu stradalom tokom Drugog svjetskog rata, čije posmrtno ostatke nikada nisu pronašli i za čiju sudbinu i način stradanja, kao i u slučaju mnogih drugih bošnjačkih žrtava, nikada nisu ništa saznali. Halim (Ahmeta) Konjo, također ugostitelj, u aprilu 1992. godine odvojen je u Brežinama od porodice i zatočen najprije u privremenim srpskim logorima na Brodu i Livadama, a nakon toga u KPD-u Foča, u kojem je bio izložen svirepoj torturi. Ubijen je krajem juna, najvjerovatnije na pravoslavni praznik Vidovdan 1992. godine. Tijelo koje su ubice bacile s mosta u Drinu izvađeno je iz rijeke i ukopano u Vitkovićima kod Goražda. Nakon rata je ekshumirano i ukopano u Sarajevu, na groblju Vlakovo.

Osman (Edhema) Šoro, rođen 1961. godine, živio je s porodicom u naselju Vrantegovi. Bio je invalid, slijep čovjek. I on je ime dobio po amidži kojeg su četnici ubili u Papratnu tokom Drugog svjetskog rata. U maju 1992. godine u porodičnoj kući u Vrantegovima srpski zločinci ubili su Osmana Šora, njegovog baba Edhema, kao i sve članove porodice Osmanovog starijeg brata Ševala: suprugu Suadu i njihove tri kćerke – dvanaestogodišnju Aldijanu, desetogodišnju Aldinu i dvogodišnju Jasminu. Nakon masakra tijela su ostavili u kući, a kuću zapalili.

U nekim slučajevima transfer identiteta stradalnika iz jedne generacije u drugu djelovao je indirektno i na izvjestan način povratno, s jednako tragičnim ishodom.

Zehra (Ibra) Lojo je kao desetogodišnja djevojčica stradala u četničkom napadu na Foču 19. augusta 1942. godine, na improviziranom visećem mostu na Drini, koji se srušio pod teretom naroda koji je pokušavao da izađe iz grada i spas od četnika potraži na drugoj obali. Njen brat Murat preživio je Drugi svjetski rat i kćerki rođenoj 1964. godine dao sestrično ime. Zehru (Murata) Lojo životni put i sudbina odveli su u Sarajevo, gdje se zatekla početkom rata i preživjela. Zločinačka ruka kojoj su izbjegli tokom prethodnog rata stigla je u Foči njenog baba Murata i majku Remzu, koje su srpski zločinci ubili na kućnom pragu početkom maja 1992. godine.

U bosanskohercegovačkoj historiografiji, ali i literaturi općenito, još nije ozbiljno postavljeno pitanje o odnosu kolektivnog i porodičnog iskustva stradanja u prethodnom ratu i stavova pojedinaca i nekih bošnjačkih zajednica prema agresiji, učešću u odbrani zemlje i srodnim pitanjima. Istina, nisu načeta ni mnoga druga važna pitanja i teme. Ovom prilikom ni mi nećemo otvarati to pitanje, ali ćemo istaći da je među primjerima koje navodimo i koji intergeneracijskim transferom identiteta žrtava svjedoče o neposrednosti porodičnog iskustva stradanja u prethodnom ratu, bio nemali broj onih koji nisu nemoćno čekali stradanje, već su poginuli braneći svoju zemlju i narod.

Suljo (Sulejmana) Lončarić iz Šadića, rođen 1959. godine, dobio je ime po dedu kojeg su četnici zaklali na kućnom pragu u genocidnom pokolju nad Bošnjacima u dolini Sutjeske u zimu 1941/1942. godine. Suljo 1992. godine nije čekao zlikovce

na kućnom pragu. Poginuo je kao borac Armije Republike Bosne i Hercegovine u mjestu Suha Gora na planini Vučevo u septembru 1992. u iznenadnom napadu srpskih snaga iz smjera Crne Gore. I Murat (Ahmeta) Grčo iz Foče, rođen 1958. godine, ponio je ime svog deda kojeg su četnici ubili u zimu 1941/1942. godine. Kao borac Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine poginuo je u borbi sa srpskim snagama na brdu Stolac kod Ustikoline u maju 1992. godine. Po dedama koje su ubili četnici imena su dobili i Ibro (Uzeira) Brajlović iz Cvilina, rođen 1971. godine, koji je teško ranjen u granatiranju Goražda i evakuiran u Zenicu, gdje je u septembru 1992. podlegao ranama, kao i Selim (Bega) Đuderija iz Susješna, rođen 1951. godine, koji je u junu 1992. stradao u srpskoj zasjedi u rejonu Tjemenika kao pripadnik Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine.

Rasim (Ragiba) Kumro iz Brusana, rođen 1953. godine, ime je dobio po amidži kojeg su četnici ubili u zimu 1941/1942. Poginuo je u novembru 1993. godine u Goraždu kao borac Armije Republike Bosne i Hercegovine. I Aganu (Halila) Šemiću iz Mazline otac je 1956. dao ime svog brata kojeg su četnici ubili pod planinom Jahorinom u zimu 1941/1942. Agan je poginuo u septembru 1992. godine u Azićima, u Sarajevu, kao borac Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Ovo su neki od primjera podudarnosti kod kojih smo, na osnovu dostupnih izvora, mogli potvrditi tačan transfer identiteta unutar porodice i međusobno srodstvo stradalnika. Za neke od identitetskih podudarnosti nismo uspjeli utvrditi postojanje ili tačan stepen srodstva, dok ga u nekim slučajevima vjerovatno i nema. U prilog tezi o ponavljanju zločina dovoljno je indikativna činjenica da se imena i prezimena barem 120 bošnjačkih žrtava s područja Foče ubijenih tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine podudaraju s imenima i prezimenima žrtava genocida počinjenog nad istim narodom na istom prostoru od 1941. do 1945.

Zbog toga nije od suštinske važnosti dokazivati, naprimjer, je li srpski zločinac koji je 18. aprila 1992. na kapiji logora KPD Foča identificirao Muniba Ćeba iz Šukovca, rođenog 1968. godine, zarobljenog s grupom civila u podrumu jedne kuće u Šukovcu, znao za Muniba Ćeba, komandanta jedne od borbenijih formacija muslimanskih milicija koje su tokom Drugog svjetskog rata djelovale protiv četnika na području Sandžaka i istočne Bosne, i je li zbog te podudarnosti u imenu i prezimenu iz logora odveden na stratište i likvidiran. Iz perspektive tog zla koje se ponavljalo beznačajno je i to da li je postojala stvarna rodbinska veza ili se radilo o slučajnoj podudarnosti. U percepciji ubica većina gradivnih elemenata identiteta bošnjačkih žrtava ionako nije bila stvarna, već su ih sami konstruirali na osnovu vlastitog izmišljanja historije, nacionalnih mitova i ideoloških narativa.

U nekim posebnim slučajevima rodbinska i krvna veza činila je potpuno nevažnim druge sadržaje individualnog identiteta žrtve. Alija Gogalija bio je 1941. postavljen za ustaškog logornika Foče i zapovijedao je jednom nevelikom grupom ustaša odgovornih za zločine počinjene nad srpskim stanovništvom Foče do decembra 1941. godine. Nakon ponovne uspostave vlasti NDH u junu 1942. godine Gogalija se s ustašama vratio u Foču. Poginuo je u borbi s četnicima prilikom napada na selo

Dragojeviće. Alijin sin Asim Gogalija tada je imao osam godina. Oca jedva da je zapamtio. Nakon rata je izučio stolarski zanat i zasnovao porodicu. Živio je u mješovitom braku sa Srpkinjom, u kojem je imao dvoje djece. Nije bilo ničega u njegovom životu u Foči što bi ga obilježilo bilo kakvim nacionalnim ili političkim grijesima i što bi ga povezivalo s ideološkim ili životnim nasljeđem njegova oca. I pored takvog života, bračne i rodbinske povezanosti, Asim je u maju 1992. godine zatvoren u logor KPD Foča, odakle je krajem ljeta izveden i likvidiran na planini Maluši. Ekshumiran je iz masovne grobnice u jami Piljak.

IDENTITETSKE PODUDARNOSTI ZLOČINACA

Kada su u pitanju transferi individualnih identiteta izvršilaca zločina iz jednoga u drugi historijski period, potrebno je, iz više razloga, pokazati znatno veći oprez i suzdržanost u izlaganju činjenica. U tom kontekstu ovdje ne dovodimo konkretne pojedince i ličnosti, čiji se identitet eventualno nagovještava, u vezu s izvršenjem zločina, niti takvu vezu sugeriramo, ali potpuno osnovano ističemo da nije moguće neke od tih transfera, izraženih u ponavljanju određenih imena i prezimena, ne dovesti u vezu sa životnim djelima i simboličkim potencijalom koji te ličnosti izvorno imaju, a u konačnici i s kolektivnim identitetom i nacionalno-ideološkom osnovom zločina koji se na području Foče ponovio tokom dva rata u razmaku od pola stoljeća.

Prema popisu stanovništva iz marta 1991. godine vjerovatno najčešće ime i prezime među fočanskim Srbima bilo je Milan Matović. Na području Foče tada je ih je živjelo osam. Među fočanskim Matovićima Milan je bilo uvjerljivo najčešće i najpopularnije ime, višestruko češće nego neka od najpopularnijih tradicionalnih srpskih muških imena poput Miloša, Dušana, Ilije, Stevana i drugih, a znatno češće i od jako popularnih modernijih srpskih imena, poput Zorana, Dragana, Predraga, Nenada i sličnih. Fenomen tolike učestalosti ovog imena i prezimena nije moguće odvojiti od historijskog lika i djela poručnika Milana Matovića, koji je tokom Drugog svjetskog rata najprije bio komandant jednog od fočanskih četničkih bataljona, a zatim komandovao cijelim fočanskim četničkim odredom i brigadom. Nakon okončanja rata u kojem su poražene, dosta brojne četničke grupe odmetnule su se i skrivale u planinskim pećinama i kod jataka u pograničnom prostoru između Bosne i Hercegovine i Crne Gore, nastavljajući povremeno činiti ono što su činile i tokom rata: zločine nad civilima. Na čelu ovih odmetnika i dalje je bio Milan Matović, sve dok nekoliko godina nakon rata nije umro od bolesti skrivajući se u nekoj pećini uz Drinu. Nakon njega vođstvo četničkih odmetnika preuzeo je zločinac Vladimir Vlado Šipčić, koga su jugoslavenski organi sigurnosti likvidirali tek 1957. godine. I Vlado Šipčić je 1992. godine među stanovnicima Foče imao svog imenjaka i prezimenjaka.

Bilo je i više desetina drugih transfera identiteta, izraženog identičnošću imena i prezimena prononsiranih četničkih zločinaca iz Drugog svjetskog rata, poput Bora Blagojevića i dvadesetak drugih, u posljednju deceniju 20. stoljeća.

Naznake opisanog fenomena transfera identiteta žrtava zločina iz prethodnog u naredno stradanje moguće je uočiti i pažljivim čitanjem spiskova bošnjačkih žrtava Drugog svjetskog rata. Dosta česta pojava identičnosti imena očeva ubijenih ljudi s imenima njihovih istovremeno ubijenih sinova, govori o tome da je ova pojava obilježavala stradanja Bošnjaka tokom cijelog 20. stoljeća. Zbog toga bi bilo lijepo, kada bi bilo moguće, tekst završiti nagovještavajući kakvu-takvu osnovu za nadu da je to bilo tek jedno nesretno stoljeće, i da se opisana zla više neće ponoviti. Ali, o tome neki drugi put.

Nedim Hasić

NAKON STRIJELJANJA, POBACALI SU IH SA LITICE, A ZATIM TIJELA POLILI KISELINOM

Kada su srpske vlasti odlučile da deportuju grupe zatočenika iz logora Trnopolje i sa stadiona u Tukovima, u augustu 1992. godine, izgledalo je da će oni konačno biti pušteni na slobodu, u Travnik. Umjesto slobode, čekala ih je jedna od najvećih masovnih likvidacija počinjenih tokom rata. Plan je bio osmišljen i precizno izveden: na Vlašiću će iz kolone izdvojiti muškarce, a zatim pogubiti na liticama koje su prirodni ponor i grobnica.

Prijedor je do 1992. godine bio običan industrijski grad sjeverozapadne Bosne, izgrađen na tradiciji rudarenja, drvne i metalske industrije. Grad na obalama rijeke Sane poznat je po svojoj multietničkoj zajednici: Bošnjaci, Srbi i Hrvati dijelili su javni prostor, radili u istim preduzećima, sjedili u istim školskim klupama i činili grad koji se – barem naizgled – nije razlikovao od drugih sredina u Bosni i Hercegovini. No, iza svakodnevnog života tinjale su političke tenzije koje će u proljeće 1992. godine eksplodirati u otvoreno nasilje.

Već u aprilu 1992. godine, nakon referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, u Prijedoru je organizovano nasilno preuzimanje vlasti. Srpske političke strukture, potpomognute Jugoslovenskom narodnom armijom (JNA) i policijom, uspostavile su tzv. Krizni štab opštine Prijedor. On je ubrzo postao centralni organ vlasti i represije. Funkcije legalnih institucija bile su svedene na formalnosti, a Krizni štab je donosio ključne odluke o životu i smrti hiljada ljudi.

Jedna od prvih mjera bilo je razoružavanje i izolacija nesrpskog stanovništva. Preko noći, Bošnjaci i Hrvati ostali su bez zaštite. Njihove kuće su obilježavane bijelim čaršafima, bijelim trakama oko rukava, a njihov javni prostor pretvoren je u zonu kontrole. Brzo su uspostavljene i jedinice koje su sprovodile represiju: policija, paravojne formacije i vojne jedinice koje su djelovale pod komandom Kriznog štaba.

Najstrašniji instrument srpske vlasti bili su logori. Omarska, Keraterm i Trnopolje postali su sinonimi za mučenje i smrt. U tim logorima zatvarani su muškarci, ali i žene i djeca, izloženi svakodnevnom nasilju. Logoraši su prolazili kroz ispitivanja, premlaćivanja, izglednjivanja, a hiljade njih nikada nisu izašle žive.

Dok su mučenja trajala iza zatvorenih vrata hangara i baraka, u samom gradu i okolnim selima odvijale su se masovne likvidacije. Ljudi su odvođeni iz svojih kuća i nikada se nisu vraćali. Masovne grobnice poput Tomašice i drugih lokacija svjedoče o planiranosti tog zločinačkog poduhvata.

Sve mjere bile su dio šireg plana – etničkog čišćenja. Bošnjaci i Hrvati morali su biti uklonjeni, a njihove kuće, imanja i radna mjesta preuzeti. Proces je imao dva pravca: fizičko uništenje kroz ubijanja i logore, te zastrašivanje i protjerivanje kroz masovne deportacije.

U tu svrhu organizovani su i konvoji pod pokroviteljstvom tzv. srpske opštine Prijedor. Oni su predstavljani kao "humanitarna evakuacija", ali su u stvarnosti bili sredstvo progona i prilika za sistematske pljačke i ponižavanja. U tim konvojima, muškarci su često odvajani od žena i djece, da bi potom nestali bez traga.

Kada su srpske vlasti odlučile da deportuju grupe zatočenika iz logora Trnopolje i sa stadiona u Tukovima, u augustu 1992. godine, izgledalo je da će oni konačno biti pušteni na slobodu, u Travnik. Umjesto slobode, čekala ih je jedna od najvećih masovnih likvidacija počinjenih tokom rata. Plan je bio osmišljen i precizno izveden: na Vlašiću će iz kolone izdvojiti muškarce, a zatim pogubiti na liticama koje su prirodni ponor i grobnica.

Tako je počinjen zločin koji će kasnije biti poznat kao masakr na Korićanskim stijenama – događaj koji na najstrašniji način oslikava kako je projekt etničkog čišćenja imao oblik genocida, sprovedenog sistematski, organizirano i uz podršku svih struktura vlasti.

Dana 17. juna 1992. godine, Krizni štab opštine Prijedor donio je odluku o formiranju Interventnog voda pri lokalnoj policiji. Na papiru, zadatak ove jedinice bio je osiguravanje "reda i mira". U praksi, to je bila formacija koja je učestvovala u najtežim zločinima protiv civila.

Za komandira voda postavljen je Miroslav Paraš, dok su odjeljenjima komandovali Pero Čivčić i Dragoljub Gligić. Načelnik prijedorske policije, Simo Drljača, imao je punu ovlast da jedinicu raspoređuje po potrebi. Interventni vod je djelovao zajedno s vojskom, pridodavan vojnoj komandi kada je trebalo izvršiti "posebne zadatke".

Upravo ova jedinica imala je ključnu ulogu u pratnji konvoja 21. augusta 1992. godine, konvoja koji će završiti masakrom na Korićanskim stijenama. Među njenim pripadnicima nalazili su se ljudi poput Darka Mrđe, Zorana Babića, Dade Mrđe i drugih, koji će kasnije biti optuženi i osuđeni za ratne zločine.

Planiranje deportacija bilo je pažljivo osmišljeno. Konvoji su se organizovali iz dva ključna mjesta: iz logora Trnopolje, u kojem su u tom trenutku uglavnom bili zatvoreni muškarci, i sa stadiona u naselju Tukovi, gdje su okupljeni civili koji su se prijavili za odlazak.

Pripadnici Crvenog krsta općine Prijedor sastavljali su spiskove, ali je konačnu riječ o tome ko može napustiti teritoriju imala policija. Time je stvoren sistem potpu-

ne kontrole – svaki korak deportacije bio je u rukama onih koji su već organizovali masovne zločine.

Na dan 21. augusta 1992. godine, na stadionu u Tukovima okupilo se više od 1.500 ljudi. U logoru Trnopolje, autobusi preduzeća "Autotransport Prijedor" čekali su zatočenike – muškarce koji su vjerovali da će konačno napustiti logorsku torturu. Kolone kamiona, šlepera i autobusa formirane su i krenule put Travnika. U njima je bilo, prema svjedočenjima, više od 1.200 civila – većinom Bošnjaka, ali i Hrvata.

Cilj konvoja bio je navodno sigurna teritorija, no plan je bio unaprijed postavljen: muškarci će biti izdvojeni na planini Vlašić i pogubljeni. O tome su, kako su kasnije svjedoci pred sudovima potvrdili, znali i pojedini pripadnici policije, pa su neki Srbi iz Prijedora potajno upozoravali svoje poznanike da se ne ukrcavaju u konvoj.

U konvoju su se nalazila i vozila Interventnog voda, čiji su pripadnici dobili precizne zadatke. Svako od njih bio je raspoređen da prati po jedno vozilo s civilima. Autobusi i kamioni kretali su se kroz teritorije pod kontrolom Vojske Republike Srpske – preko Banje Luke, Skender Vakufa i dalje prema Travniku. Ali, na planini Vlašić, kod mjesta Korićani, kolona je zaustavljena.

Za nesretne putnike, svaki kilometar puta bio je ispunjen strahom i neizvjesnošću. Tokom vožnje srpska policija je zaustavljala vozila i oduzimala vrijednosti – novac, nakit, satove. Bio je to oblik pljačke koji je pratio gotovo svaki transport. Ipak, mnogi su još vjerovali da će preživjeti – da je konačno došao trenutak da napuste Prijedor i potraže spas u Travniku.

Kada je konvoj 21. augusta 1992. godine stigao na planinu Vlašić, na lokaciju poznatu kao Korićanske stijene, sve iluzije o spasu na slobodnim teritorijama raspršile su se u jednom trenutku. Konvoj je zaustavljen na krivini makadamskog puta između Skender Vakufa i Donjih Korićana, na mjestu gdje se visoke stijene obrušavaju u ponor dubok i do stotinu metara. Položaj je bio idealan za masovno ubijanje: bijeg je bio nemoguć, a ponor je mogao poslužiti kao prirodna grobnica.

Pripadnici Interventnog voda SJB Prijedor naredili su vozačima da zaustave autobuse i kamione. Dva autobusa parkirana su na određenoj udaljenosti – jedan bliže mjestu koje je vodilo prema Travniku, drugi stotinjak metara niže niz put. Tu je počeo planirani masakr.

Iz vozila su počeli izvlačiti isključivo muškarce. U malim grupama, po dvojicu ili trojicu, pod prijetnjom oružja tjerali su ih prema ivici litice. Pripadnici Interventnog voda stajali su u polukrugu. Uloga svakoga bila je precizno određena – jedni su izvodili zatočenike, drugi su ih držali pod prijetnjom, a treći pucali.

Naređeno im je da se kreću pognute glave, da skinu vrijednosti koje su još imali – novac, satove, prstenje. Oni koji nisu mogli skinuti nakit, poput zlatnih prstenova, bili su brutalno sakaćeni – odsijecani su im prsti. Čak i u posljednjim trenucima života, ponižavanje i pljačka bili su sastavni dio scenarija smrti.

Na rubu provalije, zatočenicima je naređeno da kleknu. Onda su započeli rafali. Ljudi su padali niz liticu – neki mrtvi, neki ranjeni. Oni koji nisu pali bili su gurnuti. Na tijela je bacano i nekoliko ručnih bombi, kako bi se osiguralo da niko ne preživi.

Svjedoci su kasnije opisali jezive prizore: red za redom, grupa po grupa, muškarci su izvođeni iz autobusa i smaknuti. Cijela operacija, iako monstruozna, izvedena je brzo – u roku od pola sata do sat vremena. Jedan od svjedoka koji je preživio rekao je da je imao osjećaj kao da se nalazi na pokretnoj traci smrti, gdje svako čeka svoj red da bude gurnut u ponor.

U toj klaonici ipak je nekolicina muškaraca uspjela preživjeti, neki tako što su se bacili u provaliju prije nego što su pogođeni, drugi tako što su se uspjeli sakriti ispod tijela ubijenih i ostati neprimijećeni. Prema kasnijim podacima, dvanaest ih je preživjelo strijeljanje i uspjelo se dokopati slobode.

Jedan od njih svjedočio je da je, pogođen u rame, pao među mrtve i ranjene. Tijela su ga prekrila i sakrila od zločinaca. Čuo je pucnjeve i eksplozije bombi, jauke ljudi koji su umirali. Kada je noć pala, uspio je da se izvuče iz gomile leševa i pobjegne kroz šumu. Njegovo svjedočenje postalo je ključni dokaz na suđenjima pred međunarodnim i domaćim sudovima.

Iz dokumenata i presuda Haškog tribunala i Suda BiH jasno proizlazi da su glavni izvršioци masakra bili pripadnici Interventnog voda. Imena poput Darka Mrđe, Miroszlava Paraša, Zorana Babića, Dragoljuba Gligića i drugih neraskidivo su vezana za ovaj zločin. Mrđa je, prema presudama, bio jedan od glavnih egzekutora – davao je naredbe i lično pucao u zatočnike.

Nakon strijeljanja, pripadnici voda spuštali su se u provaliju kako bi provjerili ima li preživjelih. Prema svjedočenjima, neki ranjeni su ubijani na licu mjesta, a drugi prepušteni agoniji. Bilo je slučajeva da su ranjenima davali oružje da izvrše samoubistvo, što dodatno svjedoči o brutalnosti i potpunom odsustvu ljudskosti.

Masakr na Korićanskim stijenama ostao je zapamćen ne samo po broju ubijenih, nego i po načinu na koji je zločin izveden. Ova lokacija bila je pažljivo odabrana: prirodna provalija, teško dostupna, mogla je poslužiti kao masovna grobnica i sakriti tragove. Sve je bilo planski – od izbora mjesta, načina egzekucije, pa do kasnijih pokušaja prikrivanja.

Masakr na Korićanskim stijenama nije mogao ostati skriven. Već nekoliko dana nakon egzekucije, nepodnošljiv zadah raspadajućih tijela širio se čitavim područjem Vlašića. Provalija u koju su pobacane žrtve nalazila se svega nekoliko stotina metara od naseljenog mjesta Donji Korićani, a samo dvjestotinjak metara od komande vojne jedinice stacionirane u blizini.

Mještani srpskih sela ubrzo su počeli protestovati zbog nesnosnog mirisa, strahujući i od epidemije. Pojedinci su znali i sami šta se desilo, jer su vidjeli konvoj i čuli pucnjavu. Dio njih se čak spuštao u provaliju kako bi pljačkao mrtve, skidajući odjeću, obuću i nakit sa tijela ubijenih.

Već 22. augusta 1992. godine, samo dan nakon masakra, komandant 22. lake pješadijske brigade Vojske RS iz Skender-Vakufa obavijestio je komandu 1. krajiškog korpusa o događaju. U izvještaju je navedeno da su policijske jedinice iz Prijedora i Sanskog Mosta počinile "genocid nad oko 150 civila muslimanske nacionalnosti" i zatraženo je da se provede istraga. To je rijedak slučaj u kojem je i sama vojna struktura RS, makar internim kanalima, priznala šta se dogodilo.

Nekoliko dana kasnije, 1. krajiški korpus je dva puta obavijestio Glavni štab VRS-a o događaju, navodeći da je stradalo oko stotinu civila. Međutim, umjesto istrage, uslijedila je naredba za prikrivanje zločina.

Prema svjedočenjima, nekoliko dana nakon masakra dovedena je velika cisterna iz fabrike INCEL u Banjoj Luci. Iz nje su pripadnici civilne zaštite i vojske šmrkovima prskali kiselinu po posmrtnim ostacima. Bijeli oblak dima dizao se iz provalije, biljke na stijenama bile su uništene, a na kamenju su ostali tragovi nagrizanja. Namjera je bila jasna – uništiti tijela, spriječiti identifikaciju i tako sakriti razmjere zločina.

Svjedoci su opisali kako je nakon toga područjem vladao dvostruki zadah: smrad raspadajućih tijela i oštar miris hemikalije. Uprkos tome, tragovi nisu mogli biti u potpunosti uništeni. Posmrtni ostaci, razbacani među kamenjem i prikriveni kamenim gromadama, ostali su na mjestu zločina.

Cijela operacija bila je organizovana i vođena iz samog vrha policijskih i vojnih struktura. Ipak, o tome se u javnosti šutjelo. Radio Prijedor i drugi mediji pod kontrolom vlasti nastavili su emitovati propagandne vijesti, prikazujući deportacije kao "humanitarne konvoje". Za zločin na Korićanskim stijenama znali su mnogi, ali govoriti o tome značilo je riskirati život.

Unatoč pokušajima prikrivanja, masakr je ubrzo postao poznat širem javnom mnijenju. Preživjeli su stigli do slobodne teritorije i ispričali šta se dogodilo. Informacije su počele izlaziti i putem međunarodnih organizacija. Dokumenti 1. krajiškog korpusa, Centra službi bezbjednosti Banja Luka i prijedorske policije sačuvani su i kasnije korišteni na suđenjima.

Masakr na Korićanskim stijenama ubrzo je postao jedna od ključnih tačaka optužnica pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Hagu. Zločin je bio tako precizno dokumentovan zahvaljujući svjedocima, preživjelim i zaplijenjenim vojnim i policijskim dokumentima da je predstavljao paradigmatički primjer planskog ubijanja civila.

Jedan od najpoznatijih slučajeva bio je onaj protiv Radoslava Brđanina, predsjednika tzv. Kriznog štaba Autonomne regije Krajina, koji je pred Haškim tribunalom osuđen na 30 godina zatvora. Iako nije lično bio na Korićanskim stijenama, njegova politička odgovornost za politiku progona i etničkog čišćenja uključivala je i ovaj masakr.

Presude u predmetima Stojana Župljanina i Miće Stanišića, visokih policijskih zvaničnika Republike Srpske, također su obuhvatile Korićanske stijene kao dokaz

o sistematskoj prirodi progona. Župljanin i Stanišić osuđeni su na po 22 godine zatvora.

Najdirektniji slučaj pred MKSJ odnosio se na Darka Mrđu, jednog od glavnih egzekutora na Korićanskim stijenama. On je 2004. godine priznao krivicu pred Tribunalom i osuđen na 17 godina zatvora. U svom priznanju potvrdio je da je lično učestvovao u strijeljanju civila i da je davao naredbe drugim policajcima. Njegovo priznanje bilo je od ogromnog značaja za rasvjetljavanje detalja zločina.

Nakon što je Tribunal u Hagu zatvorio svoja vrata, procesuiranje odgovornih za zločine na Korićanskim stijenama nastavilo se pred Sudom Bosne i Hercegovine. Tokom godina, više pripadnika Interventnog voda i policije iz Prijedora izvedeno je pred pravdu.

Damir Ivanković, jedan od pripadnika Interventnog voda, priznao je krivicu i osuđen je na 14 godina zatvora. Njegovo svjedočenje bilo je ključno za identifikaciju drugih učesnika.

Zoran Babić, osuđen je na 22 godine zatvora za učešće u masakru. Ljubiša Četić i Saša Zečević osuđeni su na po 23 godine zatvora. Dušan Janković, tadašnji komandir Stanice javne bezbjednosti u Prijedoru, osuđen je na 27 godina zatvora jer je imao zapovjednu odgovornost. Ove presude predstavljale su jedan od rijetkih primjera u kojima je veći broj neposrednih izvršilaca odgovarao za ratne zločine.

Posebno značajno u procesima bilo je utvrđivanje komandne odgovornosti. Iako su pucali pojedinci, odluka da se organizira masakr nije bila spontana, dolazila je iz samog vrha policijskih i vojnih struktura. Time su sudovi potvrdili da je zločin bio planiran i sistemski sproveden, a ne incident.

Ekshumacije na Korićanskim stijenama počele su tek godinama nakon rata. Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), zajedno sa domaćim institucijama, organizovala je kompleksne operacije izvlačenja tijela iz provalija dubokih više od stotinu metara.

Na tri mikrolokacije pronađeni su posmrtni ostaci najmanje 182 žrtve. Proces je bio izuzetno složen: spasioci i istražitelji morali su se spuštati konopcima, a veliki dio ekshumacija obavljan je uz pomoć alpinističkih timova. Pored ljudskih ostataka, pronađene su i gomile odjeće, ličnih predmeta, satova, prstenja – nijemi svjedoci brutalne pljačke i ubistava.

Brigadir Ekrem Alihodžić

OSLOBAĐANJE SANSKOG MOSTA

(Iz knjige „SANJANI U ODBRAMBENO-OSLOBODILAČKOM RATU 1991-1995. – Od progona do herojskog oslobađanja Sanskog Mosta“)

BORBENE AKTIVNOSTI

Jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine su i pored višednevnih kontinuiranih borbi uspjele ostvariti napredovanje i zauzeti povoljne taktičko-operativne i strateške položaje odakle se konačno krenulo u oslobađanje Sanskog Mosta.

Komandant 502. V.bbr dobija zadatak da sa brigadom nastavi marš u rejon s. Sanice. Brigada je stigla u selo Sanica oko ponoći i spojila se sa 510. Obr. Dana 10. oktobra 1995. godine u 02:00 sata jedinice brigade su dobile zadatak da se razmjestite u selo Banjci do 04:00 sata, kada su se sastali komandanti brigada: 502. Vbbr, 510. Obr i 1. Gardijske brigade. U skladu sa zadatkom komandanta Petog korpusa Armije RBiH, tom prilikom utvrđeni su pravci napada jedinica prema Sanskom Mostu i način sadjejtva. Pravac napada 502. V.bbr bio je Banjci - Kovačica (tt.478) - Smajino brdo - rijeka Dabar, a zatim Donji Dabar - Sanski Most. Jedinice 510. Obr napadaju desno pravcem dolina rijeke Sanica - s. Hrustovo - s. Tomina i dalje komunikacijom Sanski Most, dok je Prva gardijska brigada napadala pravcem s. Banjci - šumskom komunikacijom do Vrana pećina - Duboke doline, gdje izbija na komunikaciju s. Donji Dabar i spaja se sa 502. V.bbr. Lijevi bok ove brigade obezbjeđuje četa iz 5. bVP, koja nastupa lijevo sa zadatkom da blokira komunikaciju u rejonu Donji Dabar. Prvoj gardijskoj brigadi pridodata su dva tenka, tri oklopna transporter i dva PAT-a 30/2, tzv. praga.

Dana 10. oktobra 1995. godine naše jedinice u napadu napravile su dubok prodor nakon razbijanja snaga SCA na prednjim linijama od sela Donja Sanica do Čelić kose, odakle nastavljaju napredovanja prema Sanskom Mostu. Brigade: 502. Vbbr, Prva gardijska brigada, 510. Obr i č/5. bVP su za osam sati borbe došle nadomak Sane i na taj način neposredno ugrozile Sanski Most. Taj prodor donio je olakšanje svim jedinicama u operaciji „Sana 95“ u cijeloj zoni odgovornosti Petog korpusa Armije RBiH. Srbijansko - crnogorski agresor nije izvodio napadna borbena djejtva. Jedino su bila aktivna i masovna granatiranja, naročito u popodnevnim satima. Agresor je povukao sve svoje snage sa sjevernih obronaka planine Grmeč i iz reiona

Korčanica, te zaposjeo i širi rejon Milanovića te tu utvrdio linije. Na dijelu odbrane Kula - Vitorog i selo Žegar agresor je pretrpio znatne gubitke. Bilo je preleta aviona u nekoliko navrata, u svrhu izviđanja aktivnosti naših snaga na ovom dijelu ratišta. Naša artiljerija je aktivno i precizno djelovala. Jedinice 505. V.bbr izvršile su pretres terena na pravcu Lušci Palanka - Karakaši i na pravcu Korčanica - tt. 812.

U periodu 09/10. oktobra 1995. godine u zoni odgovornosti OG "Sjever" uvedena je 501. S.bbr na prednji kraj odbrane: desno rijeka Vojskova i lijevo rijeka Japra. Ova brigada imala je istureno komandno mjesto u selu Muslimanska Jasenica. Napad je pokušala da izvede i 511. S.bbr na pravcu: selo Kajtazi - Karanovo brdo. Međutim napad nije uspio. Srbijansko-crnogorski agresor je učvrstio odbranu na liniji Mračaj (tt. 321) - Karanovo brdo – Trojanac - s. Drljače - s. Mitrašinovići.

329. bbr (Kakanj): 1/329. bbr u toku noći je upućen u rejon Korčanica odakle je obezbijedio i uvezao desni spoj sa brigadom, a lijevi je zadržao sa bataljonom iz 506. Obr. Ovim posjedanjem Korčanice obezbijeđena je cijela linija do Čelić Kose.

U toku 10. oktobra 1995. godine, 502. V.bbr je oko 06:00 sati započela opći artiljerijsko - pješadijski napad triju brigada i 5. bVP prema Sanskom Mostu, a sredstva podrške su u pokretu i do novog rejona napreduju. Otpori su slabi i neorganizovani. Bilo je manjih zasjeda u rejonu Čelić kose, usljed čega su ranjena dva vojnika. Snage srbijansko - crnogorskog agresora su spremale napad na ovom pravcu, zašto su grupisali i brojnu tehniku. Međutim, naše jedinice su ih preduhitrile, pa je umjesto napada došlo do bijega tih snaga pred naletom naših jedinica. Do rejona sela Donji Dabar prva je stigla, oko 15:00 sati, Prva gardijska i 5. bVP. Jedinice 502. V.bbr izbile su do tada u rejon Dabarske pećine, a odatle nastavile napade pravcem selo Brankovići i selo Pilipovići. U rejonu sela Marijanovići došlo je do spoja Prve gardijske brigade i 5. bVP. Iz rejona Marijanovići zajednički su krenuli forsiranim napadom put Sanskog Mosta.

Agresorska strana nije pružala organizovan otpor sve do ulaska u Sanski Most, gdje su organizovali odbranu nabrzu ruku. Artiljerijom i tenkovima srbijansko - crnogorski agresor je žestoko djelovao po našim jedinicama, da bi usporio napredovanje ove dvije brigade i 5. bVP. Napad naših snaga predvodi Izviđačko - diverzantska četa „Tigrovi“ 502. V.bbr. Oko 20:00 sati naši izviđači su ušli u Sanski Most, u kojem je još uvijek bilo puno neprijateljskih vojnika. Tako se prešlo na ulične borbe, koje su izazvale strah i paniku u neprijateljskim redovima. Borbe su se vodile oko hotela Sanus, a još žešće oko Pošte, gdje su naše jedinice naišle na otpor zaostalih vojnika SCA. Oko 22:00 sata u Sanski Most su ušli 5. bVP i 502. V.bbr iz Petog korpusa i Prva gardijska brigada Generalštaba Armije RBiH, a zatim dijelovi jedinica 329. bbr, 147. Ipbr i jedinice „Crni labudovi“, uz stalnu podršku 5. MAP-a. U toku 10/11. oktobra 1995. godine vršen je pretres grada od zaostalih neprijateljskih grupa. U djelovanjima jedinice Armije RBiH 11. oktobra oslobodile su Kamengrad, zatim naselje Demiševci, Bojančić, Pejići i jugozapadni dio Prijedora.

Svjestan da je nametanje mirovnog sporazuma na vidiku, komandant Sedmog korpusa stavio je sve raspoložive snage u napad. Podatak da je u rezervi korpusnih snaga zadržao samo PTč/7. bVP dovoljno ilustruje tu odluku.

Snage Petog korpusa tokom noći 09/10. oktobra preko Dabarske visoravni oslobodile su Sanski Most. Sedmi Bošnjački DIB forsirao je rijeku Sanu i oslobodio Tominu, što je omogućilo snagama 17. VKbbr da oslobode Kamičak i Vrhpolje, forsiraju rijeku Sanu i preko Tomine nastave napad prema Bronzanom Majdanu. Obustavljanje b/d naređeno je 11. oktobra. Međutim, intenzivne borbe trajale su još dva dana. Do okončanja b/d, snage Sedmog korpusa izbile su na liniju: Gornja Tramošnja – Mulež – Crjeni - Donje Ratkovo - Ribnik. Prekid b/d uslijedio je u večernjim satima 13. oktobra, a pojedinačnih incidenata i manjih čarki na linijama dodira bilo je do kraja oktobra.

Nastavno-regrutni centar od 9. oktobra 1995. godine djeluje u sastavu OG „Centar“, te je uveden na Stanića brdo, odakle je izvršio marš prema Sanskom Mostu. U vremenu 11-15. oktobra 1995. godine djeluje u napadnim djejtstvima sa 510. Obr na pravcu: s. Zdena – s. Demiševci – s. Milin Birt – s. Koprivna – Begina glavica (tt. 483). U toku ovih borbenih djejtstava jedinica je zajedno sa jednom četom 510. Obr u više navrata dolazila u sukob sa ostacima agresora u rejonu s. Demiševci, s. Milin Birt i s. Begići.

Jedinica je 13. oktobra 1995.godine, zajedno 510. Obr, dostigla položaj lijevo: Begina glavica isključno, desno tt. 318. Lijevi susjed u napadnim i odbrambenim djejtstvima bila je 505. V.bbr, a desni 506. Obr. Po posjedanju linija izvučena je četa 510. Obr, a pripadnici NRC su linije držali do 15. oktobra 1995. godine, kada su vraćeni u svoj rejon rasporeda.

Sedmi korpus je u završnim operacijama u Bosanskoj Krajini, i pored ogromne iscrpljenosti i zamora svojih jedinica tokom b/d u prethodnom periodu, opravdao svoj neslužbeni naziv „Ljuti korpus“. Demonstrirao je visoke manevarske sposobnosti, efikasnost u napadu, snalažljivost i snagu u odbrani, visok stepen sadjejtstva među jedinicama i uspješno rukovođenje i komandovanje od najnižeg nivoa do komande Korpusa.

Peti korpus Armije RBiH bio je 1201 dan u okruženju. U z/o dugoj 178 km, od čega više od 100 km državne granice prema Hrvatskoj lomile su se neprijateljske ofanzive snaga Vojske Republike Srpske Krajine (VRSK), tako da i pored zaštite svoje z/o nije dozvolio spajanje snaga VRS i VRSK. Za druge jedinice u RBiH postao je sinonim otpora i odbrane i svojom viteškom borbom ulijevao nadu da oslobađanje RBiH kreće iz Krajine, što će se i dogoditi u završnim operacijama Armije RBiH. Peti armijski korpus planirao je i bio okosnica snaga u operaciji „Sana 95“. Tek u završnoj operaciji „Sana 95“ učestvovali su dijelovi jedinica Armije RBiH iz Prvog, Drugog, Trećeg i Sedmog korpusa, 28. divizije, Gardijske brigade i jedinice „Crni labudovi“, kao i sastavi jedinica policije iz CSB Srajevo i MUP-a RBiH, uz artiljerijsku podršku Hrvatske vojske.

Konačna linija razgraničenja nakon zaključenog primirja između snaga Armije RBiH i Vojske RS u z/o Petog korpusa Armije RBiH bila je: NAŠE SNAGE - lijeva obala

rijeke Une, Ivanjska - Bosanska Otoka i desno od rijeke Une k. 165-s. Veliki Konac – Badić - Gornji Petrovići - Srednji Dubovik - s. Hašani - s. Hadrovci - s. Slatina-s. Podviđača - s. Stara Rijeka - s. Briševo - s. Oštra Luka - s. Lugovi - 15 km istočno od Sasine - tt. 513-s. Škrljevitica - s. Kijevo - slovo „G“ Glamočanska glavica - s. Ilidža- slovo „K“ Kozica – Mulež - s. Kljajići - s. Gornje Sokolovo - tt.1067.

Vojska RS-a je pretrpjela velike gubitke u živoj sili, a njihova nadmoć u materijalno-tehničkim sredstvima je nestala. Kada je u pitanju ljudski potencijal, prednost je bila na strani Armije Republike Bosne i Hercegovine.

DIPLOMATSKE AKTIVNOSTI

U vrijeme najveće krize u zoni Petog korpusa, **2. oktobra** u Sarajevu je boravila američka delegacija koja je od državnog rukovodstva Republike Bosne i Hercegovine **tražila prekid vatre** na ratištu Bosne i Hercegovine. Predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine je zatražio mišljenje od komandanta GŠ Armije RBiH u vezi s prekidom vatre. Imajući u vidu stanje u zoni Petog korpusa general Delić je sugerisao Aliji Izetbegoviću „*da ne prihvati prekid vatre, što je on nakon argumentovanog izvještaja komandanta i usvojio*“.

Kratkom depešom koja je upućena Generalštabu Armije Republike Bosne i Hercegovine i Deliću, sa naznakom „sa važnošću večeras od ponoći (tj. 12. oktobra u 00:01 sati)“, **11. oktobra** 1995. godine u 17:00 sati predsjednik Predsjedništva RBiH Alija Izetbegović naredio je Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine *opću i potpunu obustavu vatre na cijelom bosanskohercegovačkom ratištu („00:00 prekid vatre duž čitavog fronta...“)*.

U Republici Bosni i Hercegovini je, nakon krupnih i značajnih događanja u drugoj polovini 1995. godine, uz snažan pritisak SAD na bitne učesnike rata, **12. oktobra** stupio je na snagu *Sporazum o prekidu vatre u Bosni i Hercegovini* (potpisan **5. oktobra**). Iako srpski agresor nije u potpunosti ostvario „strateške ciljeve srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“, on je 12. oktobra 1995. godine bez oklijevanja prihvatio prekid vatre. Tada je stanje u VRS-a, posebno u 1. i 2. krajiškom korpusu, bilo izuzetno teško.

Borci VRS, iscrpljeni dugotrajnim vođenjem borbi, sa velikim gubicima ljudstva i teritorije, sve više su gubili borbeni moral. Posebno teško stanje bilo je u jedinicama koje su izgubile domicilne teritorije od Mrkonjić-Grada do Prijedora. Borci tih jedinica nisu znali kuda su otišle njihove porodice, da li su našle smještaj, imaju li hrane? Zbog toga ih je sve više dezertiralo i kretalo u potragu za svojim porodicama kako bi se pobrinuli za njih. Čak i cijele jedinice.

Ofanzivna dještva Armije RBiH u Bosanskoj krajini nastavljena su **12, 13. i 14. oktobra** 1995. godine. General Vahid Karavelić je **13. oktobra** 1995. godine, uvečer, oko 20:00 sati, stigao u Sarajevo, sa namjerom da podnese izvještaj komandantu Deliću o trenutnoj borbenoj situaciji u zoni borbenih dještava Petog i Sedmog kor-

pusa, nakon čega mu je general Delić naredio „da istog momenta krene nazad u Sanski Most i da mu se sutra ujutro, **14. oktobra** 1995. godine, u 07:00 sati, javi iz Sanskog Mosta, kao i da fizički pronađe generale Atifa Dudakovića i Mehmeda Alagića, komandante Petog i Sedmog korpusa i prenese im naređenje o безусловnom prekidu vatre i svih borbenih dještava ili ćemo u protivnom dobiti NATO udare po našim snagama“.

Napadna operacija „Sana 95“ je nesumnjivo doprinijela okončanju rata i potpisivanju Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ovom operacijom našim pregovaračima u Dejtonu stvoreni su povoljni pregovarački uslovi.

Obavještajno - sigurnosni podaci sa terena govorili su u tom momentu da su bile obezbijedene izvanredne pretpostavke za oslobađanje Bosanskog Novog, Prijedora, Bosanske Kostajnice, Bosanske Dubice, Bosanske Gradiške i Banja Luke. Dejtonski mirovni sporazum spasio je agresorske snage od konačnog poraza.

25 GODINA SJEĆANJA: MANIFESTACIJA „ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE – IGMAN“

Ove godine navršava se 25 godina otkako se obilježava odbrana Bosne i Hercegovine manifestacijom čiji se centralni događaj organizira(o) na Velikom polju, na planini Igman. Kroz predstojeće redove predstaviti ćemo, prvi put sveobuhvatno, *25 godina sjećanja* i dati obrise ove manifestacije, njene segmente i razvojni put, od ustanovljenja davne 2000. godine, do danas. Odgovor na pitanje - kako je nastala danas najveća manifestacija kojom se obilježava odbrana Bosne i Hercegovine potražili smo u dokumentima kroz koje je donesena prva zamisao o obilježavanju, u zapisnicima i izvještajima kreatora te zamisli, te u memoriji onih koji su dogovarali prve aktivnosti.

RATNA DŽAMIJA IGMAN, LIEU DE MÉMOIRE

Nastanak manifestacije vezuje se ustvari za *Ratnu džamiju Igman* i potrebu da se ovaj ambijentalno i historijski nesvakidašnji objekat očuva i eksponira kao jedinstveno mjesto sjećanja i mjesto ključnih historijskih događaja. Događaji su uglavnom poznati, a za kontekst reći ćemo da se nakon pada Rogoja, Trnova, dijelova Igmana i Bjelašnice, juna i jula 1993. godine, kada se oko Sarajeva zamalo zatvorio drugi opsadni обруч, zona odgovornosti Isturenog komandnog mjesta Igman našla u velikom *beznađu*, gdje uz brojne probleme s kojima su se suočavali, najpotresniji je bio *unutarnji* problem – narušeno povjerenje, nejedinstvo, međusobne optužbe i općenito pad morala. U središtu procjepa nalazili su se prognani Trnovljani, nad kojima je visilo pitanje: - zašto su izdani i ostavljeni da se sami brane? I dok su se problemi uspostave borbene discipline, konsolidovanja borbenog rasporeda i logistike rješavali postupno, problem pada morala, osjećaja nepovjerenja i nepripadnosti tražio je kompleksniji pristup u rješavanju, a koji je starješinstvo IKM-a pronalazilo u duhovnom zaliječenju, ispunjenju i radu za veće dobro. Konsekventna gradnja džamije trebala je da *okupi trnovljanski džemat, da ih veže za Igman*, učvrsti povjerenje i ponudi osjećaj pripadnosti i svrhe, *da ih spremi za budući povratak u Trnovo, i povra-*

*tak svojim kućama.*⁸ Sa tim je motivima otpočeta gradnja džamije, pošto su riješeni prioritetniji poslovi, a završena je kroz manje od četiri mjeseca. Tokom rata džamija je bila središte vibrantnog vjerskog života za vojnike i muslimane koji su boravili na Igmanu⁹. Iako je bio rat, ona je postala mjesto okupljanja, posjete i obilaska; često bi se našla na itinerarima prolaznika iz opkoljenog Sarajeva, a ramazana 1994. i na itineraru predsjednika Predsjedništva RBiH. U jednom periodu dio džamije korišten je kao bolnica. Trnovljanima je bila stub zajedništva do povratka na svoja ognjišta. Krajem rata, kako su se linije i vojska povukli, objekat je zatvoren i prepušten zubu vremena sve do 2000. godine, kada je izvučen iz ozbiljnije derutnosti opsežnim adaptacijskim radovima i pokretanjem postupka za zaštitu kompleksa¹⁰ kao kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.

Nekoliko godina između kraja rata i prvih konkretnih poteza na zaštiti ovog objekta, prošlo je u zamišljanju na koji način mjesto historijskih događaja, novonastala (šehidska) mezarja po Igmanu, Bjelašnici, džamiju, poprište bitke, oteti zaboravu i oblikovati u sjećanje, u svojevrsan podsjetnik na sve što se dešavalo. Konačno, prohodan momenat pronađen je u uvezivanju osviještenih pojedinaca na pozicijama s kojih se moglo nešto učiniti za zaštitu i spas propadajuće džamije, prije svega u Vojnom muftijstvu¹¹, u vojnim strukturama¹², u Islamskoj zajednici, a nešto kasnije i Fondu memorijala¹³. Nakon rekonstrukcije iz 2000. godine, organizovana je prva džuma namaz u obnovljenoj džamiji, i ustanovljena je tradicija da se *prvi petak u mjesecu augustu*, odnosno prva džuma, klanja uz dolazak zvanica i učenje dove za

8 Rujanac, Zijad, *Džamija na Igmanu*, Fond Kantona Sarajevo za održavanje grobalja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen-obilježja žrtava genocida, Sarajevo, 2014.

9 Na prostoru Igmana i Bjelašnice postojali su mesdžidi u hotelima Mrazište, Igman i Famos, koje je Islamska zajednica nastojala uvezati kroz Ured Igman, otvoren početkom 1993. godine. Oni su stradali u ofanzivi VRS u ljeto iste godine, a bili su preteča džamije Igman. Prema: Intervjuu sa Ismailom Smajlovićem, bivšim vojnim muftijom 1999-2014. i bivšim imamom u Hrasnici 1990., obavljen 23. marta 2025. godine u Sarajevu

10 Kompleks Ratne džamije Igman obuhvataće u konačnici samu džamiju i novoizgrađene objekte - abdeshanu, generalovu vikendicu, tekiju.

11 Vojno muftijstvo je kao organ Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini uspostavljeno 1999. godine, a djelovalo je pri Federalnom ministarstvu odbrane Bosne i Hercegovine i Vojski FBiH, koji su onda 2005. godine kroz reformu sektora odbrane transformisani u Ministarstvo odbrane BiH i Oružane snage Bosne i Hercegovine. U: OSBiH: Jedna vojna sila za 21. vijek. Komisija za reformu odbrane, Izvještaj 2005., dostupno na: drc-report-2005-bos.pdf, pristupljeno: 12.04.2025.

Na čelu Vojnog muftijstva 1999. godine nalazio se Ismail ef. Smajlović.

12 Ovo se posebno odnosi na brigadnog generala Halila Brzinu, koji je tada bio i komandant 1. korpusa Vojske Federacije BiH. Prema: Intervju sa Ismailom Smajlovićem, bivšim vojnim muftijom 1999-2014. i bivšim imamom u Hrasnici 1990., obavljen 23. marta 2025. godine u Sarajevu; i Intervju sa Emirom Zlatarom, bivšim direktorom Fonda memorijala 2000-2006., obavljen 12. marta, 2025. godine u Sarajevu

13 Fond memorijala je osnovan 1997. godine kao kantonalna javna ustanova čiji je zadatak prvobitno bio izgradnja, zaštita i održavanje grobalja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen-obilježja žrtava genocida, te njegovanja tekovina Narodno-oslobodilačkog rata 1941-1945. godine i Odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. Kroz 28 godina rada, ustanova je doživjela nekoliko transformacija i proširenja djelatnosti, uglavnom u okvirima memorijalnih zadaća, te je promijenila nekoliko naziva, a danas djeluje pod nazivom Memorijalni centar Sarajevo. U ovom tekstu koristimo kratki naziv Fond memorijala, koji se najčešće pojavljuje kroz dokumente kao skraćeni oblik zvaničnog naziva prethodne 24 godine.

Na čelu Fonda memorijala 2000. godine nalazio se Emir Zlatar.

šehide i dove za domovinu Bosnu i Hercegovinu.¹⁴ Ova aktivnost će se u godinama koje će slijediti zadržati u osnovi buduće manifestacije *Odbrana BiH-Igman*, odnosno njenog vjerskog segmenta. Može se stoga reći da je manifestacija najprije počela kao svojevrsno *dovište*¹⁵, organizovana u prirodi, uz džamiju, posvećena sjećanju na/molitvi za izgubljene živote i spas Domovine. Osnovni motiv za organiziranje aktivnosti na lokaciji džamije Igman jeste želja da se *razviju sadržaji koji će evocirati i potaknuti državotvornu svijest kod naših zvaničnika, kao i da se sačuvaju monumentalne vrijednosti u kompleksu Igmana*.¹⁶ Prve dvije godine memorijalnu praksu ustanovljavaju i nose Vojno muftijstvo i vojne strukture – vojni imami s dervišima nakšibendijskog reda šejha Halila Brzine koji su pripremali i izvodili program.¹⁷ U suštini, sve aktivnosti od rekonstrukcije objekta do revitalizacije života u i oko Igman-ske džamije odvijaju se zahvaljujući nekolicini operativnijih ljudi koji imaju svijest o funkcionalnom sistemu i svojoj ulozi u njemu.

PRVE ZAMISLI O PROŠIRIVANJU PROGRAMA – IDEJNA KONCEPCIJA MANIFESTACIJE

Godine 2003. već se razmišljalo u pravcu konceptualnog proširenja memorijalnog programa na Igmanu, a kako bi se praksom sjećanja obuhvatili i nemuslimani koji su poginuli braneći svoju zemlju, a događaj učinio prijemčivim širim krugovima posjetilaca. Konceptualno proširenje i uključivanje Fonda memorijala, odnosno Kantona, dotaklo je pitanja osnovnih postavki samog događaja, poput povoda, ciljeva, publike, lokacije, narativa. U osnovi, cilj je bio napraviti *jedan centralni godišnji skup gdje bi se sjetili svih branitelja, šehida i poginulih boraca*, namijenjen najširoj javnosti, za masovne posjete *gdje svako može doći autobusom*, i koji se realizira uz pomoć različitih državnih institucija.¹⁸

Glavni ciljevi memorijalnog događaja su sjećanje, edukacija, identitetska afirmacija, kulturalno pamćenje; usmjereni su prema široj javnosti općenito, ali i konkretnim grupama unutar nje (šehidskim porodicama, djeci, lokalnoj zajednici) što ćemo vidjeti kasnije kroz programske aktivnosti; forme izraza obuhvataju vjerske obrede, govore, umjetničke performanse, izložbe, filmove, defilee, sportske igre, itd. Mjesto događaja determinirano postojećom infranstrukturom i prethodno ustanovljenom

14 Intervju sa Ismailom Smajlovićem, bivšim vojnim muftijom 1999-2014. i bivšim imamom u Hrasnici 1990., obavljen 23. marta 2025. godine u Sarajevu

15 Dovišta su mjesta izvan vjerskih ustanova, obično u prirodi pored šehidskih turbeta, starih mezarja iz turskog perioda, izvorā ili planinskih vrhova, koje muslimani u Bosni i Hercegovini predvođeni svojim vjerskim autoritetima po tačno određenim terminima od kasnog proljeća do sredine ljeta, posjećuju i tu se mole Bogu za svoje i potrebe drugih. Prema: Duranović, Elvir, Dovište - rezervoar duhovne historije Bošnjaka, na: <https://preporod.info/bs/article/37856/doviste-rezervoar-duhovne-historije-bosnjaka> pristupljeno: 04.04.2025.

16 Intervju sa Ismailom Smajlovićem, bivšim vojnim muftijom 1999-2014. i bivšim imamom u Hrasnici 1990., obavljen 23. marta 2025. godine u Sarajevu

17 Z. Rujanac, Džamija na Igmanu, str. 111.

18 Intervju sa Emirom Zlatarom, bivšim direktorom Fonda memorijala 2000-2006., obavljen 12. marta, 2025. godine u Sarajevu

praksom bilo je interpretativno osjetljivo zbog velikih vojnih gubitaka pretrpljenih u ljeto 1993., što će se mnogo godina kasnije i pojaviti kao kontroverza, ali je u razgovorima prije 25 godina data prednost simboličkoj važnosti Igmana i mimo toga, kao mjestu gdje su u odbrani BiH učestvovala brojne brigade izvan 1. korpusa, gdje su sinergijski djelovale, u pokušajima deblokade pa i u odbrani Sarajeva, i gdje se manifestacijom ne obilježava Igman kao takav, kao bojište igmansko, već kao mjesto centralne manifestacije,¹⁹ naposljetku, Igman je simbol odbrane države, i 1992. i 1993. i poslije, na Igmanu je komanda štaba Sarajeva imala svoju ispostavu, i to su elementi na kojima se temeljila manifestacija²⁰. U svakom slučaju, 2003. godine koncipiran je drugačiji događaj, koji je pored vjerskih aktivnosti na lokaciji džamije upriličio i revijalni program, centralni javni program, na Velikom polju, ali i brojne druge sadržaje.

PROGRAMSKI SADRŽAJI MANIFESTACIJE ODBRANA BIH-IGMAN

U organizaciju manifestacije *Odbrana BiH-Igman* u različitim periodima bile su uključene različite institucije i udruženja.²¹ To je prije svega ovisilo o finansijskim mogućnostima, programu i logističkim kapacitetima, ali se operativno realizirala na liniji Vojnog muftijstva, koje je podržavalo vjerski dio programa i Fonda memorijala koji je realizirao ostale aktivnosti. U organizacijskom smislu, formiran je i počasni odbor radi davanja digniteta i važnosti samoj manifestaciji, a vremenom je ustanovljen i operativni organizacijski odbor manifestacije u kojem su bili predstavnici uključenih institucija. Odluke o programu i aktivnostima donosile su se kroz ovo tijelo. Naravno, to se razvijalo postupno, kako je manifestacija rasla i usložnjavala se.

Počasni organizacioni odbor manifestacije Odbrana BiH-Igman²²

2003.

- Predsjednik VM Adnan Terzić
- Reisu-l-ulema Mustafa ef. Cerić
- Dopredsjednik FBiH Šahbaz Džihanović
- K-dant VFBiH general Atif Dudaković
- Predsjednik KDB Preporod Šaćir Filandra

19 Intervju sa Emirom Zlatarom, bivšim direktorom Fonda memorijala 2000-2006., obavljen 12. marta, 2025. godine u Sarajevu

20 Intervju sa Ismailom Smajlovićem, bivšim vojnim muftijom 1999-2014. i bivšim imamom u Hrasnici 1990., obavljen 23. marta 2025. godine u Sarajevu

21 Najznačajnije je bilo Federalno ministarstvo odbrane, kasnije Federalno ministarstvo za boračka pitanja, te Kantonalno ministarstvo za boračka pitanja. Naprimjer, 2017. godine finansijsku podršku pružile su sljedeće institucije: Kanton Sarajevo, Ministarstvo za boračka pitanja FBiH, Grad Sarajevo, Općine Novi Grad, Centar, Novo Sarajevo, Ilidža, Ilijaš, Ministarstvo za rad, socijalnu politiku, raseljena lica i izbjeglice KS, Direkcija za robne rezerve; logistički manifestaciju su podržali: KJKP Park, 2. pješadijski puk OS BiH, Federalno ministarstvo za pitanja braca, MUP KS i PU Sarajevo, Ministarstvo saobraćaja KS, ZOI 84, KJU Zaštićena prirodna područja, KJKP VIK, KUCZ, JU Dom zdravlja KS, Ministarstvo zdravstva KS – JU Zavod za hitnu medicinsku pomoć KS, Ministarstvo privrede KS – Uprava za šumarstvo KS, Kantonalna uprava za inspeksijske poslove, KJP „Sarajevo-šume“ doo, Služba za zajedničke poslove KS i drugi. Prema: Izvještaj o održanoj manifestaciji „Odbrana BiH-Igman 2017“, br. 13-40-87/2017 od 05.10.2017.

22 Izvještaji o radu Fonda memorijala za 2003., 2004. i 2005. godinu, u: Arhiv Fonda memorijala

2004.

- Predsjedavajući Predsjedništva BiH Sulejman Tihić
- Reisu-l-ulema Mustafa ef. Cerić
- Dopredsjednik FBiH Šahbaz Džihanović
- K-dant ZK VFBiH general Hajrudin Grabovica
- Predsjednik KDB Preporod Šaćir Filandra

2005.

- Predsjedavajući Predsjedništva BiH Sulejman Tihić
- Reisu-l-ulema Mustafa ef. Cerić
- Dopredsjednik FBiH Šahbaz Džihanović
- K-dant ZK VFBiH general Hajrudin Grabovica
- Predsjednik KDB Preporod Šaćir Filandra

Tokom prvih godina (2003-2005.) realizacije manifestacije *Odbrana BiH-Igman* uz vjerski program koji je donosilo Vojno muftijstvo, inkorporirane su aktivnosti koje je godinama ranije realizirao Fond memorijala, te su osmišljeni i novi sadržaji koji su ovoj manifestaciji dali poseban pečat i smisao.

Fond memorijala je ranije, sukladno svojim zadaćama, realizirao različite projekte njegovanja tekovina Odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-1995. godine, a koji će se onda integrirati u manifestaciju *Odbrana BiH-Igman* i postajati njenim sastavnim dijelom. Primjerice, Fond je organizirao učenje hatma-dove šehidima i poginulim borcima pod nazivom „Da se ne zaborave“ na Žutoj tabiji (2001.), u KSC Skenderiji (2002.), u Mostaru (2003.).²³ Kasnije će krilatica „**Da se ne zaboravi**“ postati glavni moto manifestacije, dok će se uz hatma dovu u sklopu manifestacije održavati i parastos i misa zadušnica za poginule pripadnike Armije i MUP-a katoličke odnosno pravoslavne vjeroispovijesti. Navedene su aktivnosti činile okosnicu vjerskog dijela programa. Odvojeno od vjerskog, na Velikom polju realizirao se i revijalni program. Fond je 2003. godine kompletirao dugo pripremani projekat „Šehidima Bosne i Hercegovine“ kroz koji su estradni umjetnici iz zemlje snimili 16 numera patriotskog prizvuka, te se prilika za promociju istog našla upravo u revijalnom segmentu manifestacije. Pri njegovom okvirnom koncipiranju, planirana su i obraćanja jednog aktuelnog i jednog bivšeg člana Predsjedništva BiH.²⁴ Tako je manifestacija pet godina nakon njenog ustanovljenja već gradila obrise jednog koncepta koji će se zadržati i narednih godina. Iako je većina aktivnosti organizirana kroz dva dana, manifestacija će se protezati kroz nekoliko mjeseci i završavati okruglim stolom. U grubim crtama, kazat ćemo, da se općenito sastojala iz vjerskog dijela programa, počasnog odnosno komemorativnog dijela, historijskog dijela, posebnog revijalnog programa, te svečanog prijema i naravno naučnog pečata u formi konferencije ili okruglog stola.

23 Izvještaj o poslovanju Fonda Kantona Sarajevo za zaštitu i održavanje grobalja šehida i poginulih boraca za 2002. i 2003. godinu, glava IV.

24 Intervju sa Emirom Zlatarom, bivšim direktorom Fonda memorijala 2000-2006., objavljen 12. marta, 2025. godine u Sarajevu

Obzirom da govorimo o **25 godina sjećanja**, osvrnut ćemo se kratko na svaki segment manifestacije, ukazujući na najznačajnije momente njegove realizacije kroz ovaj period.

VJERSKI I KOMEMORATIVNI PROGRAM

Vjerski program, u okviru manifestacije *Odbrana BiH-Igman* odnosi se prvenstveno na aktivnosti prvog petka u mjesecu augustu, ali i na noć uoči petka, kada se u džamiji na Igmanu održi mevlud, zikir i prigodno predavanje, na kojem prisustvuje i do nekoliko stotina vjernika.²⁵ Džuma se klanja sutradan, u i oko džamije, a predvodi je reisu-l-ulema, održi se hutba i prouči dova za šehide/dova za Domovinu.²⁶ Okupljanje u Ratnoj džamiji osim vjerskog ima i stanovit socijalni značaj za vjernike/goste, jer ovom prigodom dolaze značajna imena te se uz druženje i predavanja razgovara o važnim i aktualnim temama.²⁷ U saradnji sa pravoslavnom, katoličkom i jevrejskom zajednicom u Sarajevu, organizira se i obred za poginule branioce Bosne i Hercegovine.²⁸

U petak, prije džume, komemoriraju se žrtve. Delegacije polažu cvijeće na šehidskim mezarjima Veliko polje i Mrazište, na Brezovači, gdje su u okviru partizanskog groblja iz II svjetskog rata ukopani i poginuli iz 1992/1995., na Grkarici uz spomen-obilježje francuskim vojnicima poginulim u 1992/1995., i na Bijeloj kosi uz spomen-obilježje američkim diplomatama poginulim 1992/1995. godine. Od 2008. godine, kada je uvedena i aktivnost „Mladi na Putu života“, komemoriranje će obuhvatiti i mjesta stradanja u Sarajevu, i to počev polaganjem cvijeća i odavanjem počasti na Šehidskom mezarju Kovači, potom na spomen-obilježju ubijenim građanima u ulici Ferhadija kod Tržnice, na Vječnoj vatri, na spomeniku ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva 1992/1995. godine, u haremu Ali-pašine džamije i na mostu Suade Dilberović i Olge Sučić. Komemorativne prakse nisu svedene na puko polaganje cvijeća. Svake godine, u zavisnosti od programa, na određenim se lokacijama upriliči historijski čas, umjetnički performans ili sadržaj koji će komemorativnoj formi dati njenu suštinu i poruku. Primjerice, te godine na polaganju cvijeća na Kovačima obratio se predsjedavajući Predsjedništva BiH Haris Silajdžić, na otvorenju na trgu kod Sebilja obratila se i tadašnja gradonačelnica, dok su ambijenton dominirale ratne zastave ARBiH koje su nosili pripadnici Patriotske lige a izvedena je i poema

25 Mevlud i zikir se uče nakon akšam-namaza, uoči petka. Godine 2019. mevludski program izveli su vojni imami i imami MIZ Sarajevo, a zikir je upriličen u organizaciji Tarikatskog centra BiH na kojem su bili prisutni dervishi i šejhovi iz različitih dijelova BiH. Zikir je predvodio zastupnik šejha nakšibendijske tekije sa Mejtaša šejh Haris ef. Hadžić. Prema: Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2019. godinu, u: Arhiv Fonda memorijala

26 Prema: Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Odbrana BiH-Igman 2012“, br. 13-40-106/12 od 12.01.2013. godine

27 Primjerice, džumu-namaz 2011. predvodio je reis, uz hutbu kojoj se posveti velika pažnja; 2015. su vjerski program u haremu džamije na Igmanu prije džume-namaza realizovali vojni imami i gosti iz Republike Turske hafzi Adem Karabaj i Ekrem Nalbat; 2016. mevludski program su izveli vojni imami Oružanih snaga Kraljevine Velike Britanije, hafiz Asim, i zamjenik glavnog imama Oružanih snaga Kraljevine Holandije, Suat Ajdin, itd.

28 Prema: Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Odbrana BiH-Igman 2012“, br. 13-40-106/12 od 12.01.2013. godine

„Srebrenica“ Abdulaha Sidrana; u nastavku manifestacije na lokaciji Tunela spasa na Butmiru održan je i historijski čas.²⁹

Praksa komemorativne posjete mjestima stradanja u Sarajevu i na Igmanu uglavnom se zadržala do danas, sa izuzetkom posjete Bijeloj kosi koja je inicijativom predstavnika američkog diplomatskog kora prorijeđena na svaku treću godinu.

EDUKATIVNI SEGMENT MANIFESTACIJE

Iako je potreba da se sačuva sjećanje na poginule branitelje i na odbranu Dmovine bila artikulirana od samog ustanovljenja manifestacije, značajniji edukativski naponi realizirat će se tek kasnije, a strukturirano ih pratimo od 2008. godine i uvođenja defilea mladih pod nazivom „Mladi na Putu života“³⁰. *Put života* je upravo glavna komunikacijska trasa tzv. ratni koridor kojim je kroz opkoljeno Sarajevo bilo moguće kretanje građanima, izbjegavajući najopasnije zone. Zamisao iza memorijalnog defilea tom sarajevskom arterijom, ključnom za preživljavanje i održavanje urbanog života i komunikacije u ratu, jeste učenje na mjestu historijskih događaja i učenje od neposrednih učesnika događaja. Polazišna tačka, kako smo rekli, je mezarje Kovači, gdje nakon obilaska niza mjesta stradanja, mladi *Putem života* idu prema Tunelu spasa; na tom mjestu sjećanja i učenja, sa neposrednim učesnicima događaja razgovaraju o događajima iz ratne prošlosti, a potom idu prema Hrasnici, preko *Mosta Spasa*, i starim ratnim putem uz Igman do Hrasničkog stana gdje je nekada bila komanda. Na Hrasničkom stanu učesnici defilea provode noć, u planinarskom domu, uz logorske vatre i druženje, uz predavanja ili *besjede* – tematske razgovore. U petak ujutro mladi će sa Hrasničkog stana marširati prema džamiji noseći zastave, a poslije džume nastavit će prema Velikom polju gdje se pridružuju revijalnom dijelu programa.

Struktuirani transfer znanja i iskustva dešava se sporadično kroz cijelu manifestaciju, kroz učešće učesnika događaja koji na licu mjesta, u opuštenoj atmosferi mogu govoriti o svome iskustvu i predočiti ga mladima. Godine 2012., naprimjer, mlade je sa Kovača prigodnim govorom ispratio federalni ministar za boračka pitanja, čas historije na Tunelu spasa održao je general Ismet Hadžić, komandant Pete motorizovane brigade, dok su na Hrasničkom stanu sa mladima na druženju i razgovorima bili Munib Milišić, nekadašnji pomoćnik komandanta za obavještajne poslove Četvrtog korpusa ARBiH i vojni muftija Ismail ef. Smajlović.³¹ Naredne godine će se čas historije držati na lokalitetu *Proskoka*, u organizaciji Udruženja generala, na temu „Pouka bosanskog otpora“, gdje su govorili direktni učesnici bitaka general Hajru-

29 Grad Sarajevo, Gradonačelnica otvorila manifestaciju „Obrana BiH - Igman 2008.“, 31. juli 2008. godine, dostupno na: <https://www.sarajevo.ba/bs/article/2240/gradonacelnica-otvorila-manifestaciju-odbrana-bih-igman-2008>, pristupljeno: 02.04.2025. godine

30 Moguće da je defile mladih uveden i ranije 2004/2005. godine, kako nam je sugerirao i bivši vojni muftija g. Smajlović u intervjuu. Međutim, nismo imali dostupnu kompletnu dokumentaciju da bismo to i precizno utvrdili.

31 Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Obrana BiH-Igman 2012“, br. 13-40-106/12 od 12.01.2013. godine

din Grabovica, te major Zuhdija Ožegović, a na Hrasničkom stanu Harun Hodžić, pripadnik jedinice Fatih. Te su godine mladi iz Hrasnice marširali uz pratnju Odrda izviđača „Ilidža“ i Crvenog križa, a pridružila im se grupa mladih koji su marširali iz Hadžića, ratnim putem preko Lokava.³² U realizaciju ove aktivnosti 2017. godine bila su uključena i djeca iz mekteba MIZ Srebrenica, a predvodio ih je njihov imam Ahmed ef. Hrustanović,³³ dok je 2018. uključena mreža mladih MIZ Sarajevo, MIZ Zenica, MIZ Zvornik i članovi Udruženja mladih ELAN³⁴, a od 2019. godine realizuje se sa mladima Fonda „Ikre“.

Organizacija ove programske aktivnosti morala bi biti dosta izazovna obzirom da traži i ambicioznu rutu, i angažiranu mladost, ali je utoliko vrijednija jer direktno uključuje mlade, upoznaje ih sa važnim toponimima koji čine memorijalnu geografiju grada, o kojima uče iz prve ruke.

KULTURNOUMJETNIČKI PROGRAM – REVIJALNI SEGMENT MANIFESTACIJE

Glavni događaj manifestacije, odnosno, najposjećeniji, realizira se na Velikom polju na Igmanu. Na velikoj bini, koju je za ove potrebe izgradio Fond memorijala, svake godine drži se kulturno-umjetnički program, gdje nastupaju estradni umjetnici sa repertoarom narodne, odnosno patriotske muzike, glumačke postavbe, performansi, i dr. Koncept da se na revijalnom dijelu programa, uz organizatore, posebno obraćaju i članovi Predsjedništva BiH, jedan bivši i jedan aktuelni, zadržao se u kontinuitetu do danas. Obzirom da je revijalni program namijenjen narodu, odnosno najširem krugu posjetilaca, ne čudi činjenica da je izuzetno dobro posjećen, od zabilježenih 15.000 posjeta 2014. godine do 25.000 posjeta 2019. godine.³⁵

Revijalni program ustanovljen 2003. godine uključenjem Fonda memorijala u obilježavanje manifestacije *Obrana BiH-Igman*, imao je primarni cilj da potpomogne omasovljenju manifestacije, i jednu manifestaciju koja je započela vjerskom praksom sjećanja, učini dostupnom širim narodnim masama i načinima sjećanja. Za te potrebe, program je, primjerice, 2017. godine uključivao izvođače i tačke kulturnoumjetničkih društava, glumačkih postava, recitala, dječijeg hora, solistica, premijeru kaside „Devet heroja“, defile djece sarajevskih vrtića i ratnih veterana Armije RBiH³⁶, dok je recimo 2015. izvođen dio poznate monodrame „Moja jedina domovina je Bosna“, i sl. Tematski, dakle oblikovan, sadržaj revijalnog programa uključivao je kako odrasle tako i mlade, ne samo kao izvođače na repertoaru već i kao učesnike manifestacije (*Mladi na Putu života*) ali i kao auditorijum.

32 Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Obrana BiH-Igman 2013“, br. 13-40-72/13 od 12.01.2014. godine

33 Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Obrana BiH-Igman 2017“, br. 13-40-87/17 od 05.10.2017. godine

34 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2018. godinu

35 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2014. i 2019. godinu

36 Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Obrana BiH-Igman 2017.“, br. 13-40-87/17 od 05.10.2017. godine

Pored mladih, kao ciljne grupe, na Igman su dolazili veterani, učesnici događaja i njihove porodice kao i porodice šehida i poginulih boraca, kojima je ovo bila prilika da izađu na Igman, da se susreću, druže i učestvuju u sjećanju.

Popularnost i posjećenost manifestacije narastala je iz godine u godinu i sa sobom donijela popratne pojave neprimjerenog sadržaja koje nisu bile dio zvaničnog programa. Organizacioni odbor nastojao je, koliko je bilo moguće, koordinirati sa nadležnim općinama kontrolu sadržaja. Najranije intervencije u dostupnim dokumentima nalazimo već 2007. godine, kada se ovaj problem adresira na sastanku kao posebna tačka dnevnog reda gdje se navode problemi „postavljanja ringišpila, punktova sa alkoholnim pićima i svim neprimjerenim sadržajima u neposrednoj blizini prostora na Velikom polju, na kome će se održati kulturnoumjetnički program; kao i problemi puštanja neprimjerene muzike sa ringišpila.“³⁷ Osim ovih momenata, koji su se pojavljivali u kritikama organizacije i prirode manifestacije, organizacija se nije susretala sa značajnijim problemima, izuzev onih finansijskih, gdje je, čini se, sredstava stalno nedostajalo.

SPORTSKA TAKMIČENJA

Pa, ipak, manifestacija je rasla i uključivala nove sadržaje. Niz godina manifestacija na Igmanu imala je i svoj sportski separe. *Sportski susreti na Igmanu* nosili su pet disciplina: biciklizam, kros na 2000 m za muškarce i žene, skok u dalj, bacanje kame- na s ramena i povlačenje konopca. Biciklisti bi se okupili na Tunelu spasa, i vozili od Tunela, preko Mosta spasa, Kolonije i Hrasnice, Igmanskim putem do Ratne džamije i Velikog polja. Noseći ratne zastave, zastajali bi i odavali počast na spomen-obilježju ratni Most spasa, i spomen-obilježju šehidima u Hrasnici.³⁸ Ova je praksa uvedena 2013. godine i među učesnike manifestacije donijela nove forme sjećanja – memorijalne turnire, takmičenja i sl.

Svake godine manifestacija je organizovana pod određenim motom, a ovo su neki od njih:

- 2011. Čast mi je bila braniti Domovinu, i opet BiH!
- 2012. Za Domovinu bih dao sve, a Domovinu nizašta!
- 2013. Od Dana nezavisnosti do Dana državnosti.
- 2017. Dođi i posvjedoči!
- 2020. Ostani kući i posvjedoči.
- 2022. Opet BiH.

37 Zapisnik sa sastanka Organizacionog odbora održanog 28.06.2007. godine, br: 13-85-17/07 od 29.06.2007.godine; U: Arhiv JU Fond memorijala KS

38 Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Obrana BiH-Igman 2013“, br. 13-40-72/13 od 12.01.2014. godine

OKRUGLI STO/KONFERENCIJA

U sklopu manifestacije organiziraju se različiti kulturni događaji kojima se tematski obrađuju momenti iz ratne prošlosti nastojeći im produžiti vijek trajanja i sačuvati ih u aktuelnom sjećanju. Putem ovih događaja Fond memorijala promovira svoje ali i projekte udruženja i pojedinaca koji se tiču kulture sjećanja. Aktivnosti su smještene između *Dana državnosti i Dana nezavisnosti*, uz koje se organizira svečana akademija ili neki drugi sadržaj da se simbolično obilježe ovi važni datumi. Godinama je bila praksa na jedan od ova dva dana upriličiti promociju publikacije/zbornika radova nastalog prethodne godine na okruglom stolu/konferenciji, a na drugom ili neovisno o drugom datumu, organizirati okrugli sto sa novom temom. Tako je Fond kroz manifestaciju *Odbrana BiH-Igman* uspijevao sukcesivno iz godine u godinu bilježiti i publicirati iskustva učesnika ratnih događaja, kroz njihovo učešće u okruglim stolovima, od kojih su neka među rijetkim pravovremeno zabilježenim pričama.

Organiziranje okruglih stolova i razvijanje naučnog dijela manifestacije počelo je 2005. godine, kada je pripremljen okrugli sto – 10 godina mira, sa temom „Opsada i odbrana Sarajeva – glavnog grada BiH“, u okviru kojeg su objavljena čak 34 referata koji rekonstruišu različite značajke opsade i odbrane Sarajeva.³⁹ U fokusu tema okruglih stolova bila je odbrana BiH i iskustva različitih skupina građana tokom rata, novinara, policije, maloljetnih boraca, žena.

Interesantno, da je tematiziranje žena u odbrani BiH, na okruglom stolu 2013. godine, bilo jedno od rijetkih nastojanja, u tom vremenu, da se zabilježi iskustvo žena, a borkinja posebno, u Odbrambeno-oslobodilačkom ratu. Taj je zbornik prva publikacija koja je u potpunosti posvećena ženama, koja je u prvi plan stavila vojnkinje, učesnice događaja, dok govore o svome iskustvu, i kroz 37 pisanih eseja donose živo svjedočanstvo o ulogama koje su žene u ratu preuzele na sebe.⁴⁰

I okrugli stolovi su bili prilika da se učesnici događaja okupe i razgovaraju o svome iskustvu, i da na jedan strukturiran način sačuvaju pisani trag o tim iskustvima. Nisu zamišljeni tek kao akademski događaji, već su težili ličnim iskustvima i pričama, od živućih učesnika događaja, koji su još tu među nama – da svjedoče. Napokon, i krilatica manifestacija dugo godina bila je: *Dođi i posvjedoči!*

Pregled organiziranih okruglih stolova kroz manifestaciju <i>Odbrana BiH-Igman</i>		
Godina	Tema	Zbornik
2005.	„Opsada i odbrana Sarajeva – glavnog grada BiH“	√
2009.	„Značaj igmanskog bojišta za odbranu Sarajeva i BiH“	√
2010.	„1993. – prelomna godina rata za odbranu BiH“	√

39 Zbornik radova sa okruglog stola „Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995.“, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008.

40 Husić, Halima, „Kultura sjećanja: žene, borkinje na margini sjećanja“, u: Zbornik radova-heroine odbrane Bosne i Hercegovine“, JU Fond memorijala KS, Sarajevo, 2023.

2011.	“02. i 03. maj 1992. godine – dani od presudne važnosti za odbranu grada Sarajeva i države Bosne i Hercegovine“	√
2012.	„Geopolitički značaj Unsko-sanskog područja u odbrani i očuvanju državnosti Bosne i Hercegovine“	-
2013.	“Uloga žene u odbrani BiH“.	√
2014.	-	-
2015.	„Uloga i značaj policije u odbrani BiH u periodu 1991-1995. godine“	√
2016.	„Uloga medija i medijskih radnika u odbrani BiH“	√
2017.	„Devet heroja Odbrambeno-oslobodilačkog rata“	√
2018.	„PTSP – nevidljive rane rata“	√
2019.	„Značaj i uloga maloljetnih dobrovoljaca u odbrani BiH“	√
2020.	„ZAVNOBiH i politika odbrane Bosne i Hercegovine u odnosu na rezultate Dejtonskog sporazuma“	√
2021.	„Kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini: Ka institucionalnom okviru“	√
2022.	„Kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini: Od kulture sjećanja do kulturnog pamćenja - izazovi memorijalizacije“ „Heroine odbrane Bosne i Hercegovine“	- √
2023.	-	-
2024.	„Međunarodna konferencija o koncentracionim logorima u BiH u Prijedoru“	-

Osim naučnog i iskustvenog doprinosa, aktivnosti manifestacije *Odbrana BiH* obuhvatale su i niz drugih sporadičnih aktivnosti kulturnog, edukativnog i zabavnog tipa. Primjerice, 2011. godine upriličena promocija filma „Bosna ili smrt“ u Domu mladih, dok su u Domu OS BiH promovirani zbornici sa okruglog stola Fonda memorijala iz prethodnih godina, 2012. godine upriličena je projekcija filma Angeline Jolie „U zemlji krvi i meda“, a promoviran je i audio-materijal patriotske muzike Fonda memorijala; 2015. u povodu obilježavanja Dana nezavisnosti upriličena je promocija knjige o Aliji Izetbegoviću, autora Admira Mulaosmanovića, pod nazivom „Iskušenje opstanka“, a iste godine Fond je promovirao i svoju publikaciju „Ratna džamija Igman“, itd.

IZLAZAK IZ OKVIRA SARAJEVA I NOVE PROGRAMSKE AKTIVNOSTI

Jednom, kada je zadobila svoje konture, manifestacija Igman širila se i uključivala druge dijelove Bosne i Hercegovine. Tako, 2006. godine u Organizacionom odboru sjede predstavnici vlasti i predstavnici boračkih organizacija drugih kantona i općina, kao što su predstavnici ministarstava boračkih pitanja TK, ZE-DO, SBK, HNK, te općina Trnovo, Bužim i sl.⁴¹ U najavnoj presici direktor Fonda najavljuje da će te

41 Odluka o imenovanju Organizacionog odbora manifestacije „Odbrana Bosne i Hercegovine – Igman 2007“, br. 13- 85/07, od 20.03.2007. godine; U: Arhiv JU Fond Memorijala KS

godine „program biti daleko širi i obuhvatit će mjesta i gradove od Goražda do Velike Kladuše, u vremenskom periodu od mjesec dana prije i poslije početka same centralne svečanosti, a očekuje se prisustvo do 20 000 patriota“.⁴² Dok već naredne godine pratimo strategiju uključenja drugih dijelova BiH u manifestaciju *Odbrane BiH* kroz zaduženja koja je Federalni ministar boračkih pitanja upućivalo prema kantonalnim ministrima i boračkim organizacijama svih nivoa vlasti.⁴³ Godine 2012. okrugli sto je organizovan u Cazinu⁴⁴, 2015. u defileu na Igmanu učestvuju veterani jedinica 1., 2., 3., 4., 5., 6., i 7., korpusa ARBiH⁴⁵, a u programskoj aktivnosti *Mladi na putu života* učestvuju djeca iz Srebrenice (2017.), Zvornika i Zenice (2018.).

Uz kratko situiranje manifestacije tokom 2020. i 2021. godine na ograničene dijelove i aktivnosti, zbog preporuka oko pandemije COVID-19, manifestacija je nastavila rasti i širiti se prema drugim gradovima, organizovanjem aktivnosti poput predstave „Hadžera“ u Mostaru, monodrame „Država“ u Konjicu, projekcije filma „Sarajevska 101. brigada – osvajači slobode“ u Goraždu (2022.)⁴⁶, te gradovima Goražde, Jablanica, Blagaj, Travnik, Bosanska Krupa, Cazin, Prijedor, Janja, Visoko, Žepa i Brčko (2023.) kroz aktivnosti poput promocija, izložbi, projekcija filmova i sl.⁴⁷ Fond je, na jedan način, sva svoja odjeljenja uključio u manifestaciju, tako da se njegove redovne, odvojene godišnje aktivnosti, poput obilježavanja godišnjice prokopavanja Tunela ili obilježavanja godišnjica pogibije devet heroja, sada realiziraju kroz manifestaciju *Odbrana BiH-Igman 2023*, što u Sarajevu što u drugim mjestima.⁴⁸ Agresivniji izlazak prema lokalnim zajednicama širom Bosne i Hercegovine svakako je pozitivan iskorak, koji traži opreznost i uvažavanje lokalnih posebnosti kod organizovanog pristupa kulturi sjećanja. Izvjesne kontroverze osvanule su i u pogledu organizovanja Međunarodne naučne konferencije u Prijedoru⁴⁹ 2024. godine, ali i pristupa i metodologije izrade baze podataka šehidskih mezarja⁵⁰ promoviranih kroz programsku aktivnost „Promocija israživackog rada ‘Heroji’ i ‘Spomen obilježja’“ 2023. godine, u koje je kasnije uključen Prijedor. Okosnica kritike u oba slučaja bila je zanemarivanje lokalne ekspertize i autentičnog lokalnog iskustva.

42 Gradska uprava, Grad Sarajevo finansijski podržao manifestaciju Odbrana Bosne i Hercegovine Igman 2006., dostupno na: www.sarajevo.ba/bs/article/1483/grad-sarajevo-finansijski-podrzao-manifestaciju-odbrana-bosne-i-hercegovine-igman-2006, pristupljeno: 12.02.2025.

43 Zapisnik sa sastanka Organizacionog odbora održanog 28.06.2007. godine, br. 13-85-17/07 od 29.06.2007.godine; U: Arhiv JU Fond Memorijala KS

44 Prema: Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Odbrana BiH-Igman 2012“, br. 13-40-106/12 od 12.01.2013. godine

45 Prema: Izvještaj 00 o održanoj manifestaciji „Odbrana BiH-Igman 2015“, br. 13-40-177/15 od 04.02.2016. godine

46 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2022. godinu

47 Memorijalni centar Sarajevo, Predstavljanjem programa počela manifestacija „Odbrana BiH - Igman 2023“, dostupno na: <https://www.mcsarajevo.ba/post/predstavljanjem-programa-po%C4%8Delo-manifestacija-odbrana-bih-igman-2023>, na dan: 12.02.2025.

48 Ibid.

49 Jasmin Medić, Osvrt na dvije stvari tokom obilježavanja Dana bijelih traka 2024. godine u Prijedoru, od 01.06.2024. godine, dostupno na: <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislmi/jasmin-medic-osvrt-na-dvije-stvari-tokom-obiljezavanja-dana-bijelih-traka-2024-godine-u-prijedoru/547831>, pristupljeno: 05.04.2025.

50 M.O., AVAZ, Kritike članova porodica ubijenih i akademske zajednice na projekat Memorijalnog centra Sarajevo, od 25.12.2024. godine, dostupno na: <https://avaz.ba/bih/sarajevo/947169/kritike-clanova-porodica-ubijenih-i-akademske-zajednice-na-projekt-memorijalnog-centra-sarajevo>, pristupljeno: 05.04.2025.

BUDUĆNOST MANIFESTACIJE I BUDUĆNOST SJEĆANJA?

Dok je sa jedne strane manifestacija rasla i širila se, s druge strane reducirana je u segmentu revijalnog programa na Igmanu, sportskih igara koje su potpuno ukinute, te programske aktivnosti *Mladi na Putu života*, koji više ne predviđa noćenje mladih na Igmanu. Umjesto revijalnog programa kojeg je posjećivalo u prosjeku 20 000 posjetilaca, centralni događaj usmjeren je prema svečanoj akademiji na platou Memorijalnog centra na Kovačima, a koja se do tada godinama održavala u Domu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine ili u Narodnom pozorištu. Priprema akademije značajno je unaprijeđena, sa profesionalnom produkcijom, režijom, profesionalnim glumačkim postavama i orkestrima, a program u zadnje dvije godine posebno teatraliziran, dok je auditorijum ostao skućen na zvanice, i vrlo mali krug onoga što bi trebala biti „najšira javnost“.

Ipak, može se zaključiti da je manifestacija *Odbrana BiH-Igman* tokom 25 godina svoga trajanja izrasla iz vjerske inicijative u sveobuhvatan memorijalni događaj, sa jasnom misijom očuvanja kolektivnog pamćenja o Odbrambeno-oslobodilačkom ratu. Njene programske aktivnosti, od vjerskih obreda, preko kulturno-umjetničkih i edukativnih sadržaja, komemorativnih praksi i naučnih skupova, reflektuje potrebu našeg društva da na više nivoa i kroz različite forme artikulira vlastito pamćenje o ratu, i što je najvažnije sopstveno iskustvo o preživljenom.

Dok je manifestacija rasla i širila se, uočene su i određene tranformativne redukcije koje mogu ugroziti njen izvorni duh masovne i narodne mobilizacije. Manifestacija je izvorno uključivala učesnike događaja, stavljajući ih u prvi plan, a ciljnu grupu tražila je u najširim krugovima, u narodu, težeći da kroz različite aktivnosti animira njihovo učešće u sjećanju – *dođi i posvjedoči!* Važno je, zarad budućnosti sjećanja, pronaći ravnotežu između profesionalizacije i otvorenosti, kako bi sjećanje ostalo djelotvorno, dostupno i živo.

Manifestacija *Odbrana BiH-Igman* nije samo refleksija prošlosti, već i temelj društvene svijesti o vrijednostima koje vrijedi očuvati.

Nedim Hasić

POSLEDNJI DANI ENKLAVE ŽEPA

Brigada Vojske Republike Srpske, pod komandom Rajka Kušića, zauzela je ključni punkt Bokšanica, gdje se nalazio i komandant Ukrajinskog bataljona UNPROFOR-a. S njim je postignut dogovor: srpske snage neće napadati njihove pozicije ako Ukrajinci ne otvore vatru na njihove linije. Komandant Ukrajinaca je pristao, pod uslovom da ostanu na postojećim pozicijama, te je zauzvrat ponudio saradnju – obavezao se da će dostavljati podatke o aktivnostima Armije RBiH i da neće pozivati NATO avijaciju

Žepa, planinsko naselje u Istočnoj Bosni, prvi put se spominje u osmanskom defteru iz 1485. godine, kada je bila selo u sastavu starog grada Vratara. Mjesto je kroz vijekove zadržalo svoj značaj, a neposredno prije rata imalo je oko 800 domaćinstava i nešto manje od 2.500 stanovnika. Agresijom na Bosnu i Hercegovinu, 1992. godine, Žepa postaje jedno od posljednjih utočišta za prognane Bošnjake iz Gornjeg Podrinja, a tokom rata broj stanovnika se uvećao na više od 17.000, uključujući hiljade izbjeglica iz Rogatice, Višegrada, Vlasenice i Srebrenice.

Na početku rata, JNA je držala objekat Zlovrh iznad Žepe. Nakon početka napada na Rogaticu, Bošnjaci su počeli da se povlače prema Žepi. Napadi VRS na okolna sela primorali su mase civila da utočište potraže u Žepi, gdje su se smještali u kolibe, šupe i pećine. Teritorijalna odbrana RBiH je organizovala odbranu, a komandna struktura se postupno formirala: Hasib Omanović, Ramo Čardaković, a kasnije Avdo Palić. Već u junu 1992. godine, Manojlo Milovanović, načelnik Štaba VRS, naređuje napad na Zlovrh, ali je pokušaj odbijen u zasjedi kod Budičinog Potoka.

U novembru 1992, Ratko Mladić izdaje Direktivu 4 kojom se naređuje stvaranje uslova nepodnošljivih za život i protjerivanje Bošnjaka iz Žepe, Goražda i Birača.

Žepa se od tada nalazila u potpunom okruženju, a artiljerijsko-pješadijski napadi nastavljeni su svakodnevno. Bolesnom i ranjenom civilnom stanovništvu, uključujući i djecu, bilo je uskraćeno adekvatno liječenje i sanitetsko zbrinjavanje. Svakodnevna aktivnost stanovnika Žepe u tom periodu bilo je skupljanje tijela ubijenih i zaklanih Bošnjaka sa šire regije Gornjeg Podrinja, koja su plutala rijekom Drinom.

Akcije „Proljeće '93“, a potom i ofanzive u maju 1993. dovele su do masakra civila u Brezovoj Ravni i učvrstile stav međunarodne zajednice da se Žepi dodijeli status „sigurne zone“. Rezolucija UN-a 824, iz maja 1993., to formalizuje, ali njeno sprovo-

đenje je bilo iluzorno: demilitarizacija nije provedena, UNPROFOR je poslao samo jednu četu Ukrajinaca, a srpske snage nisu uklonile teško naoružanje iz neposredne blizine.

Do kraja 1994. bilo je primirje, ali Karadžić 8. marta 1995. izdaje Direktivu o „definitivnom oslobađanju Podrinja“. Pripreme VRS za fizičko odvajanje enklava Srebrenice i Žepe počele su u maju 1995. Radislav Krstić – tada zamjenik komandanta Drinskog korpusa VRS, a nakon agresije osuđeni ratni zločinac – izdao je 15. maja 1995. naredbu “o stabilizaciji odbrane oko enklave Žepa i Srebrenica i stvaranju uslova za oslobađanje enklava.” Naredio je “snagama za aktivna djeljstva da dođu do linije Stublić–Brestovik–Mrkodo–Brloška planina i na njoj stvore uslove za produžetak napada prema Žepi.

S obzirom da je VRS kršila Rezolucije Vijeća sigurnosti 824 i 836, a i druge potpisane sporazume, 25. i 26. maja 1995 – na zahtjev UNPROFOR-a – NATO je izvršio zračne udare na teritoriju koju je kontrolirala u okolini Sarajeva. Vojska RS je uzvratila granatiranjem praktično svih enklava, uključujući Srebrenicu i Žepu, i uzimanjem 300 talaca, među kojima je bilo osoblje UN. Komandant Drinskog korpusa Milenko Živanović naredio je da se odmah obustave svi humanitarni konvoji i kretanje vozila UNPROFOR-a kao i drugih međunarodnih organizacija u zoni koju kontrolira njegov korpus. Iz tog razloga ponovo je došlo do nestašice hrane za stanovništvo Žepe, ali i za “Ukrajinski bataljon”.

Živanović je izdao 2. jula 1995. podređenim jedinicama pripremno naređenje za operaciju okupacije Srebrenice i Žepe. Naredbom je utvrđen sljedeći cilj: “Iznenadnim napadom potpuno razdvojiti i suziti enklave Srebrenica i Žepa, popraviti taktički položaj snaga u dubini zone i stvoriti uslove za eliminisanje enklava.” Operacija je nazvana “Krivaja 1995.”

Artiljerijska priprema za napad na “sigurnu zonu” Žepa započela je 7. jula 1995. godine. Već narednog dana komandant žepačke brigade Armije Republike Bosne i Hercegovine, major Avdo Palić, uputio je izvještaj komandi 2. korpusa ARBiH, u kojem je obavijestio da “četnici artiljerijski napadaju na Žepu”. U istom izvještaju navodi se da su srpske snage pokušale više pješadijskih napada iz pravca Laza i Borika, ali su ih branioci Žepe uspješno odbili. Ipak, minobacačka vatra nije pošteđela civile – jedanaest osoba je ranjeno, među kojima dvoje djece. U selima na rubu enklave – Purčićima, Čavčićima, Pripečku i Slapu – srušeno je preko trideset kuća, zbog čega je lokalno stanovništvo bilo primorano na iseljavanje.

Dok su napadi na Žepu postajali sve intenzivniji, 10. jula 1995. Ratko Mladić izdaje naređenje Drinskom korpusu i 65. zaštitnom motorizovanom puku da 12. jula krenu u operaciju protiv Žepe. Na jutarnjem sastanku 12. jula u štabu bratunačke brigade, kojem su prisustvovali visoki oficiri Vojske RS uključujući Vinka Pandurevića, Mirka Trivića i Radislava Krstića, Mladić naređuje “oslobađanje” Žepe. Uslijedile su direktne artiljerijske i pješadijske akcije prema centralnom dijelu enklave, dok su se borbe intenzivirale na njenim periferijama. Nakon pada Srebrenice i genocida nad

njenim stanovništvom, snage VRS odlučno kreću u obračun i s drugom UN-ovom "zaštićenom zonom" – Žepom.

Prema procjeni Vojske RS iz jula 1995. godine, u Žepi se tada nalazilo između 6.500 i 10.000 civila. Srpska vojska je procjenjivala i da u enklavi djeluje oko 1.200 pripadnika lokalne jedinice ARBiH, te dodatnih 700 do 1.000 vojnika koji su se povukli iz srebreničke enklave. Dana 13. jula, general Radislav Krstić, načelnik štaba Drinskog korpusa, izdao je naredbu za početak ofanzive pod nazivom "Operacija Stupčanica-95". Cilj operacije više nije bio taktičko zatvaranje koridora između Srebrenice i Žepe, već ofanzivno zauzimanje Žepe.

U napadu su učestvovala sljedeće jedinice Vojske RS: Prva milička laka pješadijska brigada, 1. bratunačka laka pješadijska brigada, 1. vlasenička laka pješadijska brigada, 5. podrinjska laka pješadijska brigada, te 1. zbornička laka pješadijska brigada. Uz njih, Druga romanijska motorizovana brigada napredovala je duž pravca zborničke brigade, dok je 1. rogatička laka pješadijska brigada bila zadužena za pravac Rodomlje–Žepa. Vatreću podršku svim ovim snagama pružao je 5. mješoviti artiljerijski puk Drinskog korpusa.

U međuvremenu, preko ukrajinskog bataljona UNPROFOR-a uspostavljen je kontakt sa Avdom Palićem. Prema izvještaju Milenka Živanovića, Palić je uporno odgađao sastanak, tražeći dodatno vrijeme da se konsultuje sa političkim rukovodstvom enklave oko odgovora na uslove koje je VRS postavila za mirnu evakuaciju stanovništva.

Komanda Drinskog korpusa, međutim, nije imala namjeru čekati unedogled – potčinjenim jedinicama naređeno je da preduzmu sve mjere borbenog obezbjeđenja, postave zasjede i posmatrača, kako bi spriječili pokušaj organizovanog izvlačenja muslimanskih snaga.

Prema saznanjima VRS, mogući pravci povlačenja branilaca i civila bili su: Žepa–Radava–Karaula–Han pogled–Igrišta, pa dalje prema Sokolini ili Žadovom dolu. Drugi pravac uključivao je kretanje preko Mislova, Devetaka, Kutu, Debele međe, Rubinića i Medovog dola, prema Kladnju.

Komanda Drinskog korpusa postavila je jasan ultimatum: sastanak sa predstavnicima enklave mora se održati najkasnije do 11 sati 13. jula. Ukoliko ne dođe do susreta i prihvatanja "poziva" za evakuaciju, borbena dještva će se, kako je naglašeno, nastaviti nesmanjenom žestinom.

Pred sve većom prijetnjom potpunog uništenja enklave, predsjednik Ratnog predsjedništva Žepe Mehmed Hajrić obratio se predsjedniku Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Aliji Izetbegoviću, tražeći instrukcije u vezi sa srpskim ultimatumom. Odgovor Izetbegovića bio je kratak i jasan – ne treba pregovarati sa agresorom.

Brigada Vojske Republike Srpske pod komandom Rajka Kušića zauzela je ključni punkt Bokšanica, gdje se nalazio i komandant ukrajinskog bataljona UNPROFOR-a. S njim je postignut dogovor: srpske snage neće napadati njihove pozicije ako Ukra-

jinci ne otvore vatru na njihove linije. Komandant Ukrajinaca je pristao, pod uslovom da ostanu na postojećim pozicijama, te je zauzvrat ponudio saradnju – obavezaao se da će dostavljati podatke o aktivnostima Armije RBiH i da neće pozivati NATO avijaciju.

U međuvremenu, Žepa je pružala herojski otpor. Branioci su nekoliko dana uzastopno odolijevali žestokim napadima agresorskih snaga, što je dokumentovano u izvještaju Mehmeda Hajrića upućenom Predsjedništvu RBiH 15. jula 1995. godine, kao i u izvještajima samih komandanata VRS-a.

Napadi su se intenzivirali. Tokom 16. jula angažovani su i avioni Jugoslovenske vojske. U Žepu su tog dana stigla 106 borca iz Srebrenice – pripadnici 28. brdskog bataljona i drugih jedinica – koji su uspjeli da se probiju kroz već okupiranu teritoriju. UNPROFOR je 17. jula izvijestio da je enklava “teško granatirana”. Ukrajinski bataljon je navečer zabilježio čak 200 detonacija.

Istovremeno, komanda Drinskog korpusa VRS-a bila je uvjerena da je slom Žepe samo pitanje trenutka. Pripreme za pljačku bile su u toku – komandant korpusa izdao je naređenje da se sva zarobljena stoka iz enklave prebaci na farme VRS-a u Han-Pijesku, Sokocu i Vlasenici.

U podne, 17. jula, Mehmed Hajrić je poslao urgentnu poruku predsjedniku Predsjedništva RBiH tražeći spas za stanovništvo Žepe. Ratno predsjedništvo i komanda 285. lahke pješadijske brigade donijeli su stav da se do jutra 18. jula pošalje odgovor na četiri zahtjeva srpske strane, među kojima je bila i razmjena teritorije te siguran izlazak civila i pripadnika ARBiH.

Nakon te poruke, Avdo Palić je u 14 sati uspostavio radio-vezu s Rajkom Kušićem, preko UNPROFOR-a. Kušić mu je ponudio razoružavanje i evakuaciju, što je Palić odbio. Umjesto toga, zatražio je dolazak komandanta UNPROFOR-a za BiH i hitno uspostavljanje prekida vatre.

Ujutro 18. jula, 285. iblpbr vodila je žestoke borbe na svim linijama. Srpske snage su blokirale sve puteve iz Srebrenice prema Žepi. Municija je braniocima bila sve oskudnija. Avdo Palić izvijestio je Zićru Suljevića – koji se nalazio na Izmještenom komandnom mjestu ŠVK ARBiH u Kaknju – da je, prema presretnutim komunikacijama, specijalna jedinica 65. zaštitnog motorizovanog puka, pod komandom Milomira Savčića, od Drinskog korpusa zatražila modifikovane avionske bombe. Ta jedinica očekivala je da će “završiti posao” u Žepi najkasnije za dva dana.

Agresor je 19. jula nastavio bjesomučne napade. Iako su se branioci i dalje držali, srpske snage su uspjele ovladati pojedinim rubnim dijelovima slobodne teritorije.

Istog dana, u poslijepodnevnom satima, komanda 285. brigade saznala je da se u rejonu Bokšanica nalazi Ratko Mladić. On je insistirao na pregovorima sa komandantom brigade Avdom Palićem. Ratno predsjedništvo odlučilo je da odgovori na taj poziv. Na sastanak su upućeni Hamdija Torlak i Benjamin Kulovac. S druge strane stola sjedili su Ratko Mladić, Zdravko Tolimir i komandant Ukrajinskog bataljona.

Ti pregovori označili su početak kraja enklave Žepa. Uslijedila je kapitulacija, zarobljavanje civila i vojnika, a mnogi su nestali u haosu nakon "evakuacije" koju je režirala vojska koja je već imala krv Srebrenice na rukama.

Srpska strana je namjerno odugovlačila pregovore na najvišem nivou, pokušavajući situaciju na terenu riješiti silom, u svoju korist. General UNPROFOR-a Rupert Smith garantirao je sigurnost isključivo za žene i djecu. Predsjednik Predsjedništva RBiH Alija Izetbegović upozorio je Mehmeda Hajrića da nema apsolutne sigurnosti, te da četnici za muškarce kao prvi uslov traže polaganje oružja i istrage, što je odlučno odbijeno. Izetbegović je najavio evakuaciju što većeg broja civila, uz plan da vojnici ostanu i nastave otpor. Obećao je dostavu pomoći braniocima, slanje dobrovoljaca i ofanzivne akcije u pravcu Žepe.

Kako ti planovi nisu ostvareni, Izetbegović je Hajriću poručio da se preostali branitelji pokušaju probiti "onim putevima, ali bez tereta žena i djece."

U međuvremenu, Žepa je padala. Borci su iscrpljeni, bez municije, počeli napuštati položaje. Vojska RS uočila je pokušaje prelaska prema Kladnju, te je Drinski korpus naredio potpunu blokadu i uništenje tih grupa. Zdravko Tolimir je zatražio od svoje komande upotrebu hemijskog oružja i aerosolnih bombi radi bržeg sloma otpora, predložio je i sprječavanje međunarodnih organizacija da uđu u enklavu, smatrajući da direktni pregovori trebaju uslijediti tek nakon nanošenja gubitaka u "živoj sili". Išlo se i dalje – Tolimir je predložio uništavanje civilnog stanovništva kako bi se izvršio dodatni pritisak na branioca da se predaju.

Zbog očaja i bespomoćnosti, 20. jula branioci su napali bazu UNPROFOR-a u pokušaju da zaplijene njihovo naoružanje. Komandant Avdo Palić tražio je dolazak predstavnika UNPROFOR-a, UNHCR-a, MKCK-a i UN vojnih posmatrača. Upozorio je da će, ukoliko se to ne dogodi, "Ukrajinski bataljon" biti napadnut.

Moral među borcima je opadao, a Vojska RS je zauzimala ključne tačke odbrane: Brezovu ravan, Brdo, Lokve i Gradinu. Palić naređuje povlačenje na Žepsku planinu, gdje su do 23. jula ponovo uspostavljene linije odbrane. Prema izvještaju "Ukrajinskog bataljona", pomoć UNPROFOR-a nije postojala. ARBiH je zbog toga planirala zarobiti pripadnike UN-a i koristiti ih kao taoce za evakuaciju civila i boraca. Čekali su konačnu odluku iz Sarajeva – i ona je stigla: pristalo se na evakuaciju Žepe preko srpske teritorije, pod nadzorom UN-a.

U isto vrijeme, srpske snage napale su iz pravca Brezove ravni. Potpisan je sporazum o razoružavanju bošnjačkog stanovništva između Rajka Kušića, Hamdije Torlaka i komandanta "Ukrajinskog bataljona" Sejmona Dudnjika. Mladić ga je ovjerio, a Krstić odmah naredio "čišćenje terena".

Dana 25. jula, Izetbegović je zatražio od Vijeća sigurnosti UN-a bezbjednu evakuaciju civila. UN je odgovorio pozitivno. Uz posredovanje UNPROFOR-a, u Žepi su održani novi pregovori kojima je prisustvovao i komandant Rupert Smith. Dogovorena je evakuacija civila prema Kladnju, a ranjenika u Sarajevo.

Avdo Palić je insistirao da lično bude prisutan u prvom konvoju koji je krenuo u ponoć, 25/26. jula. Bio je u vozilu UN-a zajedno sa zločincem Zdravkom Tolimirom. Nakon što je konvoj stigao u Kladanj, Palić se vratio u bazu "Ukrajinskog bataljona" kako bi nastavio pregovore o evakuaciji vojnika. Poslao je dramatičan apel pozivajući na red svoje borce koji su se namjeravali predati. Pregovaralo se i o razmjeni zarobljenika – Izetbegović je smatrao da ima dovoljno snage za povoljne uslove, jer je ARBiH držala veliki broj srpskih zatvorenika.

Nakon toga, komandant Avdo Palić nestaje.

Ubrzo će se saznati – srpske snage su ga zarobile, a zatim ubile. Njegovo tijelo pronađeno je nekoliko godina nakon rata u masovnoj grobnici u selu Vragolovi kod Rogatice.

Nakon što su posljednji civili evakuisani iz Žepe, u naselje su ušle jedinice Vojske Republike Srpske i policijske snage. Istovremeno, borci 285. iblbr (istočnobosanske lake brigade Armije RBiH) nastavili su pružati žestok otpor na Žepskoj planini, gdje su bili raspoređeni još od pada ključne kote za odbranu enklave – Brezove ravni. U potpunom okruženju, bez izvjesne pomoći, čekali su ishod pregovora između državnog političkog i vojnog vrha Republike Bosne i Hercegovine i srpske strane o eventualnoj evakuaciji.

Borci su bili u očajnoj i gotovo bezizlaznoj situaciji. Napadi agresora nisu prestajali, a pregovori su bili neizvjesni i neproductivni. Konačni pokušaj postizanja dogovora okončan je 29. jula, kada su predstavnici srpskog agresora, uvjereni da će i preostali dio slobodne teritorije Žepe uskoro pasti vojnom silom, napustili pregovore. Postavili su uslov: državno rukovodstvo RBiH i Štab Vrhovne komande Armije RBiH moraju priznati lokalni sporazum o kapitulaciji, sklopljen 24. jula sa predstavnicima branilaca u Žepi. Uz to su tražili razmjenu ratnih zarobljenika po principu „jedan za jedan“, kao uslov za eventualne razgovore o sudbini vojno sposobnih muškaraca iz Žepe.

Već sljedećeg dana, 30. jula, uslijedio je žestok napad iz pravca Bukovika. Srpske snage su probile linije odbrane i zauzele dominantnu kotu Zlovrh na Žepskoj planini. Ramo Čardaković, načelnik štaba 285. iblbr, koji je nakon zarobljavanja komandanta Avde Palića preuzeo komandu, naredio je povlačenje jedinica prema rejonu Vukolinog stana kod Srebrenice. Tu su se borci brigade privremeno konsolidovali, nakon čega je Čardaković predložio povlačenje prema Poljanici, s ciljem prelaska Drine i predaje vlastima Srbije.

Uslijed potpunog raspada komandnog sistema, vojnici brigade podijelili su se u više grupa, od kojih je svaka pokušala pronaći vlastiti put spasa.

Grupa od oko 200 boraca pod vodstvom Hurema Šahića, probila se do 2. augusta pod stalnim borbama do Kladnja, preko teritorije pod kontrolom Vojske Republike Srpske. Druga grupa, sastavljena od oko 50 izbjeglica iz Višegrada i predvođena Samirom Cocalićem, pokušala se probiti ka Goraždu ili alternativno prema Priboju u Srbiji.

Treća grupa, koja je brojala oko 300 vojnika – mahom onih koji su nakon pada Srebrenice stigli u Žepu – krenula je nazad u pravcu Srebrenice, nadajući se da će se probiti istim putem kojim je 28. divizija ARBiH ranije došla do slobodne teritorije kod Tuzle.

Još jedna manja formacija, jačine jedne pješadijske čete, pod komandom Šefika Zejnilovića, uputila se ka rejonu Crnog potoka u pravcu Sušice, gdje su planirali duži boravak u skrivanju.

Grupa od oko sedam boraca uspjela je preći linije pod kontrolom VRS i pridružiti se 243. motorizovanoj brigadi Armije RBiH na slobodnoj teritoriji.

Četrnaest boraca iz Žepe uspjelo je 3. augusta stići do Goražda, što je predstavljalo rijedak primjer proboja kroz potpuno okupirani teritorij.

Oko 800 boraca odlučilo se na prelazak Drine i predaju srbijanskim vlastima. Oni su, po prelasku granice, odmah lišeni slobode i odvedeni u srbijanske logore Šljivovica i Mitrovo Polje. Tu su bili podvrgnuti mučenju, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, kao i ponižavanju, što su kasnije posvjedočili i preživjeli zarobljenici. Njihova sudbina ostaje još jedno mračno poglavlje agresije i zločina nad braniocima Bosne i Hercegovine.

OPSTATI ILI NESTATI HASIN VRH - 31 GODINU KASNIJE

„Svakoga dana je sve manje svjedoka toga vremena, a posebno je malo kompetentnih interpretatora historijskih događaja. Često našu ratnu priču obezvređuju folkloristi koji dobiju priliku da nemuštim besjedama i neprotokolarnim istupima istinu pretvaraju u afirmaciju vlastitih zasluga i učešća u ‘velikim bitkama.’“

Brigadir Muhamed Hamdo Delalić

Tog davnog februara 1994. godine, Grmuško-srbljanski plato u zoni djelovanja 5. korpusa Armije RBiH je bio mjesto opstati ili nestati. Da se agresoru ostvarilo ovo drugo, Srebrenica bi se desila mnogo prije i zvala bi se Bihaćki okrug ili, kako često nazivaše u medijima taj tada slobodni dio Bosne i Hercegovine, Bihaćki džep. Zahvaljujući pripadnicima svih jedinica 5. korpusa, opstali smo. Na poprištu bitke koja je trajala danima, na temperaturama i do -20 stepeni, živote su izgubila 102 pripadnika 5. korpusa, a ranjeno je preko 400 branitelja, što dovoljno govori o razmjerama i žestini borbi.

Inače, kota 625, poznatija kao Hasin vrh na Grmuško-srbljanskom platou, visoravni na desnoj obali Une koja najvećim dijelom pripada teritoriji općine Bihać, za sve vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, zbog dominantnog položaja na tom dijelu fronta bila je poprište najžešćih borbi. Govorili su – dopodne Hasin, popodne Vasin. Ili obrnuto...

Danas, 31 godinu kasnije, Hasin vrh je mjesto gdje polako napreduje izgradnja spomen-obilježja oko kojega je planiran park... Građevinski objekat, zamišljen kao kula sa prizemljem i dva sprata, svojevrsni vidikovac s kog se za vedrog i sunčanog dana pogled na jednu stranu prostire do Bihaća, a pravo do Cazina i još dalje, daleko u Hrvatsku. Sam vrh, za vrijeme rata kamen i šuma sa zemunicama i grudobranima s obje strane linije odbrane, ponekad udaljene samo 30-tak metara jedne od drugih. Tu se tiho pričalo, nastojalo tiho kretati, uvijek iza grudobrana... Pri povlačenju su se zauzimali rezervni položaji ne 200 metara ili kilometar dalje, nego samo malo dalje. Svjedoče tome i danas postojeće gusto postavljene naslage kamenja koje su život značile. Znaju to najbolje pripadnici 503. sbbr čija je to bila stalna zona odgovornosti...

Uz to, posljednjih godina je Hasin vrh i mjesto lijepih susreta gdje se često, a posebno svakog februara okupe preživjeli branitelji. Raduje činjenica da je iz godine

u godinu sve veći broj mladih koji posjete to kulturno mjesto, njima znano iz priča roditelja i djedova. Prisustvuju času historije čiji cilj je njegovanje kulture sjećanja. Zaslugu to krv kojom je natopljen ovaj komad Bosne i Hercegovine, gdje od žestine artiljerijskog djelovanja nije mogao ostati kamen na kamenu... Jednostavno - kota 625 je bila zajednička odbrambena tačka na kojoj su bile sve jedinice 5. korpusa Armije RBiH.

Udruženje branilaca "Hasin vrh", osnovano je 2009. godine, prvenstveno radi njegovanja sjećanja na februarsku ofanzivu i, na inicijativu članstva, pokrenuta je izgradnja spomen-obilježja. S obzirom da udruženje ne može biti nosilac izgradnje, tog zadatka se prihvatila Mjesna zajednica Spahići, najbliže naseljeno mjesto, i samo tokom rata uveliko uništeno, a danas obnovljeno.

U sklopu obilježavanja godišnjice, zadnjih godina se prakticira i marš od naselja Jezero do kote 625. Naselje Jezero je, za razliku od naselja Spahići, tokom rata bilo potpuno iseljeno, a u obnovljenoj staroj džamiji u Jezeru danas su ispisana imena svih poginulih na Grmuško-srbljanskom platou, njih 376. Istovremeno, u Gornjim Srbljanima, trećem, velikom naselju u Platou, nalaze se turbeta – u čast poginulih, jer svaki pedalj ovog teritorija nosi svoju krvavu i istovremeno herojsku ratnu priču. Dakle, samo spomen obilježje na Hasinom vrhu je u trećoj fazi izgradnje. Učešće su uzele gotovo sve općine sa područja USK i mnogi donatori.

- Da nismo upornošću istrajavali u ovoj priči, kojom više od 30 godina afirmišemo presudne bitke, borbe i bojeve, ne bismo danas ovu manifestaciju sjećanja obilježavali na skoro dovršenom spomeniku kompleksa Hasin vrh, spomenika herojima, spomeniku žrtvovanja, spomeniku neizmjernog ponosa i dostojanstva kojima su bila ispunjena srca i duše svih nas koji smo tog 6. na 7. februar 1994. godine još jednom odlučili položiti živote za odbranu BiH, rekao je u svom obraćanju brigadir Muhamed Hamdo Delalić, ratni komandant 503. sbbr.

ZNAČAJ ZAUSTAVLJANJA „FEBRUARSKE OFANZIVE“

Bila je to jedna od najznačajnijih odbrambenih bitaka u sektoru djelovanja 5. korpusa Armije RBiH. Cilj agresorskih snaga je bio ovladavanje hidrocentralom u Kostelima, jedinim izvorom električne energije na području tadašnjeg sa svih strana opkoljenog Bihaćkog okruga. Kasnije se došlo do originalnih agresorskih dokumenata vezanih za taj napad, odnosno odluke komandanta Drugog krajiškog korpusa (sa sjedištem u Drvaru), generala Manojla Milovanovića.

- Bio je to još jedan u nizu pokušaja neprijatelja da se uz maksimalno angažovanje snaga u ljudstvu iz sastava jedinica i sastava Prvog i Drugog krajiškog korpusa, specijalnih policijskih snaga iz policijskih uprava Prijedora, Prnjavora i Doboja, te dodatno angažovanje snaga iz sastava 11. bosanskokrupske, 6. sanske, 17. ključke, 3. bosanskopetrovačke, 15. bihaćke, 1. drvarske, 9. grahovske i Lake glamočke, uz potpuno sadjejestvo u napadu sa snagama kvisinga i osuđenog ratnog zločinca Fikreta

Abdića, da u potpunosti eliminišu odbranu 5. korpusa. Do tada su snage 5. korpusa već treću godinu odolijevale napadu agresora i branile kružnu liniju odbrane dugu gotovo 170 kilometara, a u uslovima hermetički zatvorenog tzv. Bihaćkog džepa kojim su bili blokirani svi putevi dotura hrane, odjeće, obuće i već ranije nametnutog međunarodnog embarga na oružje i municiju, što je pokazivalo svu licemjernost međunarodne zajednice, podsjetio je prisutne brigadir Delalić i opisao tadašnja dešavanja: - Neprijateljske snage su 6/7. februara izvršile silovit napad na dva pravca uz izdašnu artiljerijsku pripremu s ciljem proboja naših linija, potpunog neutralisanja naše odbrane, spajanjem snaga u širem rejonu sela Spahići, potom zauzimanje hidrocentrale u Kostelima i produženje borbenih dještava uvođenjem rezervnih jedinica u pravcu Zlopoljac, Brekovića, Vrsta, Peć, Izačić, te spajanje sa snagama tzv. SAO Krajine u Republici Hrvatskoj. Svjedočimo i tada i danas da neprijatelj nije ostvario taj radikalni cilj. Djelomično je uspio infiltrirati dio svojih snaga na jednom od pravaca napada, što mu se kasnije ispostavilo kao taktička pogreška sa ogromnim gubicima. Tome ovih dana svjedoče i njihovi komandanti na TV Republike Srpske u svojim osvrtima (i u RS se istovremeno „obilježava“ godišnjica februarske ofanzive, sjećanjem na poginule vjerskim obredima na grobljima, op.a.)

Uz neprijateljske neuspjehe u nizu, od Bugara, pa bužimskog dijela ratišta, zone 511. slavne, Grabeža, Lohovskih brda, ovaj neuspjeli ofanzivni pohod je samo potvrdio odlučnost pripadnika 5. korpusa da po svaku cijenu istraju u ostvarenju svog jedinog i najsvetijeg cilja, a to je odbrana naroda i države BiH. To su i potvrdili u ranu jesen 1995. godine, kada su poslije troipogodišnjeg odolijevanja kidisanjima višestruko jačim i nadaleko opremljenijim snagama neprijatelja, i golgote koju su preživjeli, uspjehom u operaciji „Sana 95“ potisnuli neprijatelja i oslobodili gradove Veliku Kladušu, Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Ključ i Sanski Most, odnosno sadašnji administrativni prostor Unsko-sanskog kantona.

Pomenuta ofanziva počela je napadom agresora na linije odbrane 503. slavne sa pravca Međugorska kosa – Žandarski put podno Hasinog vrha i raspored snaga 504. lake u rejonu Alibegovića kose. Ubrzo su se u odbijanju napada i zaustavljanju prodora neprijatelja braniteljima pridružile jedinice 1. bosansko-oslobodilačke brigade što je, po kazivanjima svih sudionika, bio presudan trenutak. Potom su u borbu uvedene jedinice 505. viteške, 501. slavne, 517. lake, 502. viteške, 511. slavne, Odreda za specijalna dještva, Bataljona vojne policije, jedinice MUP-a i Štaba TO.

Komandant 510. bosansko-oslobodilačke brigade, major Amir Avdić, podsjetio je na doprinos njegove jedinice:

- Sedmog februara, uveče, donio sam odluku da ujutro jedna četa napadne frontalno prema 5 zemunica koje su neprijateljske jedinice uzele dan ranije, a elitna grupa momaka je otišla iza Vrščića, da u jutarnjim satima budu neprijatelju iza leđa. Kada smo mi kao krenuli u juriš na prednjem kraju i zapucali prema zauzetim zemunicama, neprijatelj je uzvratio vatru. Istovremeno su se iza njihovih leđa začuli tekbiro naših momaka i krenula je opšta bježanija njihove vojske. Ispostavilo se da su bile jedinice specijalne policije. Neki od njih su pokušali pružiti otpor, a jedan

se predao. Doveden je u Spahiće i razmijenjen. Trenutno živi u Prijedoru i radi kao inspektor u policijskoj upravi Prijedor. Neki dan sam slušao njegove memoare na sredstvima informisanja i mogu reći da je govorio istinu, da nijednog momenta nije slagao, kao što se znalo dešavati da zarobljeniku ništa ne uradimo, a on ode u razmjenu i laže. On je možda jedan od ambasadora 5. korpusa u Prijedoru. Tražićemo mogućnost da i on jednog dana prisustvuje obilježavanju ove godišnjice, da i on iz svoje perspektive kaže kako je bilo, jer to je ono što mi želimo. Mi znamo da smo radili ispravnu stvar, da smo se borili za državu BiH i treba da damo mogućnost svima da kažu, ali istinu da kažu. Ovo mjesto ovdje je mjesto istine... Kada smo vratili te zemunice kod Žandarskog puta pod našu kontrolu i izvukli zarobljenog i njegove mrtve kolege prema Spahićima, očekivali smo i drugi talas napada. Znali smo da slijedi. U to su došli i pripadnici 505., skupa smo došli do Nuglova kad su nam javili da je žestok napad na spoj 503. i 504. i skupa smo se uputili ka Hasinom vrhu. I tu su napadale agresorske jedinice specijalne policije. Udaljenost nas i njih je bila 20 do 30 metara. Jedino što smo mogli je da bacamo bombe jedni na druge. Zadržavali smo se tu dok nisu došle ostale jedinice 5. korpusa. Borbe na samom Hasinom vrhu su neprekidno vođene 3-4 dana. Cilj agresora je bio da nas zbace sa Hasinog vrha i Alibegovića kose, jer su, desno od nas, imali uspjeh iz pravca Barakovca i došli su do Spahića. Tada u Spahiće dolazi komandant Nanić sa svojim jedinicama i počinju oslobađanje od Spahića prema Barakovcu... Do prvog snijega, odnosno polovine februara, uspjeli smo kako-tako formirati linije. Koliko god je snijeg bio loš za nas, bio je i za neprijateljske snage, jer je nama ipak logistika bila bliža. Na našoj novoj liniji nije bilo zemunica, bio je snijeg pola metra, temperatura -20...

Svoja sjećanja na obilježavanju 31. godišnjice zaustavljanja februarske ofanzive iznio je i starješina iz sastava 505. viteške brigade major Šefik Veladžić, koji je na čelu jedinice tada i ranjen, te major Alija Kurtović, komandir izviđačko-diverzantske jedinice „Faraoni“ iz 511. sbbr.

ZAŠTO SMO USPJELI

Komandanti Delalić i Avdić su posebno naglasili doprinos naroda i u tim trenucima, jer, kako reče Avdić, cijela Cazinska krajina se digla. Nije bilo kuće, domaćinstva, sela koje nije dalo svoj doprinos borcima. Jer su uslovi bili ekstremno teški, smjene na linijama su se morale zbog hladnoće mijenjati svako 24 sata, a opet je bilo promrzlih, jer nije bilo ni adekvatne odjeće, a kamo li obuće. I upravo taj spoj naroda, vojske i policije obezbijedili su da te linije budu zadržane. Time je stvorena mogućnost da su jedinice 5. korpusa kasnije mogle napredovati dalje prema Grmeču, jer je to ulaz u Grmeč. Upravo odatle, ispod Alibegovića kose, su jedinice 5. korpusa 24. oktobra 1994. krenule u oslobađanje u operaciji „Grmeč 94“.

A taj narod je uskraćujući i od vlastitih usta i vlastitih porodica, za cijelo vrijeme odbrambeno-oslobodilačkog rata na tadašnjem Bihaćkom okrugu, logistički snabdijevao borce na linijama odbrane. Nije to bilo izobilje, jer su i sami teško preživljava-

li, a pomoć je posebno dolazila do izražaja za vrijeme odsudnih bitaka i odlučujućih trenutaka. Da daju do znanja da su tu, iza njihovih leđa, a srcem i dušom uz branitelje, i da vjeruju u njih. I u tome je bila snaga 5. korpusa Armije RBiH.

Nažalost, kako je i naglasio brigadir Delalić, nismo sačuvali sve te vrijednosti koje su nas krasile kao ljude i borce za BiH, nismo ih pretočili u izgradnju pravednog i čestitijeg društva i države. Posebno se to odnosi na stanje u bošnjačkom korpusu koji se zabavio sam sobom, bez cilja i autoriteta, bez istinskih lidera i vođa od znanja, iskrene posvećenosti Bosni. Uz to ide, kako reče komandant Delalić, i izostanak hrabrosti za odlučnije donošenje odluka od nacionalnog značaja.

***

Zbog svega toga, obilježavanje ove godišnjice ima poseban značaj na Unsko-sanskom kantonu, a svake godine bude prisutno sve više i više građana. Zbog toga i posebna zahvala pokretačima inicijative za izgradnju spomen-obilježja, Udruženju branilaca „Hasin vrh“ čiji predsjednik Enes Prošić je i sam bio jedan od branitelja i komandir čete u 503. sbbr, te Mjesnoj zajednici Spahići, na čijem čelu je Nijaz Malkoč, takođe branitelj, dobitnik najvišeg ratnog priznanja, značke „Zlatni ljiljan“ kao i svim mještanima Grmuško-srbljanskog platoa koji ovo spomen-obilježje grade srcem, svojim slobodnim vremenom, dobrovoljnim radom. Sve što mogu uraditi sami oni i urade. Njihova želja i volja da se napravi ovakvo jedno spomen-obilježje je nešto zaista veliko. A pripadnici 5. korpusa Armije RBiH zaslužuju i mnogo više...

Dževad Hadžić

SJEĆANJE NA HEROJE I ODBRANU SARAJEVA

(Obilježena 33. godišnjica Prvog korpusa Armije RBiH)

U organizaciji Ministarstva za boračka pitanja Kantona Sarajevo, Koordinacije boračkih udruženja Kantona Sarajevo i Memorijalnog centra Sarajevo, Svečanom akademijom u Multimedijalnoj sali Memorijalnog centra Sarajevo, 1.9.2025. godine, obilježena je 33. godišnjica formiranja Prvog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine – pod sloganom „Uvijek prvi – 1. korpus Armije RBiH“.

Svečana akademija je započela intoniranjem Himne Bosne i Hercegovine, nakon čega je, učenjem Fatihe i minutom šutnje, odana počast svim šehidima i poginulim borcima.

Prisutni su se prisjetili trojice heroja oslobodilačkog rata – Envera Šehovića, Safeta Hadžića i Safeta Zajke – kao i stotina drugih pripadnika Prvog korpusa odlikovanih najvišim ratnim i državnim priznanjima. Evocirana je hrabrost, dostojanstvo i žrtva onih koji su Sarajevo i državu branili srcem, znanjem i oružjem.

Predstavnici svih nivoa vlasti u BiH, udruženja branitelja, su polaganjem cvijeća i odavanjem počasti poginulim borcima, šehidima i civilnim žrtvama rata, obilježili 33. godišnjicu formiranja 1. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Cvijeće je položeno i odata počast na spomen-obilježjima: Šehidsko spomen-mezarje Kovači, Vječna vatra, Spomenik ubijenoj djeci opkoljenog Sarajeva, Harem Ali-pašine džamije, groblja Lav, Sveti Marko, Sveti Josip i Stadion, te Aleja veterana - Gradsko groblje Vlakovo.

Prvi korpus ARBiH, je bio korpus sa najvećom zonom odgovornosti, najvećim brojem brigada, koji je branio glavni grad Sarajevo kao administrativni centar i dao nemjerljiv doprinos odbrani države Bosne i Hercegovine.

Događaj je okupio zaslužne pripadnike 1. korpusa i realizovan je prigodnim multimedijalnim i muzičkim sadržajima te razgovorima s akterima ratne odbrane u formatu 'podcasta uživo' kojim je moderirala novinarka i ratna reporterka Arijana Saračević - Helać.

- *Mi smo imali čelično srce i to je bila 'čelična kupola' koja je zaštitila narod ne samo Sarajeva nego i Bosne i Hercegovine. 1. korpus nije se borio samo u Sarajevu nego smo išli do Bihaća, bili smo u Goraždu i u svim dijelovima gdje je naša pomoć mogla da stigne. Bili smo jedni od najboljih. Poruka iz proteklog perioda glasi – sačuvali smo obraz, čast i dostojanstvo. Mi se sjećamo heroja, a agresor ratnih zločinaca – rekao je, između ostalog, novinarima ministar za boračka pitanja u Vladi Kantona Sarajevo Omer Osmanović.*

On je još istaknuo da mu današnji dan znači puno i da djeci treba govoriti o patriotizmu, kulturi sjećanja i o tome kako voljeti Domovinu. To podrazumijeva i odnos prema društvenoj imovini na pravi način, očuvanju okoliša, kao i mnoštvo drugih elemenata. Riječju, znači odnos prema državi.

Ismet Imamović, predsjednik JOB-a "Unija veterana" Kantona Sarajevo, kaže da je današnji dan svečani trenutak za sve pripadnike Armije Republike Bosne i Hercegovine. Formiranje 1. korpusa je bilo veliki događaj jer su sve jedinice lokalnog nivoa stavljene pod kontrolu i jednu komandu.

- *Uspjeli smo formirati vojnu formaciju koja je učinila mnogo na svim ratištima u Bosni i Hercegovini. Današnji dan vraća emocije, tugu zbog prijatelja koji su izgubili živote, ali i sreću jer je očuvana država s njenim granicama, valutom i pasošem, što je velika satisfakcija za sve pripadnike Armije Republike Bosne i Hercegovine – rekao je Imamović.*

1. korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine formiran je 1. septembra 1992. godine od svih jedinica unutar Sarajeva, te je obuhvatao i 25 općina izvan glavnog grada, otprilike do granice sa Srbijom i Crnom Gorom, rekao je Esad Pelko, ratni komandant i član Komande Korpusa.

- *U okviru komande Korpusa bilo je oko deset brigada, dva samostalna bataljona, pet operativnih grupa a unutar njih taktičke grupe, tako da smo napravili organizaciju koja je mogla da nosi teret odbrane u čitavoj zemlji, a posebno odbrane za glavni grad Sarajevo. Jer tada se govorilo – ako padne Sarajevo, pašće cijela Bosna i Hercegovina. Imao sam priliku da od momenta uključenja u odbranu formiram Prvi samostalni bataljon, da zaposjedam liniju od Studentskih domova do Energoinvesta, na Stupu, komandujem do 15. oktobra, a u oktobru sam prešao u komandu Korpusa; formirao kompletan obavještajni sistem Korupsa te, nakon pogibije Safeta Zajke, postavljen sam za komandanta Druge motorizovane, kasnije Viteške brigade – rekao je Pelko.*

On naglašava da je veoma važno očuvati kulturu sjećanja, pokazati ko su bili branioци државе БиХ, легална оружана сила РБиХ, а ко нападачи.

1. korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine je bio odbrambena formacija s najvećom zonom odgovornosti, najvećim brojem brigada. Branio je glavni grad Sarajevo kao administrativni centar i dao nemjerljiv doprinos odbrani države Bosne i Hercegovine.

Memorijalni centar Sarajevo je uoči događaja pozvao sve borce, veterane, pripadnike 1. korpusa Armije R BiH, njihove porodice, porodice ratnih komandanata i zaslužnih boraca, porodice šehida i poginulih boraca, ali i druge pripadnike Armije

RBiH, da prisustvom uveličaju akademiju radi zajedničkog obilježavanja 33. godišnjice od formiranja korpusa Armije RBiH, koji je branio i odbranio glavni grad, nezavisnost i državnost Bosne i Hercegovine.

Prema riječima federalnog ministra za pitanja boraca i invalida Odbrambeno-oslobodilačkog rata, Nedžada Lokmića, borba protiv fašizma još traje, jer fašizam u 2. svjetskom ratu nije bio poražen do kraja, a agresija na Bosnu i Hercegovinu potvrđuje te teze.

“Ni u našoj borbi, 1992-1995. godine, fašizam nije poražen. Svjedočimo tome da se ta borba protiv Bosne i Hercegovine nastavlja drugim perfidnim sredstvima. Oni ljudi koji su odbranili Bosnu i Hercegovinu nastavljaju da je brane. I ubijeđen sam da će sigurno istrajati u tome da i dalje branimo našu jedinu domovinu Bosnu i Hercegovinu”, kazao je Lokmić. Ono što sam iz rata ponio, dodao je, to je jedinstvo, prkos i inat koji nam danas također trebaju.

Uz iskrene čestitke 1. korpusu ARBiH, kazao je, da je resorno ministarstvo uvijek imalo i imat će trajnu obavezu da njeguje kulturu sjećanja, kulturu pamćenja, da obilježavamo značajne datume, događaje i ličnosti.

I delegacija Općine Stari Grad prisustvovala je prvom dijelu programa obilježavanja 33. godišnjice osnivanja Prvog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Pripadnici ove vojne formacije dali su nemjerljiv doprinos u odbrani nezavisnosti i cjelovitosti naše domovine. Prvi korpus Armije RBiH bio je okosnica formiranja, stvaranja i razvijanja Armije Republike Bosne i Hercegovine. Prvi korpus je odbranio i istovremeno oslobodio velike dijelove teritorije u Sarajevu i izvan grada, te na taj način izvršio strategijski zadatak u odbrani Bosne i Hercegovine.

Pripadnici ovog korpusa su djelovali na ratištima širom BiH, a njih 6.585 je dalo život za danas slobodnu i nezavisnu Državu Bosnu i Hercegovinu. Prvi korpus je brojao 34.500 pripadnika u vrijeme osnivanja, da bi se taj broj do okončanja agresije povećao na 40.500 pripadnika.

Poginulih boraca i šehida na Šehidskom mezarju Kovači su se danas sjetili saborci, porodice, prijatelji, brojna boračka udruženja, te predstavnici svih nivoa vlasti u BiH. U ime Općine Stari Grad, cvijeće na centralno spomen obilježje i na mezar prvog predsjednika Predsjedništva RBiH Alije Izetbegovića položili su općinski vijećnici i pomoćnici općinskog načelnika.

U okviru ovogodišnjeg programa obilježavanja organizovani su i vjerski sadržaji u znak sjećanja na šehide, pale branitelje i poginule borce, pripadnike Armije RBiH, misa zadušnica za poginule branitelje u Katedrali Srca Isusova, parastos za poginule borce u Staroj pravoslavnoj crkvi i tevhid za šehide u Gazi Husrev-begovoj džamiji.

Ove godine, obilježavanje 33. godišnjice formiranja 1. korpusa ARBiH, održano je pod sloganom “Uvijek prvi – 1. korpus Armije RBiH”.

VLADA TUZLANSKOG KANTONA OBILJEŽILA 33. GODIŠNJICU FORMIRANJA 2. KORPUSA ARBIH

U prisustvu predstavnika boračkih organizacija, nekadašnjih komandanata, predstavnika porodica šehida i poginulih boraca, predstavnika političkog i javnog života Tuzle i Tuzlanskog kantona, Svečanom akademijom, 29.9.2025. godine, obilježena je 33. godišnjica formiranja 2. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Polaganjem cvijeća na spomen-obilježjima na Slanoj Banji odata je počast ratnom putu i ulozi Drugog korpusa u odbrani zemlje.

Njegova zona odgovornosti obuhvatala je veliki broj općina u sjeveroistočnoj i sjevernoj Bosni, među kojima su Tuzla, Srebrenica, Brčko, Bijeljina i Gradačac.

“Tih ratnih godina Drugi korpus je bio snaga u koju su svi građani sjeveroistočne Bosne i Hercegovine s povjerenjem gledali i ne smijemo zaboraviti da danas živimo i uživamo u slobodi upravo zahvaljujući svim pripadnicima ARBiH, rečeno je ovom prilikom. S posebnim pijetetom govorilo se o poginulim borcima koji su za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu dali ono najvrijednije, svoje živote.”

U povodu obilježavanja 33. godišnjice od formiranja 2. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine delegacije Vlade i Skupštine Tuzlanskog kantona, predvođene premijerom Irfanom Halilagićem i predsjednikom Žarkom Vujovićem, položile su cvijeće i odala počast na spomen obilježjima na Slanoj Banji u Tuzli i na spomen obilježju poginulim pripadnicima MUP-a u odbrambeno oslobodilačkom ratu 1992-95.

Ovim povodom Tuzlanski kanton i premijera Halilagića posjetio je potpredsjednik Federacije Bosne i Hercegovine Refik Lendo. Nakon sastanka u kabinetu premijera, general Lendo zajedno je sa delegacijom Vlade TK danas položio cvijeće na spomen-obilježju na Slanoj Banji.

Nakon polaganja cvijeća na spomen-obilježjima, u Bosanskom kulturnom centru u Tuzli je upriličena svečana akademija.

Ovom prilikom premijer Halilagić je u svom obraćanju ukazao na značaj obilježavanja ovih datuma.

„Trideset i tri godine nakon formiranja II korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, s ponosom i zahvalnošću sjećamo se svih onih koji su u najtežim trenucima naše historije stali u odbranu domovine. Drugi korpus je bio i ostao simbol hrabrosti, organizovanosti i odlučnosti naroda sjeveroistočne Bosne da brani pravo na slobodu, dostojanstvo i život u vlastitoj zemlji. Danas, kada obilježavamo ovu važnu godišnjicu, prisjećamo se svih pripadnika II korpusa koji su časno nosili uniformu Armije Republike BiH, a s posebnim pijetetom odajemo počast onima koji su dali ono najvrijednije – svoje živote. Njihova žrtva je temelj naše slobode i podsjetnik da se ona nikada ne smije uzimati zdravo za gotovo. Naša je trajna obaveza da negujemo sjećanje na njih, da poštujemo i podržavamo njihove porodice, te da u miru nastavimo graditi državu za koju su se borili – pravednu, demokratsku i sigurnu Bosnu i Hercegovinu, zemlju jednakih i slobodnih građana. Očuvanje vrijednosti za koje su se borili pripadnici Armije Republike BiH, među kojima i II korpus, naša je moralna dužnost i odgovornost prema budućim generacijama. Samo tako ćemo sačuvati istinu o odbrambeno-oslobodilačkom ratu i osigurati da duh jedinstva, hrabrosti i patriotizma nastavi živjeti u našem društvu“, kazao je premijer Irfan Halilagić.

Fahrudin Hasanović, predsjednik Saveza RVI TK, ovom prilikom je istakao da je 2. korpus bio moćna sila, te da je dao najveći doprinos za odbranu Domovine.

Zijad Lugavić, gradonačelnik Tuzle, ovom prilikom je istakao da je 2. korpus branio i odbranio Tuzlu, TK i BiH na dostojanstven način. Pokazali su da se časno može braniti Domovina. Zahvalio se svima koji su živote dali za BiH, te istakao da je važno njegovati kulturu sjećanja te da nikada ne smijemo zaboravimo njihovu žrtvu!

„Poštovani pripadnici 2. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, cijenjeni borci, ratni vojnici invalidi, članovi porodica šehida i poginulih branilaca,

Obilježavajući 33 godine od formiranja 2. korpusa, upućujemo vam iskrene čestitke, uz duboku zahvalnost i poštovanje.

S posebnim pijetetom prisjećamo se svih koji su položili živote za slobodu. Njihova žrtva obavezuje nas da istrajemo u izgradnji društva zasnovanog na miru, ravnopravnosti, ljudskim pravima i zajedničkom životu u demokratskoj Bosni i Hercegovini.

Grad Tuzla će i dalje njegovati kulturu sjećanja, štiti prava boračke populacije i prenositi istinu budućim generacijama. Naslijeđe 2. korpusa, njegovi principi i vrijednosti ostaju trajni temelj naše borbe za pravednije društvo.

Neka ova godišnjica bude podsjetnik na hrabrost i odlučnost pripadnika 2. korpusa i trajna inspiracija da zajedno čuvamo slobodu i dostojanstvo koje ste vi izborili“

Općinski načelnik gosp. Kemal Bratić povodom 29. septembra, Dana formiranja 2. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine uputio je čestitku, u kojoj stoji:

„U svoje i ime Općinske uprave svim građanima TK a prije svega pripadnicima 2. korpusa Armije R BiH upućujem iskrene čestitke povodom 33. godišnjice formiranja Korpusa.

Poginuli branitelji i šehidi naš su ponos i pokazatelj koliko smo žrtava morali dati da bi danas imali jedinstvenu i slobodnu Bosnu i Hercegovinu. Ovo je Dan kada su pripad-

nici naše Armije odlučili odbraniti svoje i naše domove, narod i državu, dan koji će zajedno proslaviti svi građani Bosne i Hercegovine koji vole i poštuju Bosnu i Hercegovinu, jedinstvenu i cjelovitu – onakvu za kakvu su se borili svi pripadnici Armije RBiH. Posebnu zahvalnost i obavezu osjećamo prema onima koji nisu više sa nama, neka im je rahmet i pokoj duši. Oni su dali ono najviše što su imali – svoje živote. Upućujem izraze suosjećanja svim članovima porodica šehida i poginulih boraca, sa željom da budućnost provedemo u miru, sreći i blagostanju u zajedničkoj domovini Bosni Hercegovini. Još jednom vam čestitam 33. godišnjicu osnivanja 2. korpusa ARBiH“.

Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine osnovan je 29. septembra 1992. godine, prema naredbi komandanta Štaba Vrhovne komande Armije RBiH. Sjedište korpusa je bilo u Tuzli a zona odgovornosti se protezala na 28 općina Sjeveroistočne i Istočne Bosne, te dijelom Posavine.

Komandanti Korpusa su bili Željko Knez, Hazim Šadić i Sead Delić.

Drugi korpus Armije RBiH je odbranio najveću slobodnu teritoriju, oslobodio je 1500 km² okupirane teritorije, oslobodio prve gradove (Kalesija i Srebrenica), zarobio brojna materijalno-tehnička sredstva, među kojima se naročito ističe zarobljavanje oklopnog voza kod Gradačca. Početkom agresije 2. korpus je brojao 49.531 pripadnika. U 1993. godini brojno stanje je poraslo na 77.647. Takvo stanje zadržano je i tokom 1994. godine.

Kraj 1995. godine, kada je iz sastava 2. korpusa izašla novoformirana 28. divizija, 2. korpus je dočeka sa 44.993 pripadnika. Tri pripadnika ovog korpusa odlikovana su „Ordenom heroja oslobodilačkog rata“, a to su: Mehdi Hodžić, Nesib Malkić i Hajrudin Mešić. Takođe, tri pripadnika 2. korpusa su odlikovana ordenom „Medalja za hrabrost“, a jedan ordenom „Zlatni grb sa mačevima“. Najviše pojedinačno armijsko ratno priznanje, „Zlatni ljiljan“, dodijeljen je 301 borcu. Poginulo je preko 11.000, a 7.000 boraca iz rata je izašlo sa statusom ratnog invalida.

Nazif Osmanović

OBILJEŽEN DAN FORMIRANJA 505. VITEŠKE BUŽIMSKKE BRIGADE

Građani Bužima i brojni gosti iz Unsko-sanskog kantona i drugih dijelova Bosne i Hercegovine dostojanstveno su obilježili 33. godišnjicu osnivanja 505. bužimске viteške brigade 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Na završnoj svečanosti manifestacije „*Slobodarski dani viteškog grada Bužima*“ odata je počast bužimskim herojima, a prisutni su se prisjetili časnog oslobodilačkog puta bosanskohercegovačkih branitelja.

Premijer Unsko-sanskog kantona Nijaz Hušić u obraćanju je naglasio kako je zajedništvo građana ovog dijela BiH posebna vrijednost koju treba čuvati.

“Neka nas zajedno drži obaveza da gradimo i razvijamo Bužim, našu lijepu Krajinu i Bosnu i Hercegovinu. „Jer i poslije rata je rat!“ Zajedno ćemo ostvariti sve što je naš rahmetli general Izet Nanić zamislio“, poručio je Hušić.

Cvijeće na turbe generala Izeta Nanića, legendarnog komandanta 505. viteške brigade, položila je i delegacija Grada Bihaća.

Gradonačelnik Bihaća Elvedin Sedić istaknuo je kako se veličina žrtve i hrabrosti tih dana ne mjeri samo pobjedama na bojištu, već i snagom ideala zbog kojih su branitelji stali u odbranu Domovine.

“Danas tu borbu nastavljamo kroz očuvanje državnosti, odbranu digniteta Bosne i Hercegovine i njegovanje istine o minulim vremenima“, naglasio je Sedić.

Manifestacija je i ove godine podsjetila na neizbrisivu ulogu Bužima i njegovih boraca u odbrani države, ostavljajući snažnu poruku budućim generacijama da se ponos, sloboda i zajedništvo čuvaju i prenose.

Početak rata u Bosni i Hercegovini dolazi do formiranja raznih dobrovoljačkih odreda. Tako se u Bužimu 15. augusta 1992. formira 105. bužimska krajiška pješadijska brigada. U sastav novoformirane brigade ulaze sva tri odreda Teritorijalne odbrane Bužim kao i druge samostalne jedinice sa ovog područja kao što su: specijalne jedinice «Hamze» i «Gazije» i drugi samostalni odredi.

505. viteška brdska brigada (poznata i kao 505. viteška bužimska brigada) bila je brigada koja je za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini bila u sastavu 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Osnovana je 5. augusta 1992. u Bužimu kao 105. bu-

žimska krajiška pješadijska brigada, da bi 1. aprila 1993. naziv brigade promijenjen u 505. brdska brigada.

Sjedište brigade je tokom cijelog njenog postojanja bilo u Bužimu.

Za doprinos u odbrani Bosne i Hercegovine 505. brigadi je prvo dodijeljen naziv "Slavna", a potom prema odluci predsjedništva R BiH od 14. decembra 1993. godine i najviši kolektivni počasni naziv "Viteška". 51 borac i starješina ove brigade su dobitnici priznanja Armije RBiH Zlatnog ljiljana. Jedan pripadnik policije je odlikovan Zlatnom policijskom značkom.

Za vrijeme agresije na BiH, 505. Viteška bužimska brigada je imala 462 poginula, 2514 ranjenih i 189 nestalih ili zarobljenih boraca.

Za komandanta brigade postavljen je Izet Nanić, tadašnji poručnik, koji će brigadu kroz njen viteški ratni put voditi sve do smrti 5. augusta 1995. godine. Za načelnika štaba postavljen je Fuad Kulauzović, dok su pomoćnici za bezbjednost odnosno logistiku bili Zijad Nanić i Ibrahim Cinac.

Reorganizacijom 5. korpusa Armije RBiH, brigada je preimenovana u 505. brdsku brigadu. Izet Nanić je dobitnik Zlatnog ljiljana 1994, a posthumno je 1998. godine odlikovan Ordenom heroja oslobodilačkog rata i unaprijeđen u čin brigadnog generala. Legendarni komandant 505. bužimske brigade i jedan od najvećih heroja Krajine poginuo je 5. avgusta 1995. godine. Krenuo je s Ćorkovače u proboj i spajanje s Hrvatskom vojskom u smjeru Dvora na Uni. Posljednja Nanićeva naredba bila je: *-Znate svi zadatak, cilj nam je spojiti se s Hrvatskom vojskom u Dvoru, ali, ako Hrvata ne bude u Dvoru, mi idemo u Kostajnicu. Uglavnom, spojiti ćemo se. Sretno, poručio je svojim borcima Nanić.*

Tog dana u 14,30 minuta ubijen je na području Ćorkovače iz neprijateljske zasede.

Ova brigada se istakla u mnogobrojnim borbama protiv VRS i domaćih izdajnika. Za vrijeme agresije na BiH, 505. bužimska brigada je imala 462 poginula, 2.514 ranjenih i 189 nestalih ili zarobljenih boraca.

Akcija, koja se posebno izdvaja, je svakako "Breza '94" kojom je osujećen napad srpske agresorske vojske na "Bihaćki džep".

VRS je danonoćno vršila artiljerijsko-tenkovsko-pješadijske napade, posebno na linije odbrane 505. bužimske viteške brigade. Srpsku stranu predvodio je lično Ratko Mladić. Snage bosanskih Srba 12. septembra 1994. godine kreću u najjači napad u rejonu Sipa i Križa. Tenkovi VRS zaustavljeni su tek na samim rovovima 505. bužimske brigade. Istovremeno, elitne jedinice Petog korpusa napadaju Mladićeve snage s boka i probijaju linije jedinica VRS koje su, uz velike gubitke, primorane na povlačenje.

Sead Jusić, saborac rahmetli generala i komandanta 505. viteške bužimske brigade Izeta Nanića se prisjetio slavnih dana otpora i borbe iz perioda Odbrambeno-oslobodilačkog rata.

- Danas je 30. godina od formiranja 505. brigade. Odgovorni ljudi Bužima su tada shvatili da je agresija tu i da se boriti mora. Ranije, 5. aprila, formiran je Glavni krizni štab, sastavljen od predstavnika raznih struktura iz Bužima. Tako su napravljene formalne pretpostavke za organizaciju odbrane na ovom prostoru. Uprkos nizu problema u vojnom organizovanju na prostoru Bužima, 15. augusta sve razne nesuglasice - političke, vojne, organizacione - presjekao je komandant Ramiz Dreković i prvo političko lice dr. Irfan Ljubljankić, odobravajući komandantu Izetu Naniću, koji je tad već bio treći u nizu komandanata Teritorijalne odbrane, da od postojećeg sastava formira 105. udarnu bužimsku krajišku brigadu. U tom smislu je to historijski datum u organizacijskom smislu, tada su postavljeni temelji za formiranje Brigade. Dolaskom Nanića počeli su se odvijati procesi koji su doveli do toga da naraste jedna brigada poput 505. bužimske. Neophodno je da se svi prisjećamo tog datuma koji je prekretnica u sudbini naroda Bosanske Krajine. Uspjeh 505. brigade komandanta Nanića temelji se na davanju prostora i značaja struci, ljudima koji su bili u stanju klesati ono što smo najbolje imali, a to je borbeni moral - čuvati ljude i ljudski faktor, i od njih stvoriti moćne jedinice.

Zahvaljujući 505. brigadi i komandantu Naniću, kao i svim drugima koji su rame uz rame stali uz njega, odbranjen ovaj prostor. Ne kaže se džabe da je 505. brigada bila kičma Petog korpusa, ne zanemarujući ulogu drugih brigade bez kojih mi sami ne bi mogli ništa.

Naše tri godine istrajavanja na prostoru koji se zove Cazinska krajina nesumnjivo je dao veliki doprinos u očuvanju teritorijalnog integriteta i suvereniteta Republike Hrvatske i RBiH. Da nismo mi izdržali pet ofanziva, pet operacija strateškog značaja koje su se vodile protiv nas, Bihaćkog okruga, s ciljem njegove okupacije i uništavanja Petog korpusa, nastala bi srpska zemlja, od Doboja do Karlovca, tada nikakve "Oluje" ne bi bilo, bila bi sasvim druga priča na ovim balkanskim prostorima.

Veličina Izeta Nanića je definirala 505. Vitešku bužimsku brigadu, i to je bitno prenijeti generacijama iza nas. Njegovo umijeće da okuplja, da sasluša argumente drugog i da izrodi kvalitetno rješenje je bilo samo njemu svojstveno. On je sa svojih 30 godina bio hrabriji i povjerljiviji od mnogo starijih od sebe. Ljudi su kretali u borbu po njegovoj komandi bez suvišnih pitanja. Rahmetli Nanić je kazao "i poslije rata je rat", što ne znači nove sukobe, već upravo izbjegavanje unutrašnjih previranja i zajedništvo koje je danas na ispitu - kazao je Jusić.

Pod vodstvom Izeta Nanića, 505. Bužimska brigada istakla se u brojnim borbama protiv Vojske RS Među brojnim akcijama u kojima su učestvovala Nanićeve gazije, bila je „Breza '94" kojom je osujećen napad agresora na tzv. bihaćki džep. Vojska RS je danonoćno vršila artiljerijsko-tenkovsko-pješadijske napade posebno na linije odbrane 505. bužimske viteške brigade.

Srpsku vojsku predvodio je lično osuđeni ratni zločinac Ratko Mladić. Snage pod njegovom komandom 12. septembra 1994. godine krenule su u najjači napad u rejonu Sipa i Križa.

Tenkovi VRS zaustavljeni su tek na samim rovovima 505. bužimske brigade. Istovremeno, elitne jedinice Petog korpusa napadaju Mladićeve snage s boka i probijaju linije koje su držale njegovi vojnici. Mladićeve jedinice su uz velike gubitke bile primorane na povlačenje pred udarima „sile nebeske“.

Komandu 505. bužimske brigade sačinjavali su:

- Komandant: Izet Nanić,
- Zamjenik komandanta: Ismet Jusić, Hamdija Mustafić,
- Načelnik štaba: Fuad Kulauzović, Fikret Šahinović,
- Pomoćnik komandanta za obavještajne poslove: Meho Bašić,
- Pomoćnik za personalne poslove: Remzija Ičanović,
- Pomoćnik za bezbjednost: Zijad Nanić,
- Pomoćnik za operativne poslove: Sead Ljubijankić, Sead Jusić,
- Pomoćnik za logistiku: Ibrahim Cinac,
- Pomoćnik za moral: Abid Duraković,
- Pomoćnik za pravne poslove: Nurija Bajrektarević

Sastav brigade:

- 1. odred TO Bužim,
- 2. odred TO Bužim,
- 3. odred TO Bužim,
- Specijalna jedinica Hamze,
- Specijalna jedinica Gazije,
- Samostalni vodovi iz združenog odreda TO Bužim.

Mjesec avgust svake godine poseban je za Bužim. Od 4. do 15. avgusta traje manifestacija „Slobodarski dani viteškog grada Bužima“.

Prof. Adnan Hadžiabdić

OLOVSKA BRIGADA PRONIJELA SLAVU OLOVA I BOSNE I HERCEGOVINE

(Uz 32. godišnjicu 1. Slavne olovske brdske brigade)

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu iznjedrila je mnoge brigade u Armiji Republike Bosne i Hercegovine. Njoj je prethodio narastajući nacionalizam na svim poljima, a posebno od strane Srpske pravoslavne crkve. Nosajući mošti svetaca po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ostvarila se ona narodna: „prvo popovi pa onda topovi“. Nakon popova dolaze topovi i brutalna agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Prilikom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu dolazi do formiranja odbrambenooslobodilačkih jedinica, odnosno formiranja vojnih jedinica: brigada i korpusa. Jedna od brigada koja se stavila na raspolaganje svojoj Domovini i suprotstavila agresoru je i 1. Slavna olovska brdska brigada. Ona je agresorski krvavi pohod koji je počeo na Drini uspješno zaustavila na kapijama Olova. Na Olovu su slomljene brojne agresorske ofanzive. Na liniji odbrane, dugoj preko 60 km, slomljeni su planovi agresora o zauzimanju Olova i stvaranju novih enklava. Godišnjica osnivanja 1. Slavne olovske brdske brigade obilježena je i ove godine brojnim manifestacijama.

Tokom mjeseca aprila i maja 2025. godine, nizom manifestacija na području opštine Olovo, obilježena je 32. godišnjica 1. Slavne olovske brigade sa više kulturnih, sportskih i školskih manifestacija i takmičenja u prisustvu velikog broja učenika, demobilisanih boraca, porodica šehida, ratnih vojnih invalida, zvanica, gostiju i građana Olova.

Kruna tih brojnih manifestacija bila je promocija knjige komandanta 1. Slavne olovske brigade Fadila Karičića, Svečana sjednica Opštinskog vijeća Olovo, kao i Svečana akademija posvećena ovoj brigadi.

Promocija knjige komandanta 1. Slavne olovske brigade Fadila Karičića - *NA PUTU SLOBODE I HUMANIZMA, Autobiografsko djelo* održana je 23. maja 2025. godine u prepunom Domu kulture (kinosali) u Olovu. Promotori ovog vrijednog autobiografskog djela bili su prof. dr Enver Kazaz, general Mustafa Polutak i predsjedavajući Općinskog vijeća Olovo Kadir Plečan. Pored govora o knjizi i prvom komandantu Olovske brigade promotori su istakli važnost Olova i njegove brigade koja je pronijela slavu Olova i Bosne i Hercegovine. Istakli su da je ova brigada zaslužila počasni naziv „VITEŠKA“, ali, spletom okolnosti, to nije dobila, iako je to zaslužila. Promotori su istakli i hrabrost boraca 1. Samostalnog Sokolačkog bataljona i Ilijaškog bataljo-

na, koji su, zajedno sa Olovljanima, branili Bosnu i Hercegovinu. Na kraju promocije emotivno se obratio i komandant Fadil Karičić, zahvalivši se promotorima i svojim sugrađanima, svima prisutnim. Zatim je uslijedilo čestitanje i potpisivanje autora u knjizi na zahtjev većeg broja prisutnih.

Završna i kruna manifestacije 32. godišnjice 1. Slavne olovske brigade bila je Svečana sjednica Općinskog vijeća Olovo i Svečana akademija 27. maja 2025. godine u kinosali Centra za kulturu, sport i informisanje Olovo.

U prepunoj sali Centra, pored brojnih građana Olova, prisustvovali su predstavnici izvršne i zakonodavne vlasti općine Olovo, Doma naroda Federacije BiH, Vlade Zeničko-dobojskog kantona, Oružanih snaga BiH, ratni komandanti Olovske i drugih brigada, sokolačkog i ilijaškog bataljona, predstavnici opština Kladanj, Lukavac, Živinice, Sarajevo, Vogošća, više organizacija i udruženja općine Olovo i dr.

Nakon intoniranja Himne Bosne i Hercegovine, na Centralnom spomen-obilježju šehidima i poginulim borcima na Trgu *SENAHID BOLIĆ BOLO* položeno je cvijeće i odata počast šehidima i poginulim borcima. Polaganju cvijeća i odavanju počasti prisustvovali su i pripadnici Oružanih snaga BiH, tačnije 2. rendžerskog puka i Specijalna jedinica MUP-a Zeničko-dobojskog kantona.

Svečanu sjednicu Općinskog vijeća Olovo otvorio je predsjedavajući Kadir Plećan. U svom nadahnutom i prepoznatljivom govoru istakao je hrabri i slavni put Olovske brigade koja slavi svoj 32. rođendan. Potom su se obratili općinski načelnik Đemal Memagić, ministar za boračka pitanja ZDK Adnan Sirovica, premijer Vlade ZDK Nezir Pivić, general OS BiH Fahir Žilić, predsjednik Udruženja 1. Slavne olovske brdske brigade Salem Čolaković i drugi.

Veoma emotivno obraćanje imao je general OS BiH Fahir Žilić, koji je pred svojim saborcima i prisutnima podijelio jedan ratni događaj: „*U silovitom napadu na Olovo kretala su se dva tenka praćena pješadijom. Ja, kao devetnaestogodišnjak, sa svojim saborcima, gledao sam kako nam se približavaju te grdosije. Imali smo samo jednu „zolju“. Odlučio sam da pogodim bar jednog, onog koji mi se činio veći i imao je zastavu na sebi. Pa šta bude. Nadao sam se ako ga pogodim onaj drugi će pobjeći. Tako je i bilo. Pogodio sam ga, a onaj drugi je pobjegao. Bio sam sudionik mnogih herojskih odbrana Olova na liniji dužoj od pedeset kilometara. Istakao bih jednu od ključnih odbrana Olova u zoni odgovornosti Drugog brdskog bataljona, komandanta Senahida Bolića Bole. Tada nismo razmišljali o sebi nego o odbrani Olova i Bosne i Hercegovine, spremni da ginemo. To nije bio problem, ili nas ima ili nema. To su bile najžešće borbe koje su pronijele slavu Olova i Bosne i Hercegovine o kojima su ispjevane najljepše pjesme o borbi za slobodu. Herojsku odbranu Olova i slamanje agresorskih ofanziva, pored domaćih, prenijeli su i mnogi svjetski mediji.“*

Predsjednik Udruženja 1. Slavne olovske brdske brigade, Salem Čolaković, ovom prilikom dodijelio je zahvalnice pojedincima, privrednicima i institucijama općine Olovo koji su pružili podršku organizaciji obilježavanja najsvjetlijih dana odbrane Olova i Bosne i Hercegovine. Nakon toga, istakao je:

„Čast mi je da se obratim u svoje ime i u ime Udruženja 1. Slavne olovske brigade, da vas sve pozdravim, a posebno svojim saborcima čestitam 32. godišnjicu njenog formiranja. Svima prisutnim, a posebno gostima, želim da se ugodno osjećaju u zajedničkom obilježavanju ovog značajnog datuma u herojskom Olovu. Olovo nikada neće, niti smije, zaboraviti doprinos naših saboraca iz sokolačkog i ilijaškog bataljona, čete vareških mjesta Ligatića i Mižinovića, koji su rame uz rame branili ovaj kraj i Bosnu i Hercegovinu. U narednim fazama odbrane od agresije, po potrebi, podršku i pomoć pružale su jedinice 1. i 2. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, kojima dugujemo trajnu zahvalnost. Naš general Žilić podsjetio nas je na neke ključne događaje iz naše hrabre odbrane od agresije, a i ja ću iznijeti još neke činjenice. Mora se naglasiti i nikada zaboraviti da smo mi u Olovu – starješine i borci zajedno sa civilnim, policijskim i političkim strukturama tog vremena, zajedništvom, odlučnošću, hrabrošću i čašću položili ispit patriotizma i domoljublja. Položili smo ispit u odbrani od agresije 1992-1995., a danas smo na novom ispitu njegovanje kulture sjećanja.

Naše Udruženje ima primarni zadatak, upravo, njegovanje kulture sjećanja na ratni put brigade: na ljude i događaje, datume, heroje iz Odbrambeno-oslobodilačkog rata i herojske odbrane od agresije. U tom cilju, prikupljamo preostalu dokumentaciju, podatke, sjećanja koja iznosimo na okruglim stolovima, bilježimo sjećanja direktnih učesnika događaja s ciljem izrade sveobuhvatne monografije odbrane herojskog Olova 1992-1995. godine.

Ovom prilikom podsjećam sve one koji posjeduju ratne bilješke, fotografije ili nešto drugo, da ispričaju svoje sjećanje na herojske dane i daju doprinos očuvanju kolektivnog pamćenja.

Događaji i brojevi bez priče i činjenica blijede. Sve nas je manje. Ako se zna da je u našoj brigadi bilo 170 maloljetnih boraca ili 130 žena boraca, s čime se ponosimo, ali podsjećam nas da trebamo i moramo imati njihove priče. Njegovanje kulture sjećanja i pisanja istine o časnoj borbi Armije i MUP-a Republike Bosne i Hercegovine trajni je zadatak i obaveza svih nas, a posebno nas iz Udruženja, iz dva ključna razloga:

- Zbog šehida i naših poginulih saboraca koji su položili život za našu slobodu;
- Zbog mladih koji zaslužuju istinu, a ne iskrivljene priče i lažne heroje, kako bi očuvali i njegovali kolektivno pamćenje o herojskoj borbi Olovljana.

Na prostoru Olova borili su se i borci iz drugih mjesta širom Bosne i Hercegovine, ali i mnogi Olovljani bili su borci mnogih drugih brigada u Armiji R BiH, gdje su položili svoj život. Ne smijemo ih zaboraviti. Svjedoci smo da se sve to potisne, a posebno istina. Zbog toga vas pozivamo na saradnju i zajedničko djelovanje.

Napomenuo bih da smo u povodu ove značajne godišnjice uz podršku Općine Olovo, u saradnji sa školama i javnim ustanovama, udruženjima, planinarskim društvom, mjesnim zajednicama i dr. realizovali više aktivnosti, gdje izdvajam obilazak i polaganje cvijeća na svim obilježjima na području općine Olovo.

NEKA ŽIVI NAŠE HEROJSKO OLOVO, NEKA VJEČNO ŽIVI NAŠA DOMOVINA BOSNA I HERCEGOVINA!

Nakon obraćanja predsjednika Udruženja 1. Slavne olovske brdske brigade Salema Čolakovića uslijedila je Svečana akademija. Jednu od do sada najbolje organizovanih akademija, u saradnji sa OV Olovo, pripremili su učenici osnovnih i srednjih škola općine Olovo. Čitani su radovi pisani na temu naše brigade, ali i tekstovi iz Olovskih ratnih novina, koji su prenijeli slavu Olova širom svijeta. Tekstove iz Olovskih ratnih novosti prenosili su mnogi svjetski mediji, šireći istinu o herojskoj odbrani Olovljana od otvorene agresije na našu Domovinu. Izvedeno je i nekoliko folklornih numera vezanih za ovaj kraj.

Pored učenika, na Akademiji je nastupio i Olovljanin Refik Dugić, koji je izveo svoju ratnu pjesmu *Tenkovi biće igračke*, posvećenu ubicama tenkova iz Olova. Posebno emotivnu pjesmu Rize Hamidovića *Idu borci olovski junaci* izveo je učenik Osnovne škole Emir Maslo.

Svečano obilježavanje 32. godišnjice 1. Slavne olovske brdske brigade završeno je polaganjem cvijeća brojnih delegacija na Šehidskom mezarju u Solunu, jednom od najvećih šehidskih mezarja boraca Armije RBiH u Bosni i Hercegovini.

Sead Đulić

POTREBNI STE NAM NA TERENU

Smrt fašizmu !

Pozdravljam vas u ime SABNOR-a u Bosni i Hercegovini i izražavam zadovoljstvo što danas, ovim naučnim skupom, obilježavamo jedan važan događaj iz prošlosti koji je presudno uticao na budućnost naše Domovine. Taj događaj ili bolje reći susret druga Tita sa bosanskohercegovačkom delegacijom jula 1943. godine, ovdje u Plahovićima, iznad samog Kladnja, susret koji je bio skoro zaboravljen i potisnut, hoću da vjerujem, ima ogroman istorijski značaj. Da nije bilo tog susreta i ozbiljne argumentacije bosanskohercegovačke delegacije, vrlo je realno da ne bi bilo ni ZAVNOBiH-a, a samim time niti Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike u budućoj jugoslovenskoj federaciji. Ako bi išli dalje, da nije bilo ZAVNOBiH-a ne bi bilo ni referenduma 29. februara i 1. marta 1992. godine, drugim riječima ne bi bilo Bosne i Hercegovine kao samostalne i nezavisne države. Zato je izuzetno važno da nauka rasvjetljava i tumači ulogu i značaj onoga što se ovdje desilo te davne 1943. godine.

Mi, antifašisti i borci NOR-a, udruženi u naš Savez, izražavamo ogromnu zahvalnost Akademiji nauka i umjetnosti BiH na doprinosu koji daje u realizaciji ovog skupa, jer samo prisustvo Akademije i akademika na ovom skupu sve ovo diže na mnogo viši nivo. Hvala i Općini Kladanj na gostoprimstvu, sjajnoj ulozi domaćina i očuvanju uspomene na događaje iz Plahovića.

Takođe, hvala svima vama pojedinačno koji ćete dati doprinos svojim radovima rasvjetljavanju događaja iz Plahovića, što će u konačnici rezultirati boljim razumijevanjem istih, ali i građanima ove zemlje dati dotatne informacije o važnosti uloge antifašističkog pokreta u obnovi državnosti BiH i refleksijama te obnove na referendum o nezavisnosti BiH.

Koristim ovu priliku da vas ukratko i informišem o nekim aktivnostima SABNOR-a u BiH, jer mi se čini da je pravi trenutak za takvo što, ali i o promjeni težišta našeg djelovanja u narednom periodu. Naime, inercijom i dugogodišnjim navikama antifašistički pokret se bio pretvorio u komemorativni pokret i antifašističku turističku agenciju. Sve je to u redu i treba i dalje raditi, ali u vremenu koje živimo, zaključili smo, mi moramo biti mnogo proaktivniji i društveno angažovaniji, moramo reagovati na sva događanja u našem društvu sa posebnim akcentom na fašizaciju društva i sve izraženije neofašističke pojave, aktivnosti i osnivanje takvih udruženja. U tom smislu

čitavu prošlu godinu širom Bosne i Hercegovine na brojnim tribinama predstavljali smo prijedlog naše Platforme za antifašističko bh. društvo 21. vijeka i vodili sa članovima naših udruženja ali i sa građanima brojne rasprave o ponuđenom prijedlogu. Tako dopunjeni materijal ovog mjeseca smo usvojili. Sad nam predstoji utvrđivanje operativnih zadataka koji proizilaze iz Platforme i idemo u akciju prema organima vlasti na svim nivoima, prema građanima BiH, političkim strankama, akademskoj zajednici itd. Ukratko, smatramo da moramo odlučnije djelovati i okupljati Bosnu i Hercegovinu u jedinstven svenarodni antifašistički front, snažno vjerujući u vizije koje propagiramo, baš kako su snažno u onovremene vizije, ovdje u Plahovićima, vjerovali Avdo, Rodoljub i Pašaga. Znamo da neće biti lako, ali mi ne vidimo alternativu, baš kao što je i naši prethodnici nisu vidjeli 1943. godine.

Nadahnuti i inspirisani upornošću sa kojom su oni branili ideju Bosne i Hercegovine i mi danas moramo krenuti u naše, ovovremene antifašističke bitke, kako bi, ponovo ugroženu ideju Bosne i Hercegovine odbranili. Zato je ovaj skup važan, jer snagom naučne istine brani Bosnu i Hercegovinu, kako od domaćih, tako i inozemnih neprijatelja. Zato, još jednom vam hvala.

Dozvolite mi da se obratim i vama, članovima akademske zajednice BiH sa jednim apelom. Naime, potrebni ste nam u antifašističkom pokretu, aktivnije nego do sada. Ukratko, trebate nam na terenu, trebate nam u samom pokretu. Da bih bio jasniji navešću jedan primjer. Vladimir Nazor, pjesnik, mogao je pisati i u Zagrebu i biti jednako kvalitetan, ali iako u poodmakloj dobi i narušenog zdravlja on odlazi na slobodnu teritoriju i priključuje se partizanima. Njegovo prisustvo u partizanskim jedinicama nije imalo borbeni učinak, ali samo njegovo prisustvo na terenu, u partizanskoj koloni i stroju, slalo je snažne poruke, kako simpatizerima, tako i neprijateljima. Zahvaljujući takvom Nazoru, u partizane su došli brojni mladići i djevojke. Samo njegovo prisustvo djelovalo je mobilizirajuće, motivirajuće i slalo pobjedničke ode. A nije bio samo Nazor.

Vi nama, u ovovremenom antifašističkom pokretu, trebate, isto onako kako su Nazor i brojni drugi trebali Titovim partizanima. Bez tog jedinstva nećemo uspjeti. Zato sa idejom bolje i sretnije Bosne i Hercegovine svi u jedinstven antifašistički front.

Za taj izbor ne postoji alternativa.

Akademik, prof. dr. Mirko Pejanović

ALIJA IZETBEGOVIĆ IMAO JE VJERU DA SUTRA MOŽE BITI BOLJE

Saradnja sa Alijom Izetbegovićem je bila dobra, čak i više od toga, što se mene tiče, rekao je u intervjuu za Anadolu Agency (AA) povodom 18. godišnjice smrti predsjedavajućeg Predsjedništva Republike BiH Alije Izetbegovića akademik Mirko Pejanović, ratni član Predsjedništva RBiH.

To je proisticalo iz otvorenosti, iz povjerenja, iz dobre komunikacije i iz toga što smo nosili kao ljudi, a to je zajedničko stajalište da valja sve učiniti i svu odgovornost pokazati da se država Bosna i Hercegovina sačuva, odbrani i da opstane njen integritet i njeno historijsko biće multietničnosti u najtežim uslovima i vremenima.

Ja sam u saradnju sa Alijom Izetbegovićem ušao u mjesecima kada je već počinjao rat u Bosni i Hercegovini. To je bio maj-juni 1992. godine. Tadašnja situacija je bila izrazito teška. Počela je blokada Sarajeva, počelo je granatiranje Sarajeva. Beznadežnost je već stizala u naše domove. Trajalo je svakodnevno granatiranje. Žrtve građana - civila su također bile svakodnevne. Jedno vrlo, vrlo teško stanje. Krajem maja 1992. godine su intenzivirani razgovori između bloka opozicionih partija koje su se ujedinile i imale svoj centar koji je djelovao, a čiju je koordinaciju vršio akademik Muhamed Filipović, predsjednik Liberalno bošnjačke organizacije (LBO). U više konsultacija i razgovora izgrađen je pristup i stav da treba popuniti Predsjedništvo RBiH na mjestima koja su upražnjena ostavkama Nikole Koljevića i Biljane Plavšić. Prema Izbornom zakonu, koji je tada važio, njih nasljeđuju ljudi koji su na listi za Predsjedništvo BiH na izborima u novembru 1990. godine bili sljedeći po broju glasova u izbornom tijelu u Bosni i Hercegovini. Prema tom stanju, Nenad Kecmanović i ja smo bili sljedeći i mi smo putem bloka opozicionih partija prihvatili i razgovore i odlučivanje i na kraju prihvatili odluku da idemo u sastav Predsjedništva RBiH.

RATNE AKTIVNOSTI

Time su 1. juna 1992. postali članovi Predsjedništva RBiH. Od tada imam direktnu saradnju sa Alijom Izetbegovićem. Prije smo se sretali kao partijski ljudi i na terenu kada su izbori bili, ali to je bilo neko manje sretanje. Mi smo kao članovi Predsjedništva RBiH bili u svemu ravnopravni. On je bio predsjedavajući sa najvećim stepenom odgovornosti kada je u pitanju koordinacija i organizacija rada Predsjedništva RBiH.

Nešto prije, meni je veća skupina Sarajlija, nedaleko od Gradske tržnice, rekla - «Šta čekate? Ulazite u Predsjedništvo R BiH».

Priključenjem radu Predsjedništva R BiH, sve više sam se upoznao s Izetbegovićem. Početak rada je obilježilo međusobno razumijevanje, povjerenje i prepoznatljiva volja i stajalište da se doprinese odbrani BiH u ratnim uslovima.

Tada sam, sticajem okolnosti, došao u poziciju da napišem prvu verziju Platforme o radu Predsjedništva R BiH u ratnim uslovima.

Centar opozicionih partija je za ulazak nas u Predsjedništvo R BiH imao nekoliko uslova, a jedan od njih je bio da se usvoji jedna Platforma u kojoj bi se definisalo za kakvu državu BiH se borimo, za šta se borimo. U Platformu sam unio nekoliko važnih odrednica, ali su tri veoma važne. Jedna je da se mi borimo za državu BiH čija će se dalja državnost razvijati na principima ZAVNOBiH-a, a to znači na osnovi njene integralnosti, njene multietničnosti, ravnopravnosti njenih građana i naroda i na osnovu toga što će upravljanje društvom biti zasnovano na parlamentarnoj demokratiji - slobodnim izborima, parlamentu, izvršnoj vlasti. I da unutrašnje ustrojstvo države bude zasnovano i izvedeno na osnovama principa i iskustava evropskih demokratskih država u organizaciji lokalne i regionalne samouprave. Naravno, u pogledu karaktera državnosti BiH i ustrojstva države uvedene su odrednice da Parlament BiH bude dvodomni - da jedan dom bude određen kao dom naroda i da u njemu bude zastupljenost svih ravnopravnih konstitutivnih naroda - hrvatskog, srpskog i bošnjačkog, i da se u okviru tog doma ostvaruju prava na nacionalni identitet, na razvoj kulture, religije... To je jedna važna odrednica, dio Platforme.

Drugi se odnosi na to kakve Oružane snage BiH da osnuje i formira.

One su formirane kao Armija R BiH i mi smo osnovu za to izveli iz odrednica da je to oružana sila - snaga koju će činiti pripadnici svih građana i naroda, koja će biti multietnička i koja će se boriti za ovakvu BiH kakvu smo odredili Platformom - demokratsku BiH, državu ravnopravnih građana i naroda, njenom integritetu. Tada je već imenovani komandant Štaba Armije R BiH general Sefer Halilović nekoliko puta meni dolazio u kabinet i pitao - hoće li i kada ta Platforma. Njemu je to bilo vrlo važno da može da radi na ustroju jedinica i Armije. On je imao neke ideje koje su pomogle da to dobro definišemo, da je to odbrambena snaga koja se bori za slobodu i oslobođenje zemlje od svih vidova koji su bili u obliku agresije.

I dio koji treba izdvojiti iz Platforme je onaj koji govori o položaju BiH u novom svjetskom poretku.

Uz sve ostalo, mi smo ustanovili principe da će se BiH kao demokratska država boriti za mir u svijetu, ravnopravnost država i naroda, za dobru saradnju sa zemljama svijeta, posebno sa zemljama u susjedstvu i Evropi. Tada smo u Platformu uveli da će BiH u svom razvoju kao suverena država razvijati projekat uključivanja u članstvo EU i da ostane evropska demokratska država. Izrada Platforme je bila prva moja saradnja sa Alijom Izetbegovićem i kao članom i predsjedavajućim Predsjedništva R BiH. On je na sjednici, na kojim smo raspravljali o prvom draftu, dolazio, vidjelo se to, veoma pripremljen. Došao je s nekim idejama i jedna od njih je bila formulacija

dijela Platforme koja se odnosi na ratni zločin. Pomogao je, kao pravnik, da u jednom dijelu budemo vrlo jasni i precizni i da će svako ko je počinio ratni zločin protiv civila odgovarati, a da zločin protiv civila ne zastarijeva, jer će doći vrijeme da se on procesuiru.

Nadalje je s Izetbegovićem bila saradnja oko formiranja Armije RBiH i definisanja strategije oružane borbe. Izetbegović me je jednog dana zamolio da formiramo komisiju i da nju čine istaknuti ljudi koji imaju iskustvo iz Drugog svjetskog rata, a bavili su se vojskom u partizanima. Mi smo odabrali da to bude Mirko Vranić, načelnik Štaba TO BiH u miru, general Džemil Šarac i general Milan Ačić. Oni su nama pomogli da se u taktici i strategiji opredijeli da jedinice Armije RBiH budu manevarske, pokretne i da primjenjuju metod partizanske borbe u odbrani linija i BiH. Oni su se zalagali da se u svim odrednicama i papirima o formiranju Armije RBiH vodi računa o moralnom liku vojnika i moralnom integritetu Armije RBiH na način kako je nekada bilo u oslobodilačkoj partizanskoj vojsci. To je Alija Izetbegović svestrano prihvatio i znam dobro da je u brojnim istupima pred vojnicima na terenu, kasnije, tokom rata, znao govoriti oficirima i vojnicima - budite kao što su bili partizani. Nemojte dozvoliti da civili budu od vas ugroženi.

ALIJINA ISTRAJNOST

Pejanović je kazao da su odlučivali o nizu pitanja poput toga kako pristupiti pregovorima o miru, nakon čega je formirana prva delegacija Predsjedništva RBiH koja je u septembru 1992. godine otišla na Ženevsku konferenciju i na njoj učestvovala sve do kraja 1992. i početka 1993. godine, kada je oblikovan mirovni plan sa međunarodnim posrednicima Cyrusom Vanceom i Davidom Ovenom.

Tada oblikovani mirovni plan je odbacila Skupština srpskog naroda na zasjedanju na Jahorini, u maju 1993. godine.

U svim tim oblicima i vidovima saradnje odlučivalo se na sjednicama Predsjedništva RBiH kroz izvještaje, informacije, inicijative. Izetbegović je imao istančan osjećaj za pripremu odluka. Nije dozvoljavao da se ništa tek tako uvede u dnevni red, da se nabrzinu odlučuje u konfliktnim odnosima. On je tragao za rješenjem koje je u osnovi konsenzus i volja svih. Neka vrlo složena, teška pitanja su inicirana za dnevni red ne samo od njega nego i nas pojedinačno, ali i drugih koji su imali pravo učešća u radu ratnog Predsjedništva RBiH kao što je bio predsjednik Vlade, komandant Armije RBiH, ministar MUP-a, predsjednik Parlamenta... I Izetbegović je to stavljao na otvorenu, demokratsku raspravu. Znalo se dogoditi da u raspravi ne prođe u dnevni red. I onda bi Izetbegović znao da se okrene onome ko je to predložio sa riječima - eto vidiš nije moglo ni u dnevni red, ostavimo za neka druga vremena.

A odluke koje su već u dnevnom redu, koje idu u pripremu, Izetbegović je radio vrlo temeljito.

On je vršio istinske konsultacije sa ljudima kojih se tiču te odluke, koji donose te odluke, koji dižu za njih ruke, kao i drugim ljudima koji mogu pomoći da se odluka donese. U tim konsultacijama je bio zanimljiv sabesjednik i demokrata. Dovodio je ljude, volio je da čuje njihovo mišljenje. Nije im osporavao mišljenje, ali je ostavljao za sebe da uvaži ono što je najbolje u pripremi da se donese najbolja odluka. Istrajavao je da se dođe do odluke i o teškim pitanjima, ali odluke koju svi podržavaju. U tom pogledu sam bio izuzetno zadovoljan načinom na koji smo pripremali odluke i na koji se prema tome odnosio Izetbegović. Nije bilo potrebe za konfliktnim situacijama. Saradnja je išla dobro, uz svo drugo razumijevanje.

Konstatujem da sam bio izložen kao član Predsjedništva RBiH iz srpskog naroda, jer je Kecmanović vrlo brzo otišao, u augustu 1992., svim onim teškoćama koje je imalo srpsko stanovništvo u Sarajevu.

Dugo je trajalo dok sve snage sigurnosti, Armije RBiH i sistem krivičnog gonjenja nisu konsolidovani. Tada su ljudi mogli biti pokupljeni na ulici, ljudi su mogli biti istjerani iz stana, ljudi su mogli negdje i stradati, a da se ne zna ni od koga je to išlo. Sve smo to doveli do visokog stupnja zaštite ljudskih prava. Alija Izetbegović je u osiguravanju toga imao veliko interesovanje, razumijevanje i spremnost da se u tome istraje. Uvijek je bio spreman da me sasluša o konkretnom problemu u gradu, ako je on toliko narastao. I imali smo oko toga obostrano povjerenje. Saradnja je bila vrlo uspješna, povjerenje na visokom nivou. Demokratskost u predlaganju, pripremi i donošenju odluka. Mi smo u tom pogledu imali jednu sreću, i on sa nama i mi sa njim. Mi nismo teglili ni na kakve strane, da nešto dalje usložnjavamo jer nije moglo biti ništa složenije od stradanja. I bili smo jednako patrioti, jednako odgovorni i jednako posvećeni odbrani BiH.

Kada je došao trenutak da se pozdravimo, nakon potpisa Daytonskog sporazuma i svih godina rada, Izetbegović je rekao misao koju sam objavio u knjigama. On je tada rekao - *'BiH je prošla kroz vrijeme stradanja kakvo u svojoj istoriji nije imala. To se može ravnati sa nekim zemljotresom sveopštim, ali je imala jednu sreću. Ta sreća je bila u tome da su njome u vremenu rata upravljali članovi Predsjedništva, odnosno Predsjedništvo RBiH koji su bili jednako patrioti svoje zemlje i kojima je jednako ležala na srcu ta zemlja i sve ono što ona podrazumijeva i istrajalo se u traženju rješenja uključujući i rješenje Dejtonskog mirovnog sporazuma.'*

Izetbegović se bolje snalazio od drugih i nakon Dayton. Prisjećam se prvih sjednica Predsjedništva, 1996. godine, koje su održavane u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

U to vrijeme su donesene neke važne odluke za ovu zemlju, za BiH. To je prvenstveno sloboda kretanja, zastava, grb, novčanice. Izetbegović je, može se slobodno reći, tome najviše doprinio. Nije on imao povjerenje u Momčila Krajišnika, a i druge u dovoljnoj mjeri. Ali je imao strpljenje i išao korak po korak. Ovo što sada visoki predstavnik za BiH kaže, dođite, sjednite, razgovarajte i nemojte izlaziti iz sale dok se ne nađe rješenje. Vi ste za to i izabrani i plaćeni. To je Izetbegović primjenjivao. Bio je nevjerovatno vješt za komunikativnost i kooperativnost sa predstavnicima

međunarodne zajednice. Ne ide, razgovor. Ne ide, razgovor. Ne ide malo naprijed, opet razgovor. I tako je on, moglo bi se reći korak po korak, malo po malo uspio da Predsjedništvo BiH pređe u svoju zgradu. To su veliki koraci u ono vrijeme. Onda je krenulo i odlučivanje. Mnoge su se odluke kasnije donijele, naravno uz pomoć visokog predstavnika za BiH i međunarodne zajednice.

SNAGU CRPIO IZ VJEROVANJA

Ističem da je od tri ministarstva koja su nastala prvim Zakonom o Vijeću ministara BiH 1996/1997. godine prošireno na četiri, šest, pa na osam, i kasnije i devet, i time je zaokruženo devet ministarstava.

Može se samo zamisliti šta je time postignuto u izgradnji Vijeća ministara BiH kao izvršne strukture vlasti koja je veoma važna za funkcionisanje. Tom metodu izgradnje institucija, izgradnje povjerenja Alija Izetbegović je bio vrlo posvećen. I imao je rezultat. Da su bogdo sadašnji članovi Predsjedništva BiH tako posvećeni interesu BiH, da su tako istrajni da iz sebe iscijede ono što i sami ne znaju da imaju, da izgrade odluke za opšte dobro.

Navodim detalje svog posljednjeg susreta sa Izetbegovićem, koji nazivam - "susretom zadnjeg viđenja".

Bilo je to u danima kada je Alija Izetbegović bio liječen na Kliničkom centru Sarajevu. I ranije sam ga posjećivao kada je on prestao vršiti ulogu člana Predsjedništva BiH, pa čak i predsjednika SDA BiH. Znali smo se sresti. Došao sam u posjetu na Klinički centar. On je bio vrlo raspoložen za razgovor. Kako je sticajem okolnosti bilo objavljeno da za pet minuta dolazi Paddy Ashdown, visoki predstavnik za BiH, imao sam priliku da budem sudionik veoma važnog događaja. Izetbegović mi je rekao da dolazi visoki predstavnik za BiH, da bi se razgovaralo o traženju rješenja da se spoje oružane komponente RS-a i Vojske FBiH i da se formiraju jedinstvene oružane snage BiH. Rekao mi je: ovi moji u Stranci se dijele, kalkulišu šta mi dobijamo, šta gubimo. On je želio čuti i moje mišljenje, to se vidjelo. I reći će mi tom prilikom: Mislim da to nije dobra osnova za donošenje odluke. Treba gledati šta BiH dobiva, država, njeni građani. Veliko je dobiti jedinstvene oružane snage i imati ih za sebe i za okruženje. U tome sam ga podržao i to naglašeno. Otišao sam. Sutradan je bila informacija da je nađen sporazum, da se vodeća i najjača stranka slaže sa tim. Drugi su još teže dolazili do rješenja, ali tamo je bilo i drugih pritisaka. Kod njega, Izetbegovića, nije morao biti poseban pritisak nego argumentacija. To je bio i susret i razgovor. Vidio sam da njegovo tijelo kopni, da ide ka tome da će biti sve slabiji i zdravstveno i fizički. Nedugo nakon toga je i preminuo.

Tadašnji predsjednik SDA Sulejman Tihić me zamolio da govori na komemoraciji Aliji Izetbegoviću u Narodnom pozorištu u Sarajevu.

Rekao sam Tihiću da me ne treba moliti, da smo radili zajedno. Smrt je smrt. To je i moj dug da nešto pripremim i kažem. Prekinuo sam spavanje i do ujutro već imao

svoj tekst govora koji nije bio dug. Govorio sam o njegovoj ulozi i doprinosu u najtežim vremenima i njegovom uspjehu u poduhvatima da se nađu rješenja za BiH da oblikuje demokratski svoju samostalnost, da se dobije tako visoka podrška svih građana. I održavanje referendumu i poslije referendumu da se dobije međunarodna, evropska podrška. Nije bilo sreće da se živi u miru, došlo je do nemilosrdne agresije na BiH oružanih snaga koje su sačinjene od bivše JNA, a imenovane kao vojska RS-a. On je imao jednu takvu istorijsku ulogu da je uspijevaao u tim prelomnim, teškim vremenima osigurati ishod rješenja koje je bolje od drugih, prethodnih za BiH, uključujući u to i Daytonski mirovni sporazum.

Izetbegović je nekako imao snage da iznese velike izazove.

U govoru na komemoraciji sam to pokušao iskazati. Izdvojio sam jedan momenat koji se, poslije sam vidio, nije svidio nekim iz SDA, jer su oni dosta po sebi nekritični, a Izetbegović nije bio takav. On je dozvolio i kritičku stranu da se iskaže i čuje. Uveo sam tezu da Alija Izetbegović i njegov sveukupni politički rad i doprinos državnosti BiH bit će krunisan i krajnje uspješan ukoliko BiH u periodu mira, poslije Daytonskog mirovnog sporazuma, unutrašnjim integracijama i unutrašnjim aktivnostima postigne članstvo u EU. Jer će postati demokratska, pravna država, država jednakih građana i prosperitetna država. A, oni to stalno zagovaraju, želimo biti, želimo ostvariti.

Učestvovao sam i u ispraćaju tabuta Alije Izetbegovića i pohodu od Predsjedništva BiH do Kovača.

Taj dan je kiša padala neumoljivo. Bio sam u koloni s ljudima iz BiH, meni nepoznatim i poznatim. Oko mene su bili u toj koloni ljudi najviše iz okoline Bugojna i Vakufa. Mogli su se čuti njihovi komentari i osjećaji žaljenja. Iz tih komentara se moglo iščitati da je Alija imao duboku uronjenost u volju naroda i povjerenje naroda u njegovu ličnost. Tako da je Aliju Izetbegovića teško odrediti samo u jednoj dimenziji. Valja ga posmatrati u svim njegovim aspektima djelovanja u takvim vremenima. On je lično imao jednu strpljivost, jednu istrajnost, nepokolebljivost i vjeru da sutra može biti bolje. Izgleda da je to njemu svojstveno kao čovjeku, ali može se pretpostaviti da je njegov vjerski odgoj tome doprinio. Njegovo vjerovanje, koje je iskreno, prirodno je pomoglo da podnese i najgore, a da se ne žali. Nekada sam se u nekim situacijama pitao - 'Bože, je li to prepuštanje sudbini?' Možda i to jeste. Ali, ne, on je istrajavao.

Zemka Seferagić

NAJODLIKOVANIJI PUK AUSTROUGARSKE VOJSKE U PRVOM SVJETSKOM RATU

„Bosanskohercegovački pješadijski puk broj 2 tokom rata postao je najodlikovaniji i vjerovatno najhrabriji puk Austrougarske u Prvom svjetskom ratu. Njegovi vojnici dobili su ukupno 42 zlatne, 590 srebrenih 1. klase, 1937 srebrenih 2. klase, 4300 bronzanih medalja za hrabrost, te još 310 visokih ordena za oficire. Kapetan Gojkomir Glogovac, Bosanac srpskog maternjeg jezika, čak je odlikovan i Vojnim redom Marije Terezije, najvišim odlikovanjem za hrabrost u Monarhiji. „Kako god da se neko odnosi prema vojsci i ratovanju, jedno je sigurno – mi Austrijanci imamo puno razloga da se trajno i sa zahvalnošću sjećamo vjernih sinova Bosne i Hercegovine“, rekao je između ostalog predsjednik Austrijsko-bosanskohercegovačkog društva, pukovnik u penziji, Wolfgang Wildberger na ceremoniji obilježavanja godišnjice bitke na Monte Melleti, 6. juna 2025. godine. Ove godine centralna komemoracija je održana u Austriji, u Grazu, na vojničkom groblju Lebring.

* * *

Kada je davne 1878., na Berlinskom kongresu, Bosna pripojena Austrougarskoj monarhiji, nakon pada Osmanlijskog carstva, važan dio njihove vojske bili su i Bosanci i Hercegovci. Tako su već 1894. formirane 4 bosanske regimente. Vojnici iz svojih regija su regrutovani u Sarajevo (Prva bošnjačka regimenta), Banjaluku (Druga bošnjačka regimenta), Tuzlu (Treća bošnjačka regimenta) i Mostar (Četvrta bošnjačka regimenta). Svaka regimenta je imala po 4 bataljona, od kojih su tri upućivana u „svoj“ garnizonski grad u Austrougarskoj monarhiji, a jedan ostajao u gradu sjedišta regimente. Tokom Prvog svjetskog rata formirane su još 4 regimente, a ratovali su širom bojišta Austrougarske monarhije. Neka od ratišta bila su Galicija, Soča, Karpati, Alpe... Bošnjačke, kako su ih zvali, (ne bošnjačke u smislu u kom danas upotrebljavamo taj pojam, nego bošnjačke jer su dolazile sa područja Bosne i Hercegovine i popunjavane vojnim obveznicima svih vjeroisповijesti) regimente su uglavnom imale ulogu napadačkih snaga i smatrane su jednim od najelitnijih jedinica austrougarske vojske.

U Banjaluci je bilo sjedište Druge regimente koja je i najpoznatija i najslavnija i najodlikovanija vojna jedinica Austrougarske vojske toga doba. Njeni pripadnici su predstavljali strah i trepet neprijatelju na svim frontovima na kojima su bili. Jedna od najznačajnijih bitaka u kojoj su izvojevali sudbonosnu pobjedu protiv italijanskih trupa počela je na planinskom masivu Alpa, Monte Meletta – Fior, 6. juna 1916. i svoju kulminaciju doživjela dan kasnije. U bitki je poginulo 208 pripadnika Druge regimente, od toga 202 Bošnjaka (ostalo su bili oficiri iz sastava 2. regimente, Austrijanci), dok su italijanski gubici bili 2.033 vojnika i oficira. Historičari navode da je tokom bitke bilo bošnjačkih vojnika koji uopće nisu imali puške, nego su se borili noževima, buzdovanima, bombama... Broj ranjenih 2. regimente bio je oko 800, što je činilo oko 35 % ukupnog sastava i govori o žestini bitke...

Za Bosance je kao cilj napada određen Monte Meletta-Fior, a za puk 27 (iz sastava 11. pješadijske brigade austrijske vojske, op. a.) Monte Castalgomberto. Napad je trebao početi 2. juna artiljerijskom pripremom, a pješački napad na Monte Meletta bio je planiran za naredni dan. Međutim, zbog preslabog vatrenog djelovanja i loših vremenskih uslova naređena je obustava. Od 4. juna napad je trebao biti nastavljen. Ali vrijeme je bilo nepredvidivo: sunce sa niskom maglom, popodnevene oluje i noćna kiša sa snijegom u višim predjelima. Novi napad na planinski masiv Monte Castalgomberto i Monte Meletta-Fior planiran je za 5. Jun, u 13.00 sati, iako je tog jutra i u nižim predjelima palo deset centimetara novog snijega.

Zbog slabog učinka sopstvene artiljerije, napad puka 27 na Castalgomberto je zaustavljen. Pukovnik Stefan Duić, komandant borbene grupe „Bosanci-2“ morao je prijaviti da ni najhrabriji juriš ne bi imao šanse za uspjeh. Sljedeći napad bio je planiran za 6. jun, u 08.00 sati, ali je gusta magla potpuno omela kretanje i izviđanje artiljerijske vatre. Tako je taj dan prošao u obezbjeđenju, izviđanju i logistici. Dan odluke je trebao biti 7. jun. Podešavanje vatre sada pojačane artiljerije trajalo je do 10.00 sati, a efektivno djelovanje i priprema za napad do 11.00 sati. Počeo je posljednji čin bitke za Melettu. U popodnevnim satima bjesnila je borba protivničkog neprijatelja (italijanskih vojnika, op.a.) Do 19.20 vodila se borba s izmjenama vatre i protivnapadima, a u 20.00 sati izveden je odlučujući juriš. Hrabrost Bosanaca odlučila je ishod. U 20.40 sati stigle su prve vijesti o uspješnom zauzimanju Monte Meletta-Fiora, opisao je tok bitke u svom obraćanju penzionisani pukovnik Wildberger.

U znak sjećanja na te hrabre i nezaustavljive Bosance i događaj iz 1916. godine, od 1917. godine se obilježava godišnjica bitke na Monte Meletti. Prva obilježavanja godišnjica su počela od strane austrijskih, a potom su im se pridružili i italijanski veterani, a zadnjih decenija aktivni učesnici su i Bosanci i Hercegovci čiji preci su svoje kosti ostavili i u ovom dijelu svijeta. To obilježavanje nije slavljenje pobjede niti obilježavanje poraza, to obilježavanje je odavanje počasti svim poginulima i želja da se ratovi i pogibije ne dešavaju nikome.

***

U ime Bosne i Hercegovine, prvih godina nakon rata 1992-1995. godine njegovanje sjećanja na taj događaj preuzeli su veterani i članovi boračkih organizacija sve tri konfesije, jer su i pripadnici tih bosanskohercegovačkih regimenti bili pripadnici sve tri konfesije, da bi vremenom uglavnom Bošnjaci bili ti koji posjećuju poprišta, njeguju prijateljstva sa veteranima Austrije i Italije i odaju počast poginulima. Svakako, treba naglasiti da postoji Udruženje bosanskohercegovačko-austrijskog prijateljstva sa sjedištem u Sarajevu kao jedan od pokretača te aktivnosti i čuvar sjećanja.

Vremenom se ustalila varijanta da se jedne godine godišnjica obilježava na samom poprištu bitke - Monte Meletta-Fior, na Alpima, na preko 1670 metara nadmorske visine, i tu su domaćini Italijani. Naredne godine to bude u Grazu, gdje se nalazi veliko vojno groblje u Lebringu i domaćini su Austrijanci, a treće godine to bude u Bosni i Hercegovini. Tako su ove godine Austrijanci bili domaćini, a naredne, kada je ujedno i jubilara 110. godišnjica bitke na Monte Meletti, trebalo bi da domaćin obilježavanja bude Bosna i Hercegovina. U Bosni i Hercegovini Unsko-sanski kanton čiji veterani tradicionalno budu i najbrojniji na obilježavanjima.

***

Zašto Graz?

Zato što je komanda 2. bošnjačke regimente, formirane 1894. godine u Banjaluci, svoj Prvi, Drugi i Četvrti bataljon upućivala u Grac, kao garnizonsko sjedište, a odatle su vojnici išli dalje na linije fronta. Treći bataljon je uglavnom ostajao u Banjaluci, kao glavnom gradu regije s koje su regrutovani vojnici (takav raspored angažiranja bataljona bio je i u ostalim regimentama). Druga bošnjačka regimenta, ime po kojem je bila poznata, kao što je već navedeno, tokom Prvog svjetskog rata je dobila 42 zlatne medalje, najviše priznanje u tadašnjoj austrougarskoj vojsci. I bila najodlikovanija jedinica austrougarske vojske ikada. Sve medalje i odličja u austrougarskoj vojsci su imale znak križa ili bile u obliku križa, ali su odlikovanja dodjeljivana Bošnjacima iz poštovanja prema njima bila posebnog oblika i imaju svoj zaseban dio u muzeju u Austriji koji čuva sjećanja na vrijeme Austrougarske Monarhije.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata, 1915., u Lebringu kod Graca je bio izgrađen poligon za obuku i smještaj vojnika iz Banjaluka, a uz njega i velika vojna bolnica gdje su dovoženi ranjenici sa ratišta. Jedan dio logora je bio i za zarobljenike. Međutim, mnogi od ranjenih i zarobljenih nisu preživjeli zadobijene rane i dotadašnje groblje uz crkvu Sv. Margarete, gdje su prvobitno sahranjivani umrli, postaje nedovoljno, pa Ministarstvo rata kupuje dodatno zemljište za groblje, tu, u blizini bolnice. Na groblju su pokopana ukupno 1233 vojnika, od čega 805 Bošnjaka (svih konfesija), dok su ostalo italijanski, rumunski, ruski i srbijanski zarobljenici.

Inače, historijske knjige kažu da u dijelu Italije gdje su se vodile bitke ima još vojničkih grobalja, a jedno od njih je groblje Slaghenaufi, između Asiaga i Rovereta, gdje se pored štajerskih vojnika iz Carskog i Kraljevskog 27. pješadijskog puka nalaze i posmrtni ostaci vojnika iz Bosne i Hercegovine iz sastava 1., 2. i 6. puka.

Takvo groblje u kom su pokopani uglavnom vojnici iz 4. bošnjačke regimente nalazi se u Sloveniji, u mjestu Log pod Mangrtom (log –na slovenačkom znači selo, op.a.), koje su prošle godine posjetili učesnici obilježavanja godišnjice bitke na Monte Meletti sa Unsko-sanskog kantona. Na tom groblju je pokopano 1350 Bošnjak. Najveći dio njih je poginuo na Soškom frontu, tj. frontu na Soči, a najveća bitka je bila na Rambonu, planinskom vrhu na 2208 metara nadmorske visine. Na centralnom dijelu groblja je veliki granitni spomenik koji predstavlja carskog strijelca i bošnjačkog vojnika...

***

Bijahu Bošnjaci u sastavu austrougarske vojske drugačiji i po svojim uniformama. Sastavni dio uniforme je bio fes, u ratu zeleno-sive boje, u svečanostima crvene. Iako je, po dostupnim podacima, iz austrijskog vojnog arhiva 31. januara 1913. godine u sastavu bošnjačkih postrojbi bilo gotovo 40.000 vojnika, 15.907 su bili pravoslavci, 12.555 muslimani, 10.132 rimokatolici i 1.077 grkokatolici. Svi su imali uniforme koje su djelovale dosta orijentalno, što je bilo različito od drugih, pa su drugi mislili da su svi oni muslimani, navodi historičarka Valeria Heuberger s odjela za studije sociološke antropologije Austrijske akademije nauka u Beču. „Najprije su bili neobični fes i široke hlače, ali u to vrijeme to nije bila odjeća specifična samo za muslimane, nego za cjelokupno stanovništvo. U svakom slučaju, to je bilo nešto po čemu su se bosanskohercegovačke jedinice prepoznavale“, navodi ona.

Hans Fritz, Austrijanac, poručnik, jedan od starješina u različitim vojnim jedinicama iz sastava bosanskih regimenti, 1931. godine je napisao knjigu „Bošnjak“ u kojoj između ostalog piše:

„Naši Bošnjaci – priznajem to otvoreno: i danas me guši, teško gutam, a kroz srce mi prolazi neizreciv, bolan osjećaj kad negdje čujem naš stari paradni marš „Bošnjaci dolaze“... Tada nisam nizašta...

Vidim ih pred sobom, tu raskošnu momčad, visoku kao jablani, s očima sokola i vjernih srca, čujem njihov čvrst strojevi korak koji je pripadao posebnim obilježjima bosanskohercegovačkih regimenti stare monarhije.

Pod tamnocrvenim fesom, otvorena lica, veselo po vratu skakuće crna kićanka. I ta dva poznata mesing dugmeta, na neobičnim pantalonama, zlatno svjetlucaju na suncu... I kad se čuje pjesma „Marširala, marširala Prva regimenta...“ ne bi se čovjek ni sa jednim kraljem mijenjao. Kakve su to bile neustrašive i ponosne trupe.

Davno, davno skinuo sam vojničko odijelo i nikada, nikada više neću voditi neko bosansko odjeljenje. Nikada više slatke djevojke neće stati na ulici i mahati nam – meni i mojim Bošnjacima...“

Inače, knjiga „Bošnjak“, autora Hansa Fritza, jedna je od onih u kojima je opisana ta slavna prošlost neustrašivih Bošnjaka, odnosno, kako neki napisaše „svojevrsni literarni spomenik posvećen hrabrosti i odanosti bosanskim vojnicima koji su ostavili dubok trag u autorovom sjećanju“.

Uz to, posebno u bošnjačkim jedinicama bila je poznata međusobna povezanost vojnika u borbama, da će suborci jedni o drugima brinuti do zadnjega...

***

U ime veterana Bosne i Hercegovine prisutnima se obratio pukovnik u penziji Hilmija Suljić, koji je između ostalog rekao:

„Ove tužne i historijske godišnjice obavezuju nas veterane da se sa dužnim poštovanjem prema svim žrtvama Prvog svjetskog, ali i svih drugih ratova koji nažalost i danas u svijetu gase živote, odnosimo s posebnim poštovanjem. I danas traju ratovi koji prekidaju mladost, snove i nadanja, ratovi koji su produkt greške u politici i nedostatak razumijevanja i ignorisanja tolerancije. Danas mi, koji poštujemo svoje pretke i obilazimo austrougarska vojna groblja, sa ponosom održavamo vojne i vjerske ceremonije od Italije, preko Austrije do Bosne i Hercegovine i šaljemo poruke mira kroz odavanje počasti poginulima tokom Prvog svjetskog rata na vojnim grobljima austrougarske vojske i želimo da pošaljemo jasnu poruku svijetu i svjetskim moćnicima: STOP SVIM RATOVIMA! Takođe poruku politici: poštuju život da ne bi kasnije obilazili groblja i mezarja vojnika i nedužnih civilnih žrtava svih vjera i nacija.“

Godine koje su iza nas veterani i volonteri, a posebno Austrije, Slovenije i Italije kroz saradnju i uz pomoć italijanskih i austrijskih civilnih i vojnih vlasti, učinili su zaista mnogo da ekshumirani posmrtni ostaci poginulih budu položeni i dostojno sahranjeni u groblja, mezarja i kosturnice. Poslije 1918. i 1945. dugo smo vjerovali kako je rat u Evropi „stvar prošlosti“ i možda se nismo dovoljno trudili da spriječimo nove sukobe, nove ratove, nova stradanja...

Citiram našeg prijatelja i velikog gospodina, Marčela, gradonačelnika Foline:

“Više nego ikad pozvani smo da se zapitamo zašto ne želimo ništa naučiti iz miliona ugašenih života, sažetih u velikim kosturnicama i malim ratnim grobljima, i kako ovo naše malo „hodočašće“ može postati doprinos miru, slozi, toleranciji i međusobnom poštovanju.“

Na kraju svog obraćanja pukovnik Suljić je pozvao prisutne da se sljedeće, 2026. godine, odazovu pozivu i prisustvuju obilježavanju 110. godišnjice bitke na Monte Meletti u Bosni i Hercegovini uz želje za sveopćim mirom, blagostanjem i dugovječnosti u zdravlju kao Božijim darom.

STROGO KONTROLIRANA REPUBLIKA: SRBIJANSKI BEZBJEDNJACI PRIPREMALI AGRESIJU NA BOSNU I HERCEGOVINU

Prve korake u pripremanju ratnih djestava na bosanskom tlu učinila je Služba državne bezbednosti Srbije, i to propagandom. Još 24. augusta 1989. godine objavila je informaciju o „ugroženosti Srba u Istočnoj Bosni, odnosno u opštinama Srebrenica i Bratunac“.

Tada dolazi do nelegalnog upada srbijanskih bezbjednjaka, s ciljem da pripreme srpsko stanovništvo za agresiju i da u potpunosti izvrše analizu situacije, kada je u pitanju raspored i eventualna organizacija bošnjačkog stanovništva.

Srpski bezbjednjaci tada su tvrdili da se u Srebrenici i Bratuncu politikom islamskog fundamentalizma i muslimanskog nacionalizma vrši ugrožavanje Srba, a s ciljem njihovog protjerivanja u Srbiju. Ovaj dobro poznati incident danas je zaboravljen, a itekako je bitan u jednoj cjelokupnoj analizi pripreme agresije i genocida na Podrinje. Treba napomenuti da se on desio u vrijeme kad je još komunizam bio na vlasti, tri godine prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

List 'Naši dani' tada je o ovoj srbijanskoj obavještajnoj operaciji pisao: "Bosna i Hercegovina je po ko zna koji put u posljednje dvije godine postala vijest. Ovog puta očito nije bilo došaptavanja, tačnije, nije bilo uspješnog došaptavanja. Republički vrh pukao je po šavu za koji se već dugo zna da je rašiven. To što je rascjep postao javan baš (tek) povodom novog slučaja nije nimalo iznenađujuće. Bh. rukovodstvo, zapravo, vjerno oslikava stanje u bazi: stanovnici Bosne i Hercegovine, htjeli ne htjeli, međusobno se politički razlikuju prvenstveno po odnosu prema novoj politici Srbije, što, naravno, jeste otužna politička istina, ali time i ne manje istina. Pojednostavljeno, radi se o dva shvaćanja Republike: jedno shvaća Bosnu i Hercegovinu kao tampon zonu između Hrvatske i Srbije, kao „konačno rješenje srpsko-hrvatskog pitanja“, dok drugo poima Bosnu i Hercegovinu kao državu koja ima gomilu razloga za postojanje (i) bez obzira na Srbiju i Hrvatsku.

Nikom valjda ne treba objašnjavati da se granična linija između ta dva stava vrlo često podudara s onom nacionalnom, što ukupno političke odnose u Republici do-

datno komplikuje. Ustvari, taj sasvim realan strah od međunacionalnih komplikacija dugo blokira rukovodstva, dok im s druge strane vrlo često služi i kao izgovor za pravdanje brojnih brljotina. Ako se u ovom trenutku nešto može prognozirati, onda je to neka vrsta takvog opravdanja koje će stići od one struje za koju se ispostavi da je 'kriva' za najnoviju bh. aferu. Ali, ko je zapravo kriv? Zasad je sigurno da nevinih nema, ali odgovornost će ipak biti podijeljena u lepezi koja će imati raspon od 'delikta nečinjenja' (namjernog ili onog koje proizilazi iz nekompetencije) do krivice onih koji jesu djelovali, ali kontraproduktivno.

Naravno da je osjetljivo političko pitanje da li je djelovanje ovih posljednjih proizašlo iz nepoznavanja radnih obaveza ili je ipak imalo karakter smišljenog djelovanja? U tom smislu nemoguće je zasad pružiti iole pouzdane odgovore i veliko je pitanje da li će ti odgovori uopšte isplivati. Ali, jedno je sasvim sigurno, Republiku neko ponovo nije shvatio ozbiljno. Hronologija slučaja može biti pouzdan putokaz. Koliko se zna, stvar je počela u maju ove godine, kada je načelnik Službe državne bezbjednosti Titovo Užice, na osnovu jednog iskaza sročio informaciju Republičkom SUP-u Srbije, u kojoj se kaže da je jedan građanin srpske nacionalnosti pod pritiskom iselio iz Bosne i Hercegovine. Služba državne bezbednosti Srbije tad kreće u prikupljanje informacija sa područja Srebrenice i Bratunca, ali do danas se ne zna da li su to radili na teritoriji Bosne i Hercegovine ili Srbije.

Savezni SUP i onaj iz Bosne i Hercegovine nisu blagovremeno o tome obaviješteni. Tek 5. juna 1989. obaviješten je Republički SUP Bosne i Hercegovine. U toj informaciji govori se o 'klasičnim oblicima pritiska', o popu koji je pretučen, o pokušaju silovanja jedne srpske djevojčice, o milicionerima koji zalaze po kućama Srba i zahtijevaju da se uklone slike Miloševića, da se drastično kažnjavaju vozači koji te iste slike imaju na staklima svojih automobila. Tada se još očito radilo tek o operativnoj informaciji. Poslije toga SDB RSUP-a Srbije očito uzima stvar samo u svoje ruke, pa 24. avgusta 1989. nastaje informacija 'Pojava iseljavanja stanovnika srpske nacionalnosti iz SR Bosne i Hercegovine', na koju je stavljena oznaka strogo povjerljivo i koja više nije operativnog karaktera (dostavljena je potpredsjedniku Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Borislavu Joviću, predsjedniku Predsjedništva Socijalističke Republike Srbije Slobodanu Miloševiću, predsjedniku Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije Bogdanu Trifunoviću, predsjedniku Skupštine Socijalističke Republike Srbije Zoranu Sokoloviću, predsjedniku IV Skupštine Socijalističke Republike Srbije Desimiru Jeftiću. Ukratko, radi se o gotovom informacijskom proizvodu političke policije u kome se navode nedvosmisleni sudovi o razlozima koji utiču da se Srbi sele iz Bosne i Hercegovine. Govori se o tome da tamo vladaju stare begovske porodice, a 'u čvrstoj ideološkoj vezi sa Islamskom vjerskom zajednicom', da je uspostavljen aparat vlasti bliži 'izvornim oblicima islamskog vladanja'. (Konkretan primjer je Nedžad Selmanagić, načelnik Odjeljenja za privredu u Srebrenici, koji već dvadeset godina ima bitnog uticaja na društveno, političko i ekonomsko biće ovog kraja. Član je vakufskog, odnosno džamijskog odbora, a po ideji je fundamentalista. Pored ostalog, realizira čišćenje ovog kraja od srpskog stanovništva).

Govori se o antisrpskom raspoloženju, o tome kako brdovita muslimanska sela dobijaju asfaltne puteve, dok srpska nikako do njih ne mogu doći. Stvar bi i ostala u srbijanskim okvirima da Borisav Jović na sjednici Predsjedništva nije 'upozorio' na to šta se dešava u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, podastirući spomenutu informaciju članovima kolektivnog šefa države. Na pauzi je informacija poluilegalno fotokopirana i Bogić Bogičević je donio u Sarajevo.

O postojanju nečeg takvog javnost je prvi put mogla naslutiti iz izlaganja Ljube Ninkovića. Potom je Edina Rešidović zaprijetila da će se u javnost izaći s konkretnim primjerima podrivanja Republike ako se i dalje nastavi s provokacijama.

Onda je Vjesnik djelomično provalio stvar. Ivan Cvitković je već bio puno konkretniji. Afera je bila rođena. Potrebu da stvari zataška i ponovo utjera u tajne kanale imalo je Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, koje istura svog člana Branka Ekerta, koji je ujedno i predsjednik Komisije za zaštitu ustavnog poretka. Već sutra reaguje Cvitković, ovaj put s pečatom cijelog Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, i svoje ranije tvrdnje iznosi u još zaoštrenijem vidu. Javlja se ponovo Predsjedništvo Republike s 'preporukom' da oni koji žele da objave informaciju to učine na sopstvenu odgovornost. Onda je u Danasu od 23. oktobra Vlastimir Mijović objavio tekst Strogo kontrolirana republika, u kome naširoko citira sporne nalaze srbijanske SDB. Već sutra ujutro dočekala nas je informacija da je Gračanin, savezni sekretar za unutrašnje poslove, sletio u Sarajevo, a s njom i glasine da se spremaju hapšenja, prije svih Mijovića i Edine Rešidović. Istog dana saznalo se sve i o prepisci Obrada Piljka i Slobodana Miloševića. Kako Naši dani saznaju, Slobo je insistirao da se stvar po svaku cijenu zaustavi. Da li se možda i tu kriju odgovori na pitanje zašto je uopšte pokušano zataškavanje? Nevinih, dakle, nema među rukovodiocima Republike koji su raspolagali informacijom, bez obzira što je i oni, kao i mi, nelegalno posjeduju. Najmanje to mogu biti članovi Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, a pogotovo onaj koji u svom užem opisu radnih zadataka ima i brigu o zaštiti ustavnog poretka Republike. Integritet Bosne i Hercegovine narušila je Služba državne bezbednosti Srbije, bez obzira na to da li ga je narušavala sa teritorije Srbije ili je čak i Drinu prelazila. Nikakvi viši razlozi za zataškavanje tu jednostavno ne mogu da postoje, nikakav mir u kući. Konačno, kome treba mir s onima koji su u stanju proizvoditi i naručivati ovakva istraživanja. Jedini zdrav put u svemu bio bi iznošenje skandala na federalnu pijacu pa i po cijenu konačnog obračuna, u Federaciji i u Bosni.

I vrijeme je više."

„U noći, kada se 24. oktobar 1989. godine 'teškom mukom' otimao od prethodnog dana, sarajevske noćobdije, najvatrenije pristalice obližnjih lokala i dežurne treće smjene, sustigla je vijest o iznenadnom slijetanju u Sarajevo saveznog sekretara za unutrašnje poslove Petra Gračanina i njegovih najbližih saradnika. Obično, u takvim 'iznenadnim' i tajnovitim prilikama punom parom prorade 'dobro obaviješteni izvori' koji su bez oklijevanja ustvrdili da su ovi uvaženi gosti iz Beograda sa sobom donijeli i 'pun kufer' naloga za hapšenje nekih političkih i javnih ličnosti naše Repu-

blike. A kada je 24. oktobra, u ranim jutarnjim satima, jedan kolega novinar, poprilično zadihan i vidno uzbuđen, 'upao' u našu Redakciju i usplahireno zapitao: 'da li je istina da je u cik zore uhapšen Vlastimir Mijović', komentator u listu Oslobođenje, u prvi mah to smo shvatili, ipak, kao jednu dobro upakiranu i precizno smontiranu novinarsku patku.

No, kada je nedugo potom jedan drugi kolega, takođe 'poprilično zadihan i vidno uzbuđen', htio po svaku cijenu, baš kao i anonimni muški glas s onu stranu žice, doznati Mijovićev kućni broj telefona, navodno zbog toga jer mu želi saopštiti jednu urgentno važnu 'strogo povjerljivu glasinu', za tren je iščilila naša uvjerenost da se radi samo o novinarskoj patki. Napokon, kada je u našu Redakciju stigao i 'frišak' otišak najnovijeg tjednika Danas, u kojem se, između ostalog, pojavio i tekst Vlastimira Mijovića - Strogo kontrolirana republika, a u tekstu, bez okolišanja i 'strogo javno' obznanjen i pozamašan dio informacije dijela Službe državne bezbjednosti Socijalističke Republike Srbije o 'navodnom iseljavanju pod pritiskom srpske nacionalnosti iz Bratunca i Srebrenice', a što na svojoj poledini nose pečat 'državna tajna', glasine o hapšenju novinara Vlastimira Mijovića nisu nam se više činile nimalo naivnim.

U takvoj 'našpanovanoj' političkoj atmosferi, a uz budne oči visokih gostiju iz Beograda što hitno sletješe u Sarajevo, s pravom se strahovalo da će glavni i neprikosnoveni akteri ove nečasne bezbjednosne ujdurme ostati nesankcionisani, dok će dobro nam znani, i više puta primjenjivani 'zakon u topuzu' prelomiti se, još jedared, o kičmu nedužna novinara. Ipak, jedan za drugim odmakose se tako jedan od drugog nekoliko dana, a Vlastimir Mijović je i dalje uživao blagodati 'slobodna čovjeka'. U međuvremenu, Petar Gračanin sa svojim najbližim saradnicima odlijeće u prijestolnicu, a istovremeno iz prijestolnice dolijeće za Sarajevo saopštenje Saveznog SUP-a, koje RK SSRN Bosne i Hercegovine gotovo jednoglasno odbacuje zbog nekritičnosti spram Republičkog SUP-a Srbije, a Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine prihvata kao svoje – zaključke SSRN Bosne i Hercegovine. Glasine o hapšenju Vlastimira Mijovića, dakle, pokazale su se neosnovanim. Ali, ne lezi vraže. Trideset prvog oktobra 1989. godine Republički SUP Socijalističke Republike Srbije saopštio je da je 30. oktobra tekuće godine podnio Okružnom javnom tužilaštvu u Zagrebu krivičnu prijavu protiv Vlastimira Mijovića iz Sarajeva, urednika u listu Oslobođenje, zbog postojanja osnovane sumnje da je u članku Strogo kontrolirana republika, objavljenom u informativno-političkom tjedniku Danas, u broju od 24. oktobra 1989. godine, neovlašćeno, nepozvanim licima učinio dostupne podatke koji predstavljaju državnu tajnu, čime je izvršio krivično djelo odavanja državne tajne...

Među prvima koji su reagovali i osudili ovakav postupak srbijanskog Republičkog SUP-a bio je Aktiv novinara Oslobođenja, dok su novinari Semberije listom ustali 'protiv sile i nepravde' policijskih tortura i tajnih špijunskih afera, koje kao krajnju posljedicu imaju 'uhapšene riječi i zarobljene misli'. I Udruženje novinara Bosne i Hercegovine izrazilo je svoje ogorčenje u povodu slučaja Mijović, kao uostalom i čitava jugoslovenska demokratska javnost.

I dok s nestrpljenjem očekujemo da zagrebačko Okružno tužilaštvo povuče svoj potez 'u skladu sa vlastitom savješću i zakonskim odredbama', iz vrlo povjerljivih izvora saznajemo da je 'N.N. lice koje je neutvrđenog dana poslije 24. avgusta 1989. godine, na neutvrđenom mjestu neovlašćeno predalo ili učinilo dostupnim Vlastimiru Mijoviću informaciju Službe državne bezbednosti Republičkog SUP-a Socijalističke Republike Srbije', niko drugi do ugledni književnik i kulturni radnik Goran Babić, koji kaže da je to učinio, 'lično, osobno, i personalno'.

'Informaciju sam', kaže Babić, 'Vlasti predao u predahu između dva zalogaja u slastičarni 'Kod debelog Tome'. Ako me pak stručnjaci budu pitali otkud mi dotična tajna informacija reći ću im', kategoričan je Babić, 'da sam je našao na smetljištu, kamo i spada. Upravo tako!''

A šta se sve stvarno dešavalo u vezi s aferom upada srbijanskih bezbjednjaka u srednje Podrinje pokojni novinar Vlastimir Mijović ispričao mi je 30 godina kasnije u Sarajevu.

„Bogić Bogičević i Nijaz Skenderagić su meni doturili informaciju s oznakom 'državne tajne'. Moj tekst, koji je diljem Jugoslavije odjeknuo kao bomba, objavljen je u Danasu 24. oktobra 1989. a ja, Bogić Bogičević i Nijaz Skenderagić bili smo prvi Bosanci koji su javno ustali protiv nacionalističke Miloševićeve politike. Iako sam tada bio vodeća novinarska vedeta Oslobođenja, moj matični list nije smio da objavi taj tekst, nego ga je preuzeo iz Danasa. Nevjerovatno je da jedan list tada preuzima tekst svog novinara iz drugog lista.

Već sutra ujutro Petar Gračanin, savezni sekretar za unutrašnje poslove, sletio je u Sarajevo, s ciljem mog hapšenja. Sakrio sam se nekoliko dana u Sarajevu, a potjera je obustavljena iz razloga što bi moje hapšenje zasigurno potvrdilo navode iz teksta. Zbog objavljivanja tog dokumenta, što sam učinio s punom svješću da činim krivično djelo odavanja državne tajne, ali i osjećaja da od javnosti ne smijem da sakrijem tako važne i opasne aktivnosti, MUP Srbije je protiv mene uputio krivičnu prijavu Tužilaštvu u Zagrebu. Time su potvrdili vjerodostojnost iznešenih podataka. Zagrebačko tužilaštvo se, međutim, oglasilo nenadležnim povodom te tužbe i uputilo tužitelje na mjesto mog stanovanja, Sarajevo. No, tad su u Beogradu već imali vremena da mućnu glavom, pa se nisu oglašavali s novom tužbom, kako bi se kompromitirajući podaci o mutnim radnjama i njihovoj pripremi intervencije u Bosni i Hercegovini zataškali. No, sjetila se toga Vasvija Vidović, advokatica koja je u Hagu branila srebreničkog komandanta Namera Orića. Pitala me da li bih došao u Hag da svjedočim o navodima iz dokumenta označenog kao Državna tajna. Pristao sam bez dvoumljenja. No, nikad me u Hag nisu pozvali. Ni naš tim zadužen da brine o tužbi protiv SR Jugoslavije/Srbije nije se zanimao za taj tekst niti za moje eventualno svjedočenje. Na sve je pala paučina. Upad srbijanskih bezbjednjaka u Podrinje je urađen s namjerom da se već tada započne priprema agresije na Bosnu, koja će tehnički uslijediti tri godine poslije. Moj tekst je bio prva najava agresije na Bosnu", rekao je Mijović.

Pored Vlastimira Mijovića, i TV novinar rahmetli Salih Brkić osjetio je gorčinu borbe za istinu, vezanu za upad srbijanskih obavještajaca na područje Srednjeg Podrinja.

„Istina je osnov, pa makar i gorka bila. Kad je Radmilo Bogdanović, tadašnji ministar unutrašnjih poslova bivše Jugoslavije, pisao lažne informacije o navodnom iseljavanju pod pritiskom Srba iz Srebrenice i Bratunca, ja sam svake sedmice četiri dana boravio u Podrinju, dva u Tuzli i jedan u Sarajevu, i dobio sam nagradu za to, ali tad je meni javljeno da postoji metak na kojem je napisano moje ime. Jedan čovjek, jedan političar, neki ga možda i ne vole, na jednu žestoku provokaciju jednog novinara na kraju je emisije rekao da će ostati na tom putu, putu istine, pa makar ostao i sam. Ja sam to uvijek ponavljao – ja ću uvijek ostati na putu istine. Oni su objavili u političkom magazinu ZIP priču ‘Istina sa Drine’ na Televiziji Beograd, autora nekog Slobodana Rakovića, inače potankog novinara, gdje jedan instruiran čovjek Srbin u Skelanima kaže: ‘Na čelu progona Srba iz Skelana u Srbiju je efendija Ahmed Smajlović iz sela Tokoljaci, osvjedočeni islamski fundamentalista, mi ne smijemo ovdje da omrkujemo, bježimo u Bajinu Baštu.’ Čak su mene u Tuzli, na stanici, moji Bošnjaci ismijavali i likovali nakon tog priloga i s podsmijehom komentarisali kako su me ovi iz Srbije razbili.

Ja sam onda otišao na sarajevsko groblje Bare i napravio prilog pored mezara rahmetli Ahmeda Smajlovića, velikog islamskog učenjaka, profesora i teologa, koji je preselio 11. augusta 1988. godine, znači, godinu dana prije. Čovjek preselio, a oni lažu da ih tjera preko Drine. Sve sam to objavio u prilogu koji sam naslovio ‘Nije Drina kriva’. Naravno, taj i takav trend njihovih laži i podvala nastavio se kasnije, što će za rezultat imati genocid nad Bošnjacima tog područja, Srebrenice i Bratunca. Jasno je da je već tada, te 1989, sve bilo spremno za agresiju na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima“, priča Salih Brkić.

PARADA ZA VANJSKU ILI UNUTARNJU UPOTREBU

Defile vojnika i prezentiranje suvremenog oružja srbijanske vojske bilo je pod nazivom "Snaga jedinstva", a ako nečega nedostaje u Srbiji u posljednjih deset mjeseci, onda je to jedinstvo.

U prošlu subotu srbijanska vlast organizirala je vojnu paradu kako bi pokazala snagu države, suvremeni ustroj i opremljenost njene vojske, da bi građane učinila ponosnim time što Srbija ima snažnu vojsku koja ne prestaje da jača i koja je spremna da u svakoj situaciji odbrani njen teritorij. Vojna parada imala je naziv "Snaga jedinstva", a ako nečega nedostaje u Srbiji u posljednjih 10 mjeseci, onda je to jedinstvo do kojeg će opet teško doći kad oponenti vlastima zamjeraju što u delikatnom vremenu pokazuju građanima vojnu silu, a režim u Beogradu objašnjava da je vojna parada za vanjsku upotrebu, da se susjedima i svijetu pokaže čime se raspolaže. Predstavljeno je 2.500 sredstava naoružanja i vojne opreme, više od 600 oklopnih i drugih vozila, 70 zrakoplova, na Savi i 20 plovnih objekata, a posebno interesiranje promatrača izazvalo je 270 tipova novog naoružanja iz domaćih tvornica u Kragujevcu, Užicu, Čačku, Lučanima (zapadna Srbija) i Bariču kod Beograda. Inače, defile u kojem je bilo 6.000 vojnika održan je ispred Palate Srbija na Novom Beogradu (izgrađena 1961) koja je u vrijeme Jugoslavije bila poznata po nazivu Palata Federacije ili zgrada Saveznog izvršnog vijeća (SIV), a danas je između dva bulevara koja nose imena Mihaila Pupina i Nikole Tesle.

Pozicionirana kao vojno neutralna, istovremeno okružena članicama NATO-a, uz nabavke naoružanja sa Zapada i Istoka, Srbija je, prema podacima Međunarodnog instituta za istraživanje mira u Stockholmu (SIPRI), u proteklih pet godina najviše izdvojila za vojsku, a primjera radi, u 2024. izdvojila je gotovo pet puta više novca za vojsku u odnosu na Albaniju, koja je članica NATO-a i druga po vojnim rashodima na Zapadnom Balkanu. Tako je u prošloj godini Srbija za vojsku opredijelila 2,2 milijarde američkih dolara, što čini 2,6 odsto bruto domaćeg proizvoda, odnosno svega onoga što je proizvedeno u toj zemlji.

Srbijanski predsjednik Aleksandar Vučić, kao jedan od argumenata za naoružavanje Srbije često pominje navodne prijetnje iz susjedstva, pri čemu ističe da se regija naoružava do zuba i da njima ne preostaje ništa drugo nego da ne zaostaju. U

tom kontekstu pominje i najavu vojne suradnje Hrvatske, Kosova i Albanije, koje su 18. ožujka ove godine u Tirani potpisale zajedničku deklaraciju kojom se, kako je navedeno, osnažuje saradnja i ističe važnost zajedničkih odgovora na bezbjednosne izazove, hibridne prijetnje i druge rizike koji bi mogli ugroziti regionalnu stabilnost. Za ovu deklaraciju Vučić je rekao da je riječ o formiranju vojnog saveza usmjerenog protiv Srbije. Iz Vlade Republike Hrvatske je za Radio Slobodna Evropa saopćeno da deklaracija triju država ne stremi osnivanju nikakvog vojnog saveza.

Ustvari, Beograd već godinama masovno oprema svoje oružane snage suvremenim sistemima naoružanja: kupljeni su francuski borbeni avioni i ruski jurišni helikopteri, koje je predsjednik Vučić hvalio kao "leteće tenkove". Osim toga, tu su i kineski protuzračni sistemi koji su prebačeni iz Pekinga u Beograd ubrzo nakon ruske invazije na Ukrajinu. Bilo je i izvještaja da je Srbija kupila tisuće dronova Shahed-136 od Irana koji služe kao kamikaze za uništavanje kopnenih ciljeva iz daljine, a koje Rusija svakodnevno koristi za napade na ukrajinske gradove. Vojnu nadmoć Srbije ilustrira i njen inventar borbenih tenkova kojih ima 250, tako da Beograd ima više tog oružja od svih ostalih bivših jugoslavenskih republika zajedno (za usporedbu, njemački Bundeswehr ima 295), Hrvatska je na drugom mjestu sa 75, BiH na trećem sa 45, a slijedi Sjeverna Makedonija s 31, dok Crna Gora nema tenkove. Kad već pominjem države u ovoj regiji, onda svakako treba istaći da je Hrvatska vojska 17. rujna o. g. na poligonu Slunj završila višednevnu vojnu vježbu "Borbena moć 25" na kojoj je na terenu u približno ratnim uvjetima prezentirala svoje najnovije i najjače oružje. Prvi put je prikazano borbeno djelovanje višenamjenskih borbenih aviona Rafale po ciljevima na zemlji, prikazane su sposobnosti drona Bayraktar, helikoptera Kiowa Warrior OH-58D s Hydra raketama, a uz njih na vježbi su djelovala i oklopna vozila Patria naoružana topom 30 mm, borbena vozila pješništva Bradley, samohodne haubice, tenkovi i druga moćna sredstva. To što je ova demonstracija vojne snage Republike Hrvatske održana nekoliko dana prije vojne parade u Beogradu, mnogi misle da nije nimalo slučajno.

KAKVU PORUKU ŠALJE VOJNA PARADA U BEOGRADU?

Prvi put poslije 2014, u Beogradu je održana velika vojna parada, u čijoj je organizaciji učestvovalo oko 10.000 pripadnika Vojske Srbije, a predstavljeno je 2.500 jedinica naoružanja i vojne opreme, preko 600 vozila, 70 vazduhoplova i 20 plovnih objekata.

Pod sloganom „Snaga jedinstva“, parada je organizovana povodom 15. septembra - Dana srpskog jedinstva, slobode i nacionalne zastave, državnog praznika ustanovljenog 2020.

„Srbije hoće mir i prosperitet i ume da sačuva svoje dostojanstvo, teritoriju i budućnost“, naveo je predsjednik Aleksandar Vučić po završetku parade. On je kazao i da je prikazano naoružanje „ponos“, „opstanak i i pobjeda Srbije“.

Studenti koji mjesecima protestuju i oni koji ih podržavaju pokušali su da stignu do mjesta održavanja vojne parade, ali im policija nije dozvolila da nastave planiranim putem.

Oni su ranije pozvali da se pruži podrška Vojsci Srbije, koja nije „privatna“ već „narodna“, Srbija nije izuzetak kada se radi o vojnim paradama, jer su 2025. svjetske sile, poput Amerike, Kine i Rusije, kao i susjedna Hrvatska, takođe organizovale ovakve događaje.

U aktuelnoj geopolitičkoj situaciji, usljed ratova u Ukrajini i Gazi, one dobijaju na značaju, kaže Arsalan Bilal, stručnjak iz Centra za mirovne studije Arktičkog univerziteta Norveške.

Parada u Beogradu, dodaje, „usred političkog pritiska usmjerena je na unutrašnju konsolidaciju“, ali i „pokazuje i vojnu spremnost i kapacitete, kao i srpsko suvereno balansiranje između Rusije, Evropske unije i NATO-a“.

Srbija, zemlja kandidat za članstvo u EU, jedina uz Bjelorusiju, nije uvela sankcije Rusiji zbog rata u Ukrajini.

Iako vojno neutralna, saraduje sa NATO alijansom kroz Partnerstvo za mir.

DEMONSTRACIJE ODLUČNOSTI I RITUALI ŽRTVOVANJA

Krize i sukobi „stvorili su veću potrebu i potražnju za opipljivim demonstracijama odlučnosti, nacionalizma i ritualima žrtvovanja“, dodaje norveški stručnjak.

„Usred oštre konkurencije velikih i regionalnih sila, Moskva i Peking prikazuju vojnu opremu u spektakularnim paradama kao poruku upućenu i rivalima i partnerima - žele da budu viđene kao poželjni prijatelji, ali i zastrašujući neprijatelji“, objašnjava Bilal.

„Kako raste potreba za vojnom odlučnošću i spremnošću, raste i potreba za javnom podrškom širenju vojnih kapaciteta - parade upravo tome služe“.

Vojne parade su režimi u Srbiji u prošlosti koristili za „slanje poruka na dva nivoa“, kaže Vuk Vuksanović iz Beogradskog centra za bezbjednosnu politiku.

„Signal međunarodnoj publici da je Srbija snažna, da treba da je tretiraju kao partnera, da ne kritikuju režim koji sa tom vojskom može da krene u pravcu Rusije i Kine ili joj daju bolju nagodbu oko pitanja Kosova“, navodi politikolog.

Druga je poruka domaćoj publici, za koju Vuksanović smatra da je „mnogo bitnija i jača“ za vladajuću koaliciju u trenutnim okolnostima.

„Na ovaj način se jačaju nacionalističke i patriotske garancije kod birača, predstavljate se kao jaki lideri koji brinu o vojsci, jednoj od dvije institucije kojoj građani najviše vjeruju.“

„Ovo je pokušaj vladajuće koalicije da konsoliduje biračko tijelo i da se makar na nekoliko dana ne priča o protestima, već o vojnoj paradi“.

ŠTA JE SRBIJA PRIKAZALA NA PARADI U BEOGRADU?

Odluka o održavanju parade je donijeta „još u januaru“, kazao je ministar odbrane R Srbije Bratislav Gašić.

Čak „90 odsto prikazane tehnike“ su noviteti, ukupno „nešto više od 19 novih sredstava“, a u defileu su „svi rodovi Vojske Srbije“, saopštio je Gašić.

Na paradi su među prvima prikazani borbena oklopna vozila „lazar 3“, „miloš“, „hamer“, zatim sistemi protivvazdušne odbrane (PVO) i dronovi samoubice „šedou 25“ i „šedou 50“, dok je specijalna jedinica Kobra prikazala postupanje prilikom zaštite štićene ličnosti.

Usljediti su raketni sistem „puls“, dometa i do 300 kilometara, i rusko oružje „krsa-ha“, sistem za elektronsko ratovanje i ometanje letjelica, koji su naručeni 2022.

U posljednjem dijelu parade viđen je nalet borbenih aviona MiG-29, „supergaleba“, transportnih aviona, ali i dva višenamjenska aviona „rafal“ francuskog ratnog vazduhoplovstva.

Događaj je završen skokom padobranaca sa visine između 1.500 i 2.000 metara, koji su nosili državnu i zastavu Vojske Srbije.

„Mnogo toga se prethodnih godina kupovalo od različitih dobavljača“, kaže Vuk-sanović.

„Međutim, Vojska Srbije je daleko od dobro podmazane ratne mašinerije i njen glavni problem je veliki broj ljudi koji je napušta zbog neadekvatnih uslova rada i napredovanja“.

U komplikovanim političkim odnosima, srpska namjenska industrija našla se ove godine na udaru tradicionalno prijateljske Moskve, jer je municija završavala na ukrajinskom frontu.

Za razliku od kišovite 2014. godine, kada je najvažniji gost bio ruski predsjednik Vladimir Putin, ovogodišnjoj paradi u Beogradu uglavnom nisu prisustvovali najviši svjetski zvaničnici koji su posećivali takve svečanosti na drugim mjestima.

Predsjednik Ujedinjenih Arapskih Emirata, šejk Mohamed bin Zajed Al Nahjan, stigao je u Beograd veče prije parade, a predsjednik Vučić je rekao da je „posebno zahvalan“ što je gost na vojnoj paradi.

Milorad Dodik, doskorašnji predsjednik Republike Srpske, jednog od dva entiteta Bosne i Hercegovine, takođe je bio na paradi. Dodik je na međunarodnoj listi sankcija Amerike i Velike Britanije, a nedavno je osuđen na godinu dana zatvora i šest godina zabrane političkog djelovanja, čime mu je oduzet mandat predsjednika RS.

U Beogradu je bio i Metju Vudraf, komandant Nacionalne garde američke savezne države Ohajo.

Među zvanicama su bili i neimenovani brigadni general kineske vojske, ministri odbrane Kipra, Mađarske i Azerbejdžana i zamjenik ministra odbrane Francuske.

Među prisutnima se našao i holivudski glumac Stiven Sigal, poznat i po bliskim vezama sa ruskim predsjednikom Vladimirom Putinom.

Mali broj stranih zvaničnika i odsustvo onih iz najmoćnijih država Evrope i svijeta „dodatni su argument tezi da je parada namijenjena domaćoj publici“, smatra Vuk-sanović.

Srbija nije izuzetak kada se radi o vojnim paradama, jer su 2025. svjetske sile, poput Amerike, Kine i Rusije, kao i susjedna Hrvatska, takođe organizovale ovakve događaje.

U aktuelnoj geopolitičkoj situaciji, usljed ratova u Ukrajini i Gazi, one dobijaju na značaju, kaže Arsalan Bilal, stručnjak iz Centra za mirovne studije Arktičkog univerziteta Norveške.

Parada u Beogradu, dodaje, „usred političkog pritiska usmjerena je na unutrašnju konsolidaciju“, ali i „pokazuje i vojnu spremnost i kapacitete, kao i srpsko suvereno balansiranje između Rusije, Evropske unije i NATO-a“.

Srbija, zemlja kandidat za članstvo u EU, jedina uz Bjelorusiju, nije uvela sankcije Rusiji zbog rata u Ukrajini.

Iako vojno neutralna, saraduje sa NATO alijansom kroz Partnerstvo za mir.

DEMONSTRACIJE ODLUČNOSTI I RITUALI ŽRTVOVANJA

Krize i sukobi „stvorili su veću potrebu i potražnju za opipljivim demonstracijama odlučnosti, nacionalizma i ritualima žrtvovanja“, dodaje norveški stručnjak.

„Usred oštrem konkurencije velikih i regionalnih sila, Moskva i Peking prikazuju vojnu opremu u spektakularnim paradama kao poruku upućenu i rivalima i partnerima - žele da budu viđene kao poželjni prijatelji, ali i zastrašujući neprijatelji“, objašnjava Bilal.

„Kako raste potreba za vojnom odlučnošću i spremnošću, raste i potreba za javnom podrškom širenju vojnih kapaciteta - parade upravo tome služe“.

Vojne parade su režimi u Srbiji u prošlosti koristili za „slanje poruka na dva nivoa“, kaže Vuk Vuksanović iz Beogradskog centra za bezbednosnu politiku.

„Signal međunarodnoj publici da je Srbija snažna, da treba da je tretiraju kao partnera, da ne kritikuju režim koji sa tom vojskom može da krene u pravcu Rusije i Kine ili joj daju bolju nagodbu oko pitanja Kosova“, navodi politikolog.

Druga je poruka domaćoj publici, za koju Vuksanović smatra da je „mnogo bitnija i jača“ za vladajuću koaliciju u trenutnim okolnostima.

„Na ovaj način se jačaju nacionalističke i patriotske garancije kod birača, predstavljate se kao jaki lideri koji brinu o vojsci, jednoj od dvije institucije kojoj građani najviše vjeruju.“

„Ovo je pokušaj vladajuće koalicije da konsoliduje biračko tijelo i da se makar na nekoliko dana ne priča o protestima, već o vojnoj paradi“, tvrdi stručnjak.

BALKANSKI POVODI

U hrvatskoj prijestonici, Zagrebu, održana je vojna parada 31. jula ove godine, kojom je obilježena 30. godišnjica operacije Oluja.

Arsalan Bilal razloge za organizaciju parade u Hrvatskoj ne vidi u odnosima sa Srbijom.

„Parade dodatno jačaju javnu podršku za izdvajanja za odbranu, a primjer je hrvatska parada ove godine, koja je spojila komemoraciju sa prikazom nedavno nabavljene vojne opreme“, pojašnjava on.

U skladu sa povećanjem budžeta za odbranu u cijeloj Evropskoj uniji, Hrvatska planira da sopstveni budžet podigne na 2,5 milijarde evra u 2027. godini, kazao je premijer Andrej Plenković.

To je „petostruko povećanje izdvajanja za odbranu u praktično devet, deset godina“, dodao je.

Pored opravdavanja troškova odbrane, hrvatska vlada imala je cilj i na „domaćem planu“, smatra Bilal.

Priredivanjem parade „učvrstila je priznanje veteranima, što je od suštinske važnosti za očuvanje jedinstva, kohezije i solidarnosti stanovništva“, kaže on.

PARADNA GODINA

Daleko više pažnje privlačile su grandiozne parade velikih sila. Paradi u Moskvi, koja se održava 9. maja, na Dan pobjede u Drugom svjetskom ratu, ove godine je prisustvovao i Vučić, uprkos sugestijama iz Evropske unije da to ne učini.

Posjetio je i paradu u Pekingu, povodom 80. godišnjice predaje Japana u Drugom svjetskom ratu.

„Moskva i Peking iskoristili su te prilike da naglase ne samo svoje sposobnosti već i strateški savez, kao i širi osjećaj solidarnosti u nezapadnom svijetu“, kaže Arsan Bilal.

„One su usmjerene, između ostalog, na odvrćanje zapadnih sila, posebno SAD, kao i na učvršćivanje imidža Kine kao supersile sa kojom se mora računati.

„Rusija dodatno koristi parade i kao ratnu poruku, posebno poslije 2014. i početka rata u Ukrajini, koji je eskalirao u 2022“, objašnjava Bilal.

Motivi za organizovanje parada se razlikuju, a u Kini i Rusiji bila je primijetna „mnogo veća geopolitička logika“ nego u Srbiji, Hrvatskoj ili Americi, kaže Vuk Vuksanović.

„Rusija želi da pokaže da i dalje ima snažnu vojnu silu koju Zapad ne može da slomi u Ukrajini i da Moskva nije izolovana, kako Zapad prikazuje.

„Kina želi da se promoviše kao sila u usponu, koja ima partnere, ali im ne ‘zavrće ruke’, poput Vašingtona, kako to redovno čujemo iz Pekinga“, objašnjava.

Za razliku od tih zemalja, koje često organizuju ovakve događaje, Amerika nije imala velike vojne parade od 1991., kada se njom proslavio završetak Zalivskog rata vođenog u Iraku.

Ovog ljeta parada je priređena 14. juna, povodom 250. godišnjice osnivanja Američke vojske i na 79. rođendan predsjednika Donalda Trampa.

„Do parade je došlo, prije svega, zbog potrebe pokazivanja lične snage Trampa, pošto je on lider koji stalno želi da je pokazuje“, zaključuje Vuksanović.

Akademik, dr. Adamir Jerković

IZRAELSKI KRVOLOK JE PRIJETNJA SVJETSKOM MIRU

Na Bliskom istoku situacija se pretvorila u lomaču u kojoj gori Gaza, a prijete i drugim područjima. Izraelska vlada je otvoreno preobukla ovu zemlju u fašističku ideologiju, čime je ugrozila svjetski mir.

Izrael vodi biblijski rat. Otrcano zvuče floskule koje svakodnevno izbacuju propagandni strojevi u Evropi i Americi, da je rat započeo 7. oktobra, nakon napada Hamasa na pogranični teritorij Izraela. Ovaj rat se spremao mnogo ranije, pa je očigledno akcija koju je preduzeo Hamas dobro došla Izraelu da krene u konačno osvajanje arapskog teritorija započeto kasnih 1940-ih godina prošlog stoljeća.

Nakon 7. oktobra, izraelski premijer Benjamin Netanyahu je zaprijetio velikom osvetom Palestincima u Gazi, a kako se kasnije ispostavilo, i zemljama Srednjeg istoka, počev od Jemena, Irana, Sirije i naposljetku Katara. Sada da vidimo brojeve. Palestinci su ubili navodno 2.000 građana Izraela, ali nakon toga do današnjeg dana IDF je u nametnutom ratu pobio na najbrutalniji način 66.000 stanovnika Gaze i ranio više od 200.000, mahom žena i djece. To znači da je 33 puta snažnije odgovorio na napad Palestinaca, koje je osim ubijanjem mučio glađu i protjerivanjem i potpunim urbicidom, odnosno kulturocidom. Ovdje možemo govoriti o biblijskom ratu koji provodi Izrael ne samo nad Palestincima nego i prema stanovnicima susjednih država.

Susjedne arapske države su zadnjih godina, ne bi li izbjegle ratove, povlađivale Izraelu koji je prema Arapima učinio zločin uporediv čak sa onim što su nacisti uradili Jevrejima tokom strahovlade u Njemačkoj 1930. i 1940-ih godina prošlog stoljeća. Abrahamski sporazum, koji su objeručke prihvatile vlade UAE, Bahreina, Jordana i Maroka, a prije toga Egipat, pokazao se kao fantastičan trik koji je projektiran u SAD-u za potrebe umirivanja izraelskog okruženja i umrtvljivanja radikalnih elemenata u tim zemljama. Pokazala se danas sva prevara ovog plana.

Napad na Katar je to najbolje potvrdio. Izrael je izvršio agresiju na ovu zemlju 9. septembra, a napad je imao za cilj ubistvo vođa Hamasa dok su raspravljali o prijedlogu američkog predsjednika Trampa o prekidu vatre. Ovaj u biti veoma podmukli napad na zemlju koja je medijator u pregovorima za okončanje rata najavio je preokret u gledanju arapskih vladara koji su nakon toga održali sastanak Organizacije

islamske konferencije (OIC) na kojoj se začela ideja o formiranju islamskog vojnog saveza zbog zajedničkog odgovora nakon izraelskog napada na Gazu i Katar. Poznajući duh arapskih režima, pesimista sam oko ove stare arapske ideje. Oni su toliko raznorodni da je skoro nemoguće postići osnove zajedničkog djelovanja, a osim toga, tu je i jak američki uticaj kojemu nije u interesu postizanje bilo kakvog međuarapskog konsenzusa. A da je jedinstvo arapskog svijeta potrebno, u to nema nikakve sumnje.

Arape koji su oduvijek podijeljeni nije mogao ujediniti čak ni Gamal Abdel Naser u doba sveopćeg bujanja svearabizma, a kamo li sada. Ali, ovdje nema alternativa ako žele preživjeti narastajuće izraelske apetite koji se više ni ne kriju, što je jasno iz stavova desničarskih ministara Smotricha i Ben Gvira, a i Netanyahua. Jasno je da je cilj protjerivanje ili fizička eliminacija Palestinaca i izgradnja izraelsko-američkih resorta na krvavom tlu Gaze. O time sam pisao na početku izraelske agresije, samo tada se mnogima ova zabilješka činila nerealnom. Ispostavila se, nažalost, tačnom. avak vijesti ispod promo sadržaja

Odgovornost je na Trumpovoj administraciji Iza svega naravno stoje SAD. Amerika je odani saveznik Izraela koji bespogovorno slijedi njene poglede, a kako i ne bi kada su SAD potrošile pola milijarde dolara samo za odbranu od iranskih raketa. I posljednja akcija koja je izvedena protiv Hamasa u Kataru svakako je bila sa znaanjem SAD-a i UK, jer su toga dana iz baze Al-Udeid sklonjeni njihovi avioni, što jasno upućuje na zaključak da je napad bio koordiniran.

Izjava predsjednika Trumpa kako mu je žao zbog ovoga i da želi da se rat završi odmah, možda je malo umirila vladu emira Tamima, ali je ostavila gorčinu kod Arapa bliskih Washingtonu koji su se uvjerali u neiskrenost riječi američkih zvaničnika. Što je još poraznije, riječi Amerikanaca o nesretnom događaju zvučale su potpuno neuvjerljivo i nisu se podudarile sa zvaničnim stavom napadnute zemlje. Na samitu OIC-a sedam dana kasnije data je podrška Kataru. Nabrojani su svi zločini Izraela. Rečeno je da ova zemlja čini genocid u Gazi, a da agresija na Katar "otkriva agresivnost ekstremističke izraelske vlade i doprinosi njenom kriminalnom dosjeu koji prijete regionalnom i međunarodnom miru i sigurnosti".

I tako. Na Bliskom istoku situacija se pretvorila u lomaču u kojoj gori Gaza, a prijete i drugim područjima. Izraelska vlada je otvoreno preobukla ovu zemlju u fašističku ideologiju, čime je ugrozila svjetski mir. EU je puna priče, ali konkretne akcije nema. Izrael ne brine što je UN-ova Komisija ustvrdila da je Izrael počinio genocid nad Palestincima i da je od 2023. do danas počinjen genocid. Oni tvrde da je to antisemitska zavjera svijeta. Neće mnogo pomoći ni što je 10 zemalja predvođenih Francuskom na godišnjem zasjedanju Generalne skupštine UN-a u New Yorku priznalo palestinsku nezavisnost. U moralnom smislu to je veliki vjetar u leđa Palestini, bez obzira na posljednji, 6. američki veto u UN-u u Vijeću sigurnosti S-2025-583 na nacrt rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a kojom se poziva na trenutno, bezuvjetno i trajno primirje u Gazi, kao i na ukidanje svih ograničenja na isporuku pomoći enklavi.

Svijet se od početne podrške Izraelu počeo buditi tako da se uskoro očekuju odluke o izbacivanju izraelskih klubova iz međunarodnih takmičenja (sastanak UEFA), a moguće je i odstranjivanje sa pjesme Evrovizije za 2026.

Izolacionistički krug oko Netanyahua se sve više steže, a zvijer je najopasnija kada se nađe stjerana u ćošak. Tada ne preza ni od čega, pa čak ni od svjetskog rata (a ima nuklearno oružje), čiji obrisi uz ukrajinsku krizu podsjećaju na događaje pred Drugi svjetski rat. Jer, uključivanje i drugih aktera postaje veoma opasno, a u tom kontekstu treba posmatrati i posjetu jerusalemskog patrijarha Teofila III predsjedniku Erdoğanu zbog rastućih ugroženosti svetih mjesta.

Cilj posjete bio je zatražiti od Turske podršku za očuvanje kršćanskog naslijeđa u Jerusalemu pozivajući se na emanet-namu Omera ibn Hattaba iz 638. godine, kojom su, nakon osvajanja Jerusalema, kršćanima zagarantovani život i sloboda bogoslužnja. I kršćani i muslimani su u istoj krvavoj rupi.

Situacija nije jednostavna tim više što Izrael naznačava da bi njihove mete mogle postati hamasovci u Turskoj. Ovo bi svakako izazvalo odgovor Ankare, a to bi dovelo do "unutarporodičnog" raskola u NATO-u.

Ovo se mora prevazići, a za to najveća odgovornost leži na administraciji Donalda Trumpa.

OSVRT I PREDSTAVLJANJE ROMANA „PASIJIA I PASJALUK U SARAJEVU“ AUTORA DR. MUHAMEDA SMAJIĆA

Bosna i Hercegovina je krajem prošlog stoljeća doživjela nešto što se tad, u uveliko mirnodopskoj Europi, nije dalo ni zamisliti – dvostruku, pa i trostruku oružanu agresiju (Srbije, Hrvatske, pa djelimično i Crne Gore), pri čemu su u ratu sviju protiv svih ciljani grupa za nestanak (fizički ili iseljavanjem, tj. protjerivanjem) bili Bošnjaci, jedini od ova tri naroda koji nisu imali ni svoju vojsku, ni naoružanje. Pri čemu su oni koji su se u BiH drznuli organizirati i pružiti otpor potpali pod odluku svjetskih moćnika o embargu na naoružanje, pa su bosanski rodoljubi početni otpor pružili onim što se kod koga zateklo, a formiranjem Armije RBiH i onim što se u borbi otelo od neprijatelja ili pak na neki od načina, od kojih je jedan tema dobrog dijela ovog romana.

Pri tome treba napomenuti dvije činjenice značajne za roman. Prvu, da se pomenuti embargo odnosio i na agresore na RBiH, ali da su oni već bili naoružani do zuba i embargo ih se nije mnogo doticao. I drugu, da bi bilo nepravedno zaobići činjenicu da je bilo veoma mnogo Bosanaca koji su se etnički izjašnjavali kao Hrvati ili Srbi, koji nisu pristali otići u vojske svojih etnosa, te su ostali u svojim opsjednutim rodnim gradovima, u ovom slučaju u Sarajevu, i zajedno s drugim patriotima braniti svoju zemlju, Bosnu i Hercegovinu, njene gradove i svoje porodice u njima, što uveliko potvrđuju već sama imena aktera radnje romana. I što, napokon, odgovara i istini, koja se rijetko i sve rjeđe spominje.

Prije nego što se upoznamo s radnjom romana, treba se prije svega osvrnuti na njegov naslov: „Pasija i pasjaluk u Sarajevu“, po kojem bi bilo istinski teško naslutiti čime se roman bavi, možda ponajprije nekom „mentalitetskom studijom“ o karakteru Sarajlija, što na neki način i jeste tačno, budući da se ljudski karakteri, kako kažu, ponajprije ukažu u svome istinskom liku, u najtežim situacijama, od kojih je jedan upravo rat, tako da naslov veoma odgovara radnji. Pa i porukama romana.

Ako bi se ovaj roman, po tematici i načinu pisanja morao žanrovski odrediti, onda bi ga trebalo svrstati u neku vrstu dokumentarističke beletristike ili dokumentarne proze, budući da je, očigledno, autor opisivao stvarne događaje u kojima je, čini se, i lično učestvovao, događaje koji su neznatno romansirani, pri čemu se hoće reći da

je veoma vjerno „slikao“ radnju, navodio dijaloge, prenosio atmosferu, karaktere i vokabular svojih likova, služeći se i lokalnim slengom, odnosno šatrovačkim uličnim govorom, što je prijatno uhu, ali samo onima koji su taj jezik koristili i njegovu atmosferu živjeli, dakle – razumijevali. Mnogi neće, pa je autor, možda, iz tog razloga neke takve izraze objasnio u fusnotama.

I još jedno zanimljivo zapažanje, koje po načinu pisanja odudara od uobičajenih romaneskних žanrova, jeste da je u najvećem dijelu teksta autor pisao na način na koji se rade filmski i dramski scenariji ili dramski tekstovi, čime je postigao da radnja bude dinamičnija, što je uvijek poželjno, osobito za čitaoca koji preferira događanje, a ne autorski doživljaj pojedinih situacija, likova i atmosfera.

Također treba zapaziti da dijalozi aktera (ali i opisi njihovih unutarnjih promišljanja o životu, ljudima i događajima) na nekim dionicama djeluju nespretno ili naivno, što ne treba kritički negativno gledati, budući da je to, čini se, posljedica autorovog nastojanja dosljednog poštivanja autentičnosti likova, njihovog načina razmišljanja i govora, budući da su akteri ljudi iz raznih sredina i profesija, neki od njih obični službenici ili radnici. Značajnu ulogu imaju čak dvojica malih gradskih mangupa i sitnih varalica, pred rat na rubu zakona, koji se, usprkos nepovjerenju prema njihovom „moralnom liku“, ispostavlja da su se pokazali pravim i ispravnim ljudima kad je najteže.

Napokon, da damo jedan sinopsis (siže) romana, što nismo učinili odmah na početku, budući da mu je zaista trebao jedan generalni uvod u događaje koji se već pomalo zaboravljaju, ponekad toliko nonšalantno, da poslijeratne generacije često gotovo ništa ne znaju o strahotama koje su Bosna i Hercegovina i njegov najbrojniji narod doživjeli samim krajem 20. stoljeća, što je još jedan „cid“ (urbicid, genocid), ovoga bih imenovao kao memoricid. I što je nedopustivo, i zbog čega je pojava i ovog romana koji za temu ima rat, dragocjeno.

Pri čemu treba istaći da u njemu nema mržnje, niti kakve želje ili zova za revanšizmom, ovo je u suštini jedan pacifistički roman koji slavi obične ljude, one koji nisu ratovali iz kancelarija i podruma, nego na prvoj liniji, roman koji u suštini slavi plemenitost i dobrotu (kajih također ima u svakom ratu i svakoj sredini), pri čemu autor te epitete ravnopravno dijeli dvojici svojih glavnih likova, od kojih je jedan na „našoj“, a drugi na „njihovoj“ strani.

Evo, dakle, i pregleda najbitnijih i najzanimljivijih epizoda romana.

Autor prati život jedne ili više brigada Armije RBiH koje drže položaje prema neprijatelju na pojedinim rubovima Sarajeva. Centralni lik je major Miralem, koji pod svojom komandom ima i dva spomenuta sarajevska mangupa (Sejo i Marko), sklona raznim marifetlucima, kojih se ne odriču ni u armiji, tradicionalno podložnoj subordinaciji i disciplini. Uz ove dvije ličnosti dat je odličan opis jalijaškog doživljaja rata, koji je, u nekim slučajevima, konkretno u Sarajevu (ali i drugdje), otporu pomogao mnogo više nego uvježbana činovnička taktika bivših oficira JNA.

I upravo njihovom „znatiželjom“, Sejinom i Markovom, započinje radnja romana koja bi ga, u velikom njegovom dijelu, odredila kao kriminalističko štivo, koje je uvijek zanimljivo i dinamično.

Doživajući se s četnicima s druge strane linije oni otkriju da među neprijateljima postoji dobro raspoloženje za svakim vidom trgovine, od hrane do oružja, kojima sarajevska strana oskudijeva, dok se kod neprijatelja sve prelijeva od svega. Majoru Miralemu saradnici dojavljaju o sumnjivom ponašanju ove dvojice, čak o mogućim njihovim živim kontaktima s neprijateljem, te slijedi njihovo uzbudljivo obavještajno praćenje, koje traje tokom nekoliko poglavlja, a iz kojeg čitalac dobiva izuzetno interesantne činjenice o načinu rada obavještajnih službi.

Kao vrlo uspješno izdvajamo poglavlje pod nazivom ŠPIJUNSKA IGRA I IGRAČI. Tu je data zanimljiva studija o etičnosti, kurvama i špijunima, tj. o historijatu ta dva, ponajstarija ljudska zanimanja, gdje se kaže kako je suština oba zanimanja ostala ista usprkos promjenama u društvu i u tehnologiji, a ono što je značajno, jeste da je u oba slučaja glavni akter čovjek – pojedinac, tako da, usprkos ogromnom tehnološkom napretku, bez pojedinca, uhode i špijuna (živog izvora), nema ni obavještajnog rada (a bez pojedinca ni prvog spomenutog zanimanja).

Napokon, dešava se Sejino i Markovo saslušanje, na kojem oni priznaju svoje kontakte s neprijateljem, ali ne i nekoj saradnji, međutim napominju kako su saznali da bi neprijateljski „glavni“ rado razgovarao sa njihovim „glavnim“. Nakon još nekoliko uzbudljivih poglavlja s temom istražnih radnji (osmatranja, špijuniranja, prisluškivanja) taj kontakt se zaista i ostvari, nakon čega započinje višekratna trgovina; Armija protivničkoj strani marke, Armiji oružje, a sve pod krinkom prodaje živžnih namirnica koje ova strana, pored oružja, zaista i mora kupiti.

Ono što je osobito zanimljivo jeste neskrivena simpatija i neka vrsta prijateljstva koja se dogodi između dvojice „glavnih“ (čudna bliskost dvojice Sarajlija na suprotnim stranama), koji se čine iskrenima. Bez obzira što obojica znaju da kupljeno oružje neće biti upotrebljavano na ratištu protiv HVO-a, nego na sarajevskom.

I sve teče kao „podmazano“ do uplitanja Sabita, čovjeka iz generalštabne Službe bezbjednosti, koji se tobože po naredbi „odozgo“ uključuje u trgovinu. Obavještajni rad će pokazati „za svoj račun“.

Na tom mjestu autor se ne libi ukazati na pojedince na koje se odnosi uzrečica „Nekom rat – nekom brat“, kao i u slučaju otvorenog šverca humanitarnom robom, te zajedničkom pljačkom skladišta tehničkom robom naših i vojnika s protivničke strane. Pri čemu bude ispaljen tek jedan slučajni metak. Veoma je zanimljiva i epizoda s „blatnjavim vojnikom“, kojeg privode kod majora Miralema, koji priznaje da noću kopa po šahtovima pred napuštenim kućama na ničijoj strani, tražeći skriveno zlato i novac izbjeglica.

Da ne bismo pali u napast prepričati čitav sadržaj romana, izdvojimo još par epizoda, recimo hapšenje mesara Matka, koji je ima mrežu za najprofitabilniju zaradu u ratu – tajno prebacivanje sarajevskih Srba na njihovu teritoriju. Kao i epizodu hap-

šenja starijeg bračnog para, sarajevskih prebjega, koji u svojim bundama prenose pravo bogatstvo u novcu i zlatu.

Ponekad se autor upusti i u šaljive pripovijesti, među kojima treba izdvojiti Džanovićeve (Perinu) ljubavnu avanturu s kuharicom Senadom, a u poglavlju pred kraj romana, kao neki nagovještaj boljih vremena, je i vjenčanje dvoje mladih iz Brigade, u čijoj pripremi učestvuju svi koji mogu nečim uveličati događaj, do samog komandanta brigade.

I na kraju, uz preporuku za štampanje romana „Pasija i pasjaluk u Sarajevu“ autora Muhameda Smajića, jedno lično mišljenje recenzenta u povodu pisanja romana i drugih djela iz rata 1992 – 1995. U bošnjačkom nacionalnom korpusu ne postoji čak ni ideja o tome kako bi trebalo ustanoviti jednu značajnu godišnju književnu nagradu sa ratnom tematikom – da se ne zaboravi. I za pouku – da se ne ponovi. Tako bi bilo da je pameti. Al' nema je.

Da su strane protiv kojih je Armija RBiH bila prisiljena ratovati (Srbija i HVO – čitaj Hrvatska) ratovala čisto i pošteno za svoju slobodu (a ne kao agresori), ove bi države, u to ne treba sumnjati, imale takvu tradiciju već trideset godina. Nažalost, u bošnjačkom korpusu se slabo razumiju u kulturu i umjetnost, film, pozorište, poeziju i prozu, i nemaju pojma kakvu kultura snagu može imati u vlastitoj državi ali i utjecaj u državama u kojima se kultura prepoznaje i cijeni.

RECENZIJA ZA RUKOPIS KNJIGE “PASIJA I PASJALUK U SARAJEVU” AUTORA DR. MUHAMEDA SMAJIĆA

NESVAKIDAŠNJE ISKUSTVO

Iskustvo koje život donosi, posebno ono nepredvidivo, neočekivano, najdragocjenije je bogatstvo koje čovjek može dobiti, kao jedinka i kao dio zajednice, posebno one koja opstaje na trusnom podneblju i prolazi kroz turbulentna vremena. A tekstovi, knjige, priče, uglavnom, i nisu ništa drugo doli zabilježeno, sabrano, od zaborava otrgnuto sjećanje na ono što je doživljeno, i baš u tome leži dragocjenost zapisane riječi. Iako se za knjige, one koje ne pripadaju dokumentaristici, historiografiji, kaže da su plod mašte, fikcija, da su po definiciji subjektivne, one čitaocu na najbolji način približavaju vrijeme i situacije kroz koje protagonisti prolaze, noseći u sebi bogate životopise koji ne sadrže biografske podatke likova, nego njihovo ponašanje, snalaženje u prilikama i neprilikama sa kojim ih sudbina suoči. Zato su takve priče uvijek lične, doživljene.

A iskustvo života u ratnim okolnostima donosi dimenziju više, situacije u kojima se vinovnici događaja nalaze nisu obične, svakidašnje. U toj posebnosti leži zanimljivost i uzbuđenje priča poput one kakvu nam Muhamed Smajić nudi u *Pasiji i pasjaluku u Sarajevu*. Događaji ispričani u ovoj knjizi nisu izmišljeni, njihovi su akteri stvarni, sa izmijenjenim imenima i identitetima. I sam stil pisanja negdje je na pola puta između dokumenta i subjektivnog doživljaja.

Radnja je smještena u i oko opkoljenog Sarajeva, a njeni se najsnažniji fragmenti zbivaju na samoj liniji odbrane grada. Junaci su vojnici, oficiri, vojni policajci, pripadnici ratnih sigurnosnih službi na zadatku, koji su istovremeno i obični ljudi sa svojim ličnim sudbinama, porodicama, porodičnim tragedijama. To su ljudi koji su se silom prilika našli u vremenu i prostoru koje od njih traži oštroumnost, oprez, budnost u borbi za vlastito preživljavanje i stalnu svijest da se iza njih, u opkoljenom gradu, nalaze njihova djeca, žene, njihove komšije.

Autor je aktivni i dobro informirani svjedok mnogih dešavanja u opkoljenom Sarajevu, svjedok neimaštine, nesigurnosti, stradanja, patnje, ali i organizacije odbrane. Dobro poznaje vojna pravila, strukturu, hijerarhiju, način komunikacije i djelovanja u osjetljivim ratnim sigurnosnim operacijama. Smajićevi likovi postoje i preživljavaju na liniji fronta, u najtežim ratnim uvjetima opsade Sarajeva, učestvuju u operacijama nabavke naoružanja i municije, ali su i dobro informirani o kanalima kojima mešetari za novac prebacuju ljude iz Sarajeva na okupirano područje oko grada, krijumčarenje hrane, kahve i drugih potrepština kojih je stanovništvu u opsadi nedostajalo.

Od početka do kraja pričom dominiraju detalji koji opisuju svaku situaciju na specifičnim i vrlo osjetljivim zadacima, a intenzivni dijalozi koji se odvijaju među akterima događaja oslikavaju njihove brige, očekivanja, nade i strahove.

Cijeli splet uzročno-posljedično povezanih događaja organiziran je kroz međusobno povezana poglavlja, od koji svako čini po jednu sadržajnu mikrocjelinu, što stvara jedan novi stepen dinamičnosti i čitaocu omogućava da lakše razumije situacije u kojim se vjerovatno nikada nije našao jer igra sumnje i povjerenja, ispitivanja, procjenjivanja, rizika, prikupljanja informacija nije bliska onima koji svoj život provode daleko od napetih i neizvjesnih ratnih i sigurnosnih operacija.

Međutim, *Pasija i pasjaluk u Sarajevu* u sebi nosi i jednu drugu dimenziju, univerzalnu priču o ljudskosti, prijateljstvu, ljubavi. Na prvoj liniji sreću se i neprijatelji, koje splet okolnosti približava jedne drugima, oni postaju saradnici, pa čak i drugovi koji razgovaraju o tome šta su prije rata u Sarajevu voljeli, gdje su izlazili, za koga su navijali, koga su sve poznavali.

Miralem, oficir Armije BiH, koja brani Sarajevo i njegove stanovnike, obraćajući se srpskom vojniku preko kojeg pokušava nabaviti naoružanje, u jednom trenutku izgovara logičnu i razumljivu, naoko običnu, a zapravo snažnu i univerzalnu poruku: "Nenade, za vrijeme rata ambicije su minimalne. Da preživimo samo, i dočekamo mir. I samo mir."

Iako potpuno svjestan uloge koju nosi, vrlo odgovoran, profesionalan i pošten, hrabar i riješen da dokraja izvrši zadatak, Smajićev junak u sebi nosi sve ono što ga čini čovjekom, a što je u njemu ratno iskustvo višestruko pojačalo i učvrstilo, a to je želja da i on i svi oko njega, i s jedne i s druge strane prve linije, žive normalno i spokojno.

Jezik kojim likovi govore autentičan je odraz njihovih razmišljanja, neposredan, čaršijski, žargonski i šatrovački, što ovo Smajićevo svjedočenje u izvjesnoj mjeri čini nesvakidašnjim i neobičnim u odnosu na druge ratne priče sa sličnom tematikom.

Roman *Pasija i pasjaluk u Sarajevu* autora Muhameda Smajića bit će zanimljiva onima koji su dio svoga života proveli u opkoljenom Sarajevu, a njena sadržajnost i nesporna autentičnost preporučuju je i široj čitalačkoj publici.